

**T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

**TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E KADAR TÜRK ŞİİRİNDE
BİLİM VE XIX. ASIR**

(Yüksek Lisans Tezi)

Elif ARTAR

**Danışman
Prof. Dr. İhsan SAFİ**

**RİZE
2025**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında, Prof. Dr. İhsan SAFİ danışmanlığında, Elif ARTAR tarafından hazırlanan *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Türk Şiirinde Bilim ve XIX. Asır* adlı bu tez çalışması, 27/08/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Ünvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	: Prof. Dr. İhsan SAFİ	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Gülşah ŞİŞMAN	
Üye	: Doç. Dr. Caner SOLAK	

ETİK BEYAN

Türk Dili ve Edebiyatı Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar Türk Şiirinde Bilim ve XIX. Asır” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

27/08/2025

Elif ARTAR

ÖN SÖZ

XIX. asır, bilimin hızla ilerlediği ve teknik buluşların insan yaşamında önemli değişimlere yol açtığı bir dönemdir. Bu bilimsel ilerleme ve beraberinde getirdiği zihinsel dönüşüm, dönemin edebî eserlerine de yansımıştır.

Bu çalışmada, Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e kadar kaleme alınan şiirlerde bilim ve XIX. asırla ilgili unsurların izleri sürülmüş, bu unsurların şiirlere nasıl yansıdığı ve nasıl ifade edildiği ortaya konulmuştur. Araştırma süresince döneme ait şiir kitapları, mecmualar ve akademik çalışmaların yanı sıra farklı türlerdeki edebî ve fikrî metinlerden de yararlanılmıştır. Bu yönüyle çalışma, birçok edebî şahsiyetin bilime ve tekniğe bakış açılarını şiir merkezli ve bütüncül bir yaklaşımla ortaya koyması bakımından özgün bir nitelik taşımaktadır. Yüksek lisans çalışmasının mahiyeti ve süresi gereği II. Meşrutiyet sonrası dönem ile diğer edebî türler çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Çalışmanın “Giriş” bölümünde XIX. asırdaki bilimsel ve teknik gelişmeler ile bu gelişmelerin Osmanlı Devleti üzerindeki etkilerine yer verilmiştir. “Birinci Bölüm”de, edebiyatçıların Batı bilimine ve düşüncesine bakışları şiir dışındaki yazınsal türlerdeki eserleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu bağlamda makale, roman ve diğer düz yazı türlerinde Batı bilim ve tekniğine dair ortaya koydukları görüşler, çalışmanın asıl bölümünü oluşturan şiirlere kaynaklık etmesi ve anlam kazandırması için genel bir çerçevede sunulmuştur. “İkinci Bölüm”de bilim ve XIX. asırla ilgili unsurların Türk şiirindeki izdüşümleri üzerinde durulmuştur. Bilimle doğrudan veya dolaylı ilişki kuran tema ve kavramlar ele alınmıştır. Bu bölümde, şairler kronolojik bir bütünlük sağlamak amacıyla doğum tarihlerine göre sıralanmış, doğum tarihi tespit edilemeyen isimlere ise incelemenin sonunda yer verilmiştir. “Sonuç” bölümünde elde edilen bulgular özetlenmiş ve çalışma “Kaynakça” ile tamamlanmıştır.

Çalışmam boyunca desteğini hiçbir zaman esirgemeyen aileme ve her daim yanımda hissettiğim dostlarıma teşekkür ederim. Bu çalışmanın her aşamasında bilgi ve tecrübesiyle bana rehberlik eden, değerli katkılarını esirgemeyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. İhsan SAFİ’ ye ise özellikle teşekkür ederim.

Elif ARTAR

RİZE/2025

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ	1
1. EDEBİYATÇILARIN ŞİİR DIŞINDAKİ DİĞER YAZI VE ESERLERİNDE BATI BİLİMİNE VE XIX. ASIRDAKİ İLMÎ GELİŞMELERE BAKIŞLARI	20
2. TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E KADAR TÜRK ŞİİRİNDE BİLİM VE XIX. ASIR	82
2.1. Hoca Tahsin	82
2.2. Ziya Paşa	89
2.3. Şinasi.....	98
2.4. Münif Paşa	106
2.5. Sadullah Paşa	111
2.6. Mahmud Celâleddin Paşa.....	115
2.7. Namık Kemal	117
2.8. Muallim Feyzi	119
2.9. Recaizade Mahmut Ekrem	120
2.10. Hasip Dürri.....	123
2.11. Muallim Naci	126
2.12. Hafid.....	133
2.13. Beşir Fuat	134
2.14. Abdülhak Hâmid Tarhan.....	142
2.15. Fahrî	149
2.16. Nâcî Alaybeyizâde	149
2.17. Ali Emîrî.....	150
2.18. Halil Edib	152

2.19. Nabizade Nazım	154
2.20. Menemenlizâde Mehmet Tahir	158
2.21. Abdülkerim Sabit	161
2.22. Mehmet İzzet.....	163
2.23. Eyüp Sabri.....	164
2.24. Diyarbakırlı Baki.....	168
2.25. Ali Ferruh.....	169
2.26. Hocazâde Ahmet Cevdet.....	170
2.27. Abdülhalim Memduh	171
2.28. İsmail Safa.....	174
2.29. Tevfik Fikret.....	183
2.30. Mehmet Celal	188
2.31. Ali Ekrem Bolayır	190
2.32. Bedri Beyefendi İle Arabistan Islahat Kâtibi Sabık Hikmet Bey	191
2.33. Mehmet İsmet.....	191
2.34. Tevfik Rıza.....	192
2.35. Cenap Şahabettin.....	195
2.36. Ahmet Reşit.....	197
2.37. İsmail Hakkı	197
2.38. Ferâizcizâde Osman Faiz	198
2.39. Bahaizade Mehmet Suphi	200
2.40. Ebü'n-Nefî Vâsıf.....	201
2.41. Eskişehirli Mehmed Râsih	202
2.42. Hafid.....	202
2.43. Hüseyin Hüsnü	203
2.44. İbnü't-t-Tevfik.....	204
2.45. İlham	204
2.46. Maârif.....	205
2.47. Mehmet Mahfi.....	206
2.48. Mehmet Rıfat	207
2.49. Mehmed Selahaddin.....	209
2.50. Mustafa Kemal	209

2.51. Osman Nuri	210
2.52. Receb.....	210
2.53. Somalı Kasım Şükrü	211
2.54. Vehbî-zâde Mehmed Rüşdü	212
2.55. Bilim ve XIX. Asır Konulu Şiirlerin Değerlendirilmesi	212
3. SONUÇ.....	224
KAYNAKÇA.....	232
EKLER.....	244

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Anabilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı
Tez Türü : Yüksek Lisans Tezi
Danışman : Prof. Dr. İhsan SAFİ
Hazırlayan : Elif ARTAR
Yıl : 2025
Sayfa Sayısı : 255

ÖZET

TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E KADAR TÜRK ŞİİRİNDE BİLİM VE XIX. ASIR

XIX. asırda bilim ve teknoloji büyük bir gelişim sürecine girmiştir. Batı'daki bilimsel ve teknolojik atılımlar, Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmiş ve bu gelişmeleri ülkeye kazandırmak amacıyla çeşitli reform hareketlerine girişmiştir. Özellikle Tanzimat ve sonrasında gerçekleşen modernleşme hareketleri, Batı bilim ve tekniğine olan ilginin açıkça gözlemlenebildiği bir dönem olmuştur. Dönemin edebiyatçıları, Batı'nın bilim ve tekniğine duydukları hayranlıkları, farklı türlerde kaleme aldıkları eserlerinde dile getirmişlerdir.

Bu çalışmanın amacı, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar olan dönemde kaleme alınan şiirlerde bilim ve XIX. asrıyla ilgili unsurları tespit etmek ve bu unsurların Türk şiirinde nasıl işlendiğini ortaya koymaktır. Çalışmanın odak noktasını şiirler oluşturmakla birlikte söz konusu edebiyatçıların Batı bilimi, teknolojisi ve XIX. asıra bakış açılarını daha iyi anlamlandırabilmek adına, şiir dışındaki yazı ve eserlerine de genel hatlarıyla başvurulmuştur.

Söz konusu dönemde yazılan şiirlerde, XIX. asrın bilim ve ilerleme anlayışının etkisi görülmektedir. Bilim ve XIX. asra dair kavram ve temalar, şiirlerde oldukça yoğun bir şekilde işlenmiştir. Şairler, kimi zaman bilimsel ve teknolojik gelişmeleri doğrudan ele alan şiirler kaleme almış, kimi zaman ise ilmi ve onun niteliklerini övgüyle anlatarak toplumu bu yolda çalışmaya teşvik etmişlerdir. Başta astronomi olmak üzere çeşitli bilim dallarından yola çıkarak yaratıcının varlığına ve kudretine deliller sunan şiirler, İslam'ın bilimle olan ilişkisini ele alan şiirler ve Osmanlı Devleti'nin XIX. asırdaki eğitim ve teknik alanındaki gelişmelerini konu alan şiirler, bu dönemin dikkat çeken temalarıdır.

Anahtar Kelimeler: XIX. asır, bilim ve teknoloji, Türk şiiri.

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies

Department : Turkish Language and literature

Thesis Type : Master Thesis

Supervisor : Prof. Dr. İhsan SAFİ

Author : Elif ARTAR

Year : 2025

Pages : 255

ABSTRACT

SCIENCE AND 19TH CENTURY IN TURKISH POETRY FROM TANZIMAT TO UNTIL SECOND CONSTITUTIONAL MONARCHY

In the 19th century, science and technology entered a period of significant development. Scientific and technological breakthroughs in the West caught the attention of the Ottoman Empire, which embarked on various reform movements to incorporate these developments into the country. The modernization movements that followed, in particular, during and after the Tanzimat reforms, were a period in which interest in Western science and technology was clearly observable. Literary figures of the period expressed their admiration for Western science and technology in their works across a variety of genres.

The aim of this study is to identify elements related to science and the 19th century in poems written between the Tanzimat reforms and the Second Constitutional Era, and to reveal how these elements were incorporated into Turkish poetry. While the focus of this study is on poetry, a general overview of their writings and works outside of poetry has also been utilized to better understand the perspectives of these writers on Western science, technology, and the 19th century.

The influence of the 19th-century understanding of science and progress is evident in the poems written during this period. Science and the 19th Century concepts and themes related to the century are frequently explored in poetry. Poets sometimes wrote poems directly addressing scientific and technological developments, while at other times they extolled science and its qualities, encouraging society to work in this direction. Poems offering evidence for the existence and power of the Creator, drawing on various branches of science, particularly astronomy, poems addressing Islam's relationship with science, and poems addressing the Ottoman Empire's educational and technical advancements in the 19th century are notable themes of this period.

Keywords: 19th century, science and technology, Turkish poetry.

KISALTMALAR

bk.	:	Bakınız
ev.	:	Çeviren
ed.	:	Editör
haz.	:	Hazırlayan
No.	:	Numara
s.	:	Sayfa
vb.	:	Ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
vd.	:	Ve devamı; ve diğerkleri
vs.	:	Vesaire

GİRİŞ

İnsanlığın tarihi boyunca bilgiye ulaşma ve bu bilgiyi yaşama uyarlama çabası, toplumların gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu çaba, bilgi birikiminin sistematik hâle getirilmesi ve güvenilir yöntemlerle geliştirilmesi sonucunda bilimsel faaliyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu sürecin en çarpıcı örneklerinden biri XIX. asırda yaşanmıştır. Söz konusu dönemde gerçekleşen bilimsel ilerlemeler ve teknolojik keşifler, insanın öğrenme ve anlama isteğinin somut bir göstergesi niteliğindedir.

XIX. asır, bilim tarihinde köklü değişimlerin yaşandığı ve bilimin hızla ilerlediği bir dönemdir. Bu asırda, matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve tıp gibi birçok bilim dalında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Matematikte; sayı teorisi, grup teorisi ve genel fonksiyonlar teorisi gibi yeni alanlar ortaya çıkmıştır (Topdemir & Unat, 2011: 296). Astronomide, gelişen teleskop teknolojisi ve spektral analiz yöntemleri sayesinde nebulalar, gezegenler ve çeşitli gök cisimlerinin kimyasal yapıları hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Neptün gezegeni de bu dönemde keşfedilmiştir. Işık hızını ölçmek için yeni yöntemler geliştirilmiş, bir ışık kaynağının hareketine bağlı olarak ışığın dalga boyunun değiştiği (yaklaşırken maviye, uzaklaşırken kırmızıya kaydığı) fark edilmiştir. Fizikteki gelişmelerin başında optik, ısı, elektrik ve ışık konusundaki çalışmalar gelmektedir. Bu dönemde elektromanyetizma kuramı geliştirilmiş, enerjinin korunumu ilkesiyle birlikte termodinamiğin temel yasaları ortaya konmuştur (Ural, 2000: 300-314). Kimya, XIX. asırda hızlı bir gelişim göstermiş; temel yasalar belirlenmiş ve atom kuramı ileri sürülmüştür. Elektrokimya alanı bu dönemde doğmuş ve elementlerin sınıflandırılmasını sağlayan periyodik tablo oluşturulmuştur (Topdemir & Unat, 2011: 356-358). Biyoloji alanında ise hücre kuramı ortaya çıkmış, mikrobiyoloji bilim dalı doğmuş ve hastalık yapan birçok mikrop belirlenmiştir (Theodorides, 1993: 80-107). Tıp alanında ise hastalıkların teşhisinde X ışınları kullanılmaya başlanmış; antiseptik, analjezikler ve ilaçbilimi alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. XIX. asırda kuduz aşısının bulunması, sağlık alanında çığır açmıştır. Çocuk hastalıkları ile deri, göz ve kan hastalıkları alanlarında da gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde, sinir

sisteminin fizyolojisi ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve psikiyatri alanının doğmasına zemin hazırlamıştır (Tekeli vd., 1997: 177).

Modern bilimle birlikte teknolojik gelişmeler de hız kazanmıştır. Bilim alanında yapılan bir keşif teknolojik buluşlara yol açmakta; her bir teknolojik buluş da yeni bilimsel keşiflerin doğuşunu hazırlamaktadır (Bahadır, 1996: 46). Bu bakımdan bilim ve teknoloji arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. XIX. asır ortalarında bilim ve teknoloji artık bir bütün olmuştur. Yeni teknolojilerin üretilebilmesi ve uygulanabilmesi için bilimsel bilginin üretimi zorunlu hâle gelmiştir (Dölen, 1999: 62). XIX. asırda bilimsel bilginin artması, teknolojik gelişmeleri hızlandırmış ve bu gelişmeler insan yaşamında önemli değişimlere neden olmuştur. Bu dönemde, buharlı gemiler ve buharlı lokomotifler ulaşımı kolaylaştırmıştır. Elektrik motorları ve dinamolar icat edilerek enerji üretimi ve kullanımında önemli yenilikler sağlanmıştır. Havagazı ve gazyağı motoru, dizel motoru ve benzin gibi içten yanmalı motorların, motosiklet ve otomobillerin icadı 1890'dan sonraki otuz yıl içinde gerçekleşmiştir. 1827'de fotoğraf, 1837'de elektrikli telgraf, 1876'da telefon geliştirilmiştir (Tekeli vd., 1997: 178-179). Ses kayıt cihazı olan fonograf Thomas Edison tarafından 1877'de icat edilmiştir (Asimov, 2006: 377). Dönemin en önemli gelişmelerinden biri ise Thomas Edison'un elektrik ampulünü icat etmesidir (Tekeli vd., 1997: 179). Bu dönemde havacılık tarihinde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Balonculuk Avrupa'da revaçta olmuş, XIX. asırdan itibaren askeri amaçlarla kullanılmaya başlanmış ve savaşlarda önemli roller üstlenmiştir (Yalçın, 2008: 6). 1896 yılında makineli ilk uçuş denemesi yapılmış, 1900 yılında ise ilk hava gemisi geliştirilmiştir. Bu gelişmeleri takip eden bir diğer önemli adım ise 1903 yılında Wright Kardeşler tarafından ilk kontrollü uçuşun gerçekleştirilmesidir (Topdemir & Unat, 2011: 370-372). XIX. asrın en belirgin özelliği ilerlemeye olan inançtır. Bu inancın temelinde ise bilimsel ve teknolojik alanda yaşanan bu büyük gelişmeler yatmaktadır (Yıldırım, 2016: 207).

XIX. asırda Batılı devletler, askeri, siyasi ve ekonomik alanlardaki üstünlüklerini büyük ölçüde bilimsel ve teknik ilerlemelere borçludur. Tüm bu gelişmeler sayesinde Batılı devletler, dünya siyasetinde etkin bir güç hâline gelmiştir. Batı'da yaşanmakta olan bu gelişmelere karşılık, Osmanlı Devleti ise kaçınılmaz bir gerçeğe yüzleşmekteydi; askeri sahada alınan yenilgiler, artık Osmanlı'nın eskisi gibi güçlü olmadığını ve Batı'nın üstünlüğünü kabul etmek zorunda olduğunu

gösteriyordu. 1699 tarihli Karlofça Antlaşması'yla birlikte Batı'nın üstünlüğü resmi olarak kabul edilmiştir. Bu dönemden itibaren, bir yandan Batı karşısında mağlup olan devletin yeniden güçlendirilmesinin yolları aranırken diğer yandan Batı'nın bu başarısının nedenleri üzerinde araştırmalar yapılmaya başlanmıştır (Kazancıgil, 2020: 217).

Batı'nın yükselişindeki asıl etken olan bilim ve tekniği fark eden Osmanlılar, Batı'nın bilim ve tekniğine yönelmeye başlamıştır. Bu yöneliş, daha çok askeri alandaki geri kalmışlığı gidermek adınadır. Askeri sahada başlayan Batı'ya yönelme hareketi ilerleyen süreçte sadece askeri alanla sınırlı kalmamış; devletin yönetiminden, eğitim sistemine ve sosyal yapısına kadar geniş bir alana sirayet etmiştir.

Osmanlıların, Batı ile temasları üç ana yolla gerçekleşmiştir. Bunlar, Batı dillerinden yapılan tercümeler, Avrupa'ya resmi ziyaretlerde bulunan Osmanlı sefirlerinin şahsi gözlemleri ve Osmanlı topraklarında kurulan modern eğitim müesseseleridir (İhsanoğlu, 1998: 7). Bu üç ana yol sayesinde Osmanlılar, Batı bilimi, teknolojisi, kültürü ve düşünce dünyasıyla tanışma imkânı yakalamıştır. Osmanlı Devleti'nde Batı tesirlerinin başlangıcı ve bu tesirler ile yapılan ıslahatların başladığı dönem XVIII. asırdır (Karal, 1999: 16).

Lale Devri (1718-1730), Batı'nın etkilerinin somut olarak görüldüğü ve modernleşmenin temellerinin atıldığı bir dönemdir. Bu dönemde, Avrupa doğrudan gözlemlenmiş, çeviri faaliyetleri önem kazanmış ve ilk Türk matbaası kurulmuştur. Osmanlı aydını Batı'nın üstün taraflarını ilk kez 1721 yılında Paris'e gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'den öğrenmiştir. Fransa'nın şehirleri ve sokaklarının intizamı, okulları, laboratuvarları, müzeleri, rasathaneleri, halı tezgâhları Çelebi Mehmed Efendi tarafından Osmanlılara tasvir edilmiştir (Okay, 2022: 14). Tanpınar'ın ifadesiyle Çelebi Mehmed, XVIII. asır Paris'ine, Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarının milli şuurda açtığı hazin gedikler üzerinden, devlet işlerinde zeki ve tecrübeli bir memurun bakış açısıyla yaklaşmıştır (Tanpınar, 2019: 60). Çelebi Mehmed Efendi'nin yazmış olduğu bu sefaretname, Osmanlılar'ın Batı'ya açılmış ilk penceresidir. Lale Devri'ndeki diğer bir önemli hadise ise Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in oğlu Said Mehmed Efendi ile İbrahim Müteferrika tarafından ilk Türk matbaasının kurulmasıdır. Batı'dan yapılan ilk teknik istiâne örneğidir (Karal, 1999: 19). Bu matbaa, dinî eserler dışında tarih, astronomi, coğrafya, felsefe, matematik ve

dil gibi alanlardaki kitapları basmak amacıyla kurulmuştur. Yine bu dönemde, Damat İbrahim Paşa yirmi beş kişiden meydana gelen bir tercüme heyeti oluşturmuştur (Kâhya, 1987: 491).

Osmanlılara, modern Batı bilimleri askerlik yoluyla girmiştir. Osmanlıların Batı tarzı ilk askeri yenilikleri I. Mahmut döneminde, Humbaracı Ahmed Paşa adını alan Fransız General Claude Alexandre Comte de Bonneval'ın 1735 yılında yeniden düzenlediği Humbaracı Ocağı ile başlamıştır (Kazancıgil, 2020: 268-269). Humbaracı Ahmed Paşa, aynı zamanda sarayın teknik hizmetlerini modernleştirmek adına da önemli katkılarda bulunmuştur. Bu kapsamda, top dökümhanesi, baruthane ve tüfek fabrikası kurduğunu, Osmanlı'nın askeri üretim kapasitesini artırmıştır. I. Mahmut döneminin bir diğer ıslahat hareketi ise subay yetiştirmek amacıyla açılan, fen ve matematik bilimlerinin öğretildiği Hendesehane'dir (Kurtaran, 2013: 174-175).

III. Mustafa dönemi, Osmanlıların modernleşme sürecinde önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde, askeri ıslahatlar artık dağınık girişimlerden sistemli ve sürekli bir hâle gelmiştir. Bu süreçte, Baron de Tott adlı Fransız uzmanının askeri alandaki katkıları büyüktür. Süratçi Ocağı'nın kurulması, yeni icat toplarının kullanımı ve Topخانه'nin ıslahı gibi yenilikler bu dönemin en önemli gelişmelerindendir. Bu dönemde bir diğer önemli yenilik ise Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn'un kurulmasıdır. Baron de Tott'un Mühendishane'de verdiği dersler, Osmanlı'nın Avrupa'nın bilim ve tekniğiyle resmi ve açık bir biçimde kurduğu ilk temastır (Tanpınar, 2019: 64). Bu gelişmelerin yanı sıra III. Mustafa, astronomi ve tıp bilimlerine ilgili bir padişah'tır. Onun bu ilgisi bu alanlara ait Batı tesirlerinin memlekete girmesine vesile olmuştur (Karal, 1999: 22).

III. Selim dönemi, yenileşme düşüncesi ve müesseselerin Avrupalılaştırılması fikrinin asıl kökleştiği zamandır (Tanpınar, 2019: 68). III. Selim, disiplinsiz ve işe yaramaz hâle gelen yeniçeri ordusunun yanında modern bir ordu kurmak istemiştir. Ulemanın geleneksel otoritesini kırmaya ve şeyhülislamın padişahın yasa yapma yetisini sınırlamalarını önlemeye çalışmıştır. Bunların yanı sıra Avrupa'daki bilimsel ve ekonomik gelişmeleri Osmanlı'ya taşımak istemiştir (Karal, 1999: 24). Bu dönemde özellikle askeri sahada önemli ıslahatlar gerçekleştirilmiş, ordu modernize edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde kara kuvvetlerinin subay ve teknisyen ihtiyacını karşılamak amacıyla Mühendishane-i Berr-i Hümayûn kurulmuştur (Şen, 2013: 482).

Avrupa’da sürekli elçilikler açılmış ve Avrupa ile doğrudan doğruya temas kurulması sağlanmıştır (Tanpınar, 2019: 69-70).

II. Mahmud dönemi de modernleşme açısından önemli bir süreci kapsamaktadır. Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye gibi modern eğitim kurumları tesis edilmiş, ilköğrenim zorunlu hâle getirilmiştir. Batı bilimlerini tanımak ve çağdaş bilgiye erişebilmek adına Avrupa’ya ilk kez öğrenci gönderilmiştir. Türkçe yayınlanan ilk gazete olan *Takvim-i Vekayi* bu dönemde çıkarılmıştır (Karal, 1999: 29). Lale Devri’nden itibaren girilen tüm bu Batılı anlamdaki ıslahatlar, devletin Batı’ya yönelen ilgisinin bir göstergesidir.

Tanzimat’tan önce yapılan ıslahatlarda devleti güçlendirmeye çalışanlar, Osmanlı düşünce yapısından kopmadan yalnızca Batı’nın teknik, özellikle de askeri alandaki üstünlüklerini benimseyerek reform yapmanın mümkün olduğuna inanmışlardır. Tanzimat Dönemi ise Batı düşünce sisteminin bütünüyle temasa geçilen bir dönemi temsil etmektedir (Ulu, 2022: 237). Tanzimat Dönemi, 3 Kasım 1839’da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayun ile başlayıp 1876’da Kanun-i Esasi’nin ilanına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemden önce askeri ve teknik olarak başlayan Batılılaşma çabaları, Tanzimat ile birlikte siyasi ve hukuki bir şekil almıştır (Ülken, 1994: 40). Tanzimat hareketinin ortaya çıkmasında, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’ya karşı üstünlüğünü kaybetmesi, ordu düzeninin, teşkilat ve hukuk sisteminin bozulması, merkezi otoritenin eski gücünü kaybetmesi ve kurumlardaki çözümler etkili olmuştur (Olgunsu, 1999: 6-7). Bu dönemde; ülke yönetiminden maliyeye, askeriye, eğitime ve dış ilişkilere kadar birçok alanda ıslahatlar yapılmıştır. Tanpınar, Tanzimat Fermanı’nı “Osmanlı’nın bulunduğu medeniyet dairesinden, mücadele ettiği medeniyet dairesine girişin ilanı” olarak görmektedir (Tanpınar, 2019: 137). Ülken ise Tanzimat’ı “bir geçiş ve buhran devri” olarak tanımlamaktadır (Ülken, 1994: 56). Banarlı ise, Osmanlı Devleti’nin öteden beri haberi olduğu Avrupa medeniyetini, bütün Türk-Osmanlı halkı ve hayatı için kabul etmek yolunda giriştiği bir devlet hamlesi olarak görmektedir (Banarlı, 2016: 811). İnalçık, Tanzimat Fermanı’nı; temel müesseseleri bozulmuş olan Osmanlı Devleti’nin, karşısında yükselen ve baskı kuran Avrupa medeniyeti karşısında yeniden yapılanma çabasının kesin bir aşaması olarak değerlendirmektedir (İnalçık, 1992: 2).

Tanzimat Dönemi, geleneksel Osmanlı yapısının korunması ile Batı'dan gelen yeniliklerin kabulü arasında bir çatışma barındırıyordu. Bu çatışma Tanzimat Fermanı'nın başlangıç ifadesinde de açıkça yer almaktadır.¹ Ferman'da, Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin nedeni olarak eski kanunların ihlali gösterilmiş; bu durumun yeni düzenlemeleri zorunlu kıldığı vurgulanırken bir yandan da eski usul ve geleneklerin korunması savunulmuştur. Bu çelişkili yapı Tanzimat'ın iç tutarsızlığını ve dönemin ikili zihniyetini yansıtmaktadır (Mardin, 2003: 222). Bu bakımdan Tanzimat devrinin bariz karakteri düşüncede ve hayatta ikiliktir (Ülken, 1994: 49). Tanzimat hareketi, mevcut eski yapıyı köklü bir şekilde değiştirmeyi amaçlamamış; eski müesseseleri kökten kaldırmak yerine, Batılı örnekleri bu müesseselerin yanına eklemeyi tercih etmiştir. Böylece halk, yeni sistemlere zamanla adapte edilmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan Tanzimat Devri, hemen her alanda eski ile yenin yan yana bulundukları zaruri bir geçiş ve ikilik devridir (Akyüz, 1979: 4).

Tanzimat Dönemi'nde Batı bilimiyle temasta eğitime büyük bir önem verilmiştir. Bu dönemde eğitimin geliştirilmesi ve halkın okutulması, devleti felakete gidişten kurtaracak bir çözüm yolu olarak görülmeye başlanmıştır. Bununla birlikte bu dönemde eğitim, bir bilim olarak görülmüştür. Bu dönemde Osmanlı Devleti, eğitim sistemini yeniden yapılandırmak amacıyla düzenlemelere gitmiş ve bu doğrultuda pek çok yeni eğitim kurumları tesis etmiştir (Akyüz, 2012: 157). Batı'nın bilim ve teknikteki gücünün sırrının eğitimden geçtiğini gören Osmanlılar, kendi geri kalmışlığının sebebini modern bir eğitimden yoksun olmakta görmüşlerdir. Ahmet Cevdet Paşa Avrupa'nın bilimde ilerlemesini, Osmanlı'nın ise gerilemesini ilim ve eğitime gösterilen ilginin farklılığında bulmaktadır: “Biz geri geri gittikçe Avrupa'da ulûm u ma'ârif bir sûret-i fevka' l- âdede terakkî ede ede el - hâletü hâzihî akıllara hayret verecek dereceye gelmiştir” (Ahmet Cevdet Paşa, 1991: 239). Ahmet Cevdet Paşa, burada eğitim ve ilmi bir bütün görerek eğitimin sağlam temeller üzerine oturduğu takdirde bilimsel gelişmelerin de beraberinde geleceğini ifade etmektedir.

¹ “Cümleye malûm olduğı üzere Devleti aliyemizin bidayeti zuhurundan beru ahkâmı celîlei kura'niye ve kavanini şer'iyyeye kemaliyle riayet olunduğundan saltanatı seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bilcümle tebaasının refah ve mamuriyeti rütbei gayete vasil olmuşiken yüzelli sene vardır ki gavaili müteakibe ve esbabı mütenevviaya mebni ne şer'i şerife ve ne kavanini münifeye inkiyat ve imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bilâkis zaaf ve fakre mubeddel olmuş ve halbuki kavanini şer'iyye tahtında idare olunmıyan memalikin payidar olamıyacağı vazihattan bulunmuş olup...” (Gözübüyük & Kili, 1982: 3).

Batı ile kurulan temaslarda Osmanlı sefirlerinin gözlemleri önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda dikkat çeken isimlerden bir tanesi, Mustafa Sami Efendi'dir. *Avrupa Risalesi* adlı eserinde Batı medeniyetinin üstünlüğünü fen ve teknikteki ilerlemeye bağlamış, bu gelişmenin temelinde ise iyi bir eğitim sisteminin yattığından bahsetmiştir. Batı'da cehalet, utanılacak bir durum olarak algılandığından eğitim toplumun her kesiminde yaygınlaştırılmıştır:

Gelelim bunların ilimlere bu kadar aşina olmalarının nedenine: çünkü Avrupalılar, dünya'da en çok utanılacak şeyin cehalet olduğuna hüküm ve imza eylemiş olduklarından, artık bu alanda devlet ve milletçe uğraşmış ve çalışmışlar ve yukarda geçtiği gibi kör ve dilsizlere varıncaya kadar müstakil mektepler ve bütün fenler için sayısız dershaneler kurmuşlar ve erkek ve kız bütün çocuklarını en azından on sene boyunca terbiyeye dikkat etmişlerdir ve bir de bir ilim artıkça diğer bir ilminde artmasına yardımcı olduğundan....

Avrupa vilayetlerinin bu şekilde muntazam olması ve buralarda her türlü eşya ve mahsulün üretilmesi Frengistan'ın havasının ılıman ve arazisinin münbit ve mahsuldâr olmasından kaynaklanmaz; Avrupa kıtasında İtalya ülkesinden başkasının ne havasında letâfet ve ne de toprağında bereket olup, yalnız fûnûn ve marifet kuvvetiyle güçlenmişlerdir (Mustafa Sâmî Efendi, 1996: 53-56).

Yine benzer bir yaklaşım, Sadık Rıfat Paşa'nın *Avrupa Ahvaline Dair Risale* adlı eserinde görülmektedir. O da tıpkı Mustafa Sami Efendi gibi Batı'nın fen ve teknik olarak ilerlemesinde en önemli faktörün eğitim olduğuna dikkat çekmektedir. Batı'da çocukların küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim almaya başlaması, hemen herkesin okuma yazma bilmesi, müze, kütüphane ve teşrihhane gibi ilmi faaliyetleri destekleyen yapıların sayısının çokluğu, matbaaların yaygın olması gibi örnekler vererek Batı'daki eğitim anlayışından ve seviyesinden bahsetmektedir:

Çünkü bunların ulûm-ı nakliyyeden ma' dâ ulûm-ı aklıyyeden olan hikmet ve hey'et ve tabâbete ve mûsikîye ve alel-husus fûnûn-ı harbîye ve bahrîye ve usûl-i politika-i düvelîye ve maârif-i sâireye i'tibârât-ı müfritaları olduğundan, onların mahsus mektepleri olarak, usulü veçhile tahsil ederler ve bunlardan başka kâffe-i tabâyî'-i eşyaya kesb-i vukûf etmek dahi usûl-i mer'iyyeden bulunduğundan, bilcümle hayvânât ve madeniyyât ve nebâtâtın keyfiyyât ve te'sirâtını dahi tecrübe ile her biri fûnûn-ı mahsûsa hükmünde olarak, iktizâsını tahsil ederler ve yalnız ilmiyle kanaat ve iktifa etmeyip, tecrübe-i amelîyyesi dahi istihsâl olunmak üzre, meselâ, her iklimde bulunan zî-rûh kâffe-i hayvânâtın mürde ve kadîdleri ve berr ve bahrda olan bilcümle madeniyyâtın numuneleri bilâd-ı bâride ve hârrede bulunan kâffe-i eşcâr ve nebâtâtın nümûne ve bahçeleri mevcut olarak, ledel-hâce re'yü'l-ayn müşahede ederler.

Cesîm teşrih-hâneleri dahi olarak, ilm-i teşrihi dahi lâyıkiyla tecrübe ve amelîsini tahsil ederler. Hasîs ve nefis kâffe-i umûru fenn-i mahsûs hükmüne koyup, kitaplar telif olunmuş olduğundan, erbâbı, cümlesinin ilim ye amelîsini kaidece öğrenirler ve bu ikdâmât cihetiyle o ma'küle ehl-i ulûm ve fûnûn kesret üzre bulunup, hele kendi lisanını okuyup yazmayan ve maslahât-ı zâtiyyesini idare edecek kadar hesap ve kitap bilmeyen zükûr ve inâstan yok hükmündedir... (Sadık Rıfat Paşa, 2006: 465).

Tanzimat Fermanı'nda eğitim ile ilgili doğrudan bir ifade yer almasa da yapılan ıslahatların arzu edilen sonucu vermemesi, ıslahatların temelde eğitime dayandırılması gerektiği fikrini ortaya koymuştur (İhsanoğlu, 1992a: 360). Tanzimat Dönemi'nde ilk olarak maarif politikasında meydana gelen değişiklikler Sultan Abdülmecid'in Ocak 1845 tarihinde Meclisi Vâlâ'yı ziyaretinde okunan hatt-ı şerifidir. Bu hatt-ı şerif, padişahın eğitime verdiği önemi göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Abdülmecid, ıslahatların arzu edilen seviyeye ulaşamamasının sebebini cehalette görmüş ve bu nedenle öncelikle cehaletin eğitim yoluyla ortadan kaldırılması gerektiğini savunmuştur (İhsanoğlu, 1992a: 386). Abdülmecid, bilimin memlekette yayılabilmesi için mekteplerin inşa edilmesi ve bu mekteplerde hem dini hem de pozitif bilimlerin öğretilmesi gerektiğini belirtmektedir. Abdülmecid'in bu yaklaşımı, devletin kötü gidişatına son vermek için eğitimi en etkili çözüm yolu olarak gördüğünün bir göstergesidir. Ayrıca, bilimsel bilgiye verilen önemin gittikçe arttığını da göstermektedir:

...Tebaamın refah ve sadet-i halini temin için lazım gelen tedbirleri ittihad-ı tam dairesinde teemmül ve müzakere etmenizi emrediyorum. Bu terakkinin gerçekleşmesi gerek din işlerinde gerek dünya işlerinde cahilliğin kaldırılmasına bağlı olduğundan ulûm ve fûnûn ve sanayi öğretimine mahsus mekteplerin kurulmasını ön planda tutulacak işlerden sayıyorum (Ayas, 1948: 375-376).

Tanzimat Dönemi'nde eğitim alanında daha sistemli ve düzenli bir yapı oluşturulmaya başlanmıştır. Eğitimle ilgili meclisler kurularak eğitim alanındaki izlenilecek politikaların düzgün yürütülmesi sağlanmak istenmiştir. 1845'te eğitim işlerine odaklanacak Meclis-i Muvaffakat, 1846'da ise Meclis-i Muvafakat'ın önerisiyle Meclis-i Mâârif-i Umumiye kurulmuştur. Bu meclisler, sıbyan mektepleri ve rüştiye mekteplerinin ıslahı ve dârülfünûn açılması üzerinde çalışmalarda bulunmuştur (Ayhan, 1992: 159).

Dârülfünûn Batı bilimiyle temas etmede önemli bir adımdır. Türkiye'de dârülfünûn kurma girişimleri, XIX. asrın ortalarında başlamıştır. Bu dönemin başlarında Osmanlı Devleti'nde bilimde Batı'ya yönelişin artması, bilim ve eğitim anlayışındaki değişimler, Tanzimat Dönemi'nde medrese dışında, modern esaslara dayalı yeni bir yükseköğretim kurumunun kurulması ihtiyacını doğurmuştur. Bu durum dârülfünûnunun kurulmasına yönelik teşebbüslerin zeminini hazırlamıştır (İhsanoğlu, 1992b: 397). Osmanlı'da Batı tarzı yükseköğretim kurumu oluşturma

yönündeki ilk ciddi adım Sultan Abdülmecid döneminde atılmıştır. 1846'da Ayasofya civarında dârülfünûn binası inşasına başlanmış ancak on yedi yıl süren inşaat sonucunda bina planlandığı şekilde kullanılamamıştır (Ayhan, 1992: 159).

Bu eğitim kurumunda okutulacak ders kitaplarının hazırlanması için 1851'de Encümen-i Dâniş kurulmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, bu akademinin kuruluşuna dair hazırladığı beyannamede, fenlerin ve eğitimin tanıtılması ve yaygınlaştırılması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, fen ve eğitim zamanla gelişmekte, yeni fikirler ortaya çıkmakta ve bu yeni fikirler zamanla yeni buluşlara ve sanatlara yol açmaktadır. Bu yüzden her dönemde fen ve eğitimin tanıtılması ve yayılması gerekmektedir. Fen ve eğitimin yayılması için de sanayi ve fen eserlerinin halkın anlayabileceği dilde sunulması ve eğitimin kolaylaştırılması gerekmektedir (İhsanoğlu, 1992a: 369). Ahmet Cevdet Paşa'nın bu ifadeleri, XIX. asır Osmanlı aydınındaki bilime, tekniğe ve eğitime olan güçlü inancı ve modernleşme arzusunu yansıtmaktadır.

1863 tarihinde ise halka açık dersler veren bir dârülfünûn kurulmuştur. Bu kurum, çoğu Fransızca olan çeşitli yabancı dillerde eserlerden oluşan dört bin ciltlik bir kütüphaneye sahiptir. Ayrıca, fizik ve kimya derslerinde deney yapma imkânı tanınmış, bu amaçla Avrupa'dan laboratuvar araç ve gereçleri getirtirilmiştir. Eğitim reformlarına yönelik iki farklı düşünce grubunun (gelenekselci- yenilikçi) arasında yaşanan çatışmalardan dolayı bir yıl sonra bu derslere son verilmiştir (Ayhan, 1992: 160).

Tanzimat Fermanı'nda eğitime dair bildiri olmamasına rağmen Islahat Fermanı'nda eğitime yer verilmiştir. Islahat Fermanı'nda Müslümanların eğitimine dair bir hüküm bulunmasa da gayrimüslimlere yönelik kültürel bağımsızlık, okul açma hakkı ve Müslüman okullarına giriş izni gibi haklar tanınmıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda 1857 yılında Maârif-i Umûmiyye Nezâreti kurulmuştur. 1869'da eğitim ve öğretim meselelerini düzenlemek adına Fransız eğitim modeli örnek alınarak Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi hazırlanmıştır. Nizamnâme, Ahmed Kemal Paşa'nın başkanlığında Sadullah Paşa, Recâizâde Ekrem, Ebüzziyâ Tevfik gibi dönemin önemli isimlerinin katkılarıyla oluşturulmuştur. Nizamnâme ile eğitim işleri, tek bir merkezden ve bütüncül bir şekilde yürütülmeye ve eğitim devletin öncelikli meselesi olarak görülmeye başlanmıştır. Bu bakımdan bu nizamnâme Türk eğitim tarihi açısından önem arz etmektedir. Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde,

İlköğretimin zorunlu hale getirilmesi, genel eğitimin Batı standartlarına uygun olarak kademe ve derecelere ayrılması, çağdaş öğretim ilke ve yöntemlerinin benimsenmesi, öğretmenlerin mesleki gelişimlerini destekleyecek mali ve idari tedbirlerin gündeme getirilmesi gibi hususlar yer almaktadır. Ayrıca sadece merkezde değil, taşrada da eğitim teşkilatının güçlendirilmesi, halkın eğitim harcamalarına katılımının teşvik edilmesi ve özellikle kız çocuklarının eğitime önem verilmesi gibi hususlara da değinilmektedir. Bütün bu yönleriyle nizamnâme, eğitim meselesini modern bir yaklaşımla ele almış ve çözümler ileri sürmüştür (Ayhan, 1992: 159).

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde, dârülfünûn yapısı, ders programı, öğretim dili ve bütçesi gibi konular ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Dârülfünûn 20 Şubat 1870'de Safvet Paşa'nın açılış konuşmasıyla tekrardan eğitime başlamıştır. İlk dersler Hoca Tahsin, Cemalledîn Efgânî ve Aristakli Efendi gibi isimler tarafından verilmiştir (Ayhan, 1992: 160). Safvet Paşa, açılış konuşmasında bilimin devletin ilerleme ve gelişme sürecindeki önemine dikkat çekmekte ve bilimi çağdaş uygarlığın temeli olarak konumlandırmaktadır. Dârülfünûnu ise bu ilerlemeye katkı sağlayacak bir kurum olarak değerlendirmektedir. Safvet Paşa'ya göre toplumun her kesimi, çağın gereklerine uygun olarak bilim, teknoloji ve sanayi alanlarında ilerlemeyi hedeflemelidir:

Bulunduğumuz asırda akıllara durgunluk veren yeni icadlar, fiziğin (hikmet-i tabiiyye) ilerlemesiyle vücuda gelmiş büyük eserlerdir. Orta seviyedeki mekteplerden mezun olup, ilim ve bilgilerini bir kat daha arttırmak isteyenler için Dârülfünûn adıyla kurulan bu 'medrese-i ilmiye'nin tesisiyle gerçek medeniyetin esası tahkim edilmiştir. Memleketin her sınıf ahalisi, asrın icabına uygun hareketle, ilim ve fenlerde ve sanayide her bakımdan terakki yolunu seçmelidir (İhsanoğlu, 1992b: 416).

Dârülfünûnun açılış konuşmaları Osmanlıların XIX. asırdaki Batı bilimine olan ilgisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Münif Paşa da açılış konuşmasında, Safvet Paşa gibi bilimin önemine dikkat çekmektedir. Bir ülkenin gerçek anlamda kalkınabilmesi, bilimsel bilgiyle donanmış bir toplumla gerçekleşebilecektir. Aksi hâlde hiçbir reform hareketi istenilen neticeyi veremeyecektir. Bilim, bir devletin sürdürülebilir gelişimi için vazgeçilmez bir unsurdur. Bu bakımdan yüzeysel ya da geçici çözümler değil, kalıcı bir çözüm için bilim temelli yaklaşım şarttır:

Asrımızın mizaç ve ihtiyacını bilenlerin, bayındırlık ve iktidarın ilim ve marifet ile meydana geldiğini kabul ettikleri bir gerçektir. Bu olmaksızın memleketin ıslahı hakkında alınan tedbirlerin hiç birinde arzu edilen hedefe ulaşılamaz. Ulaşılsa bile, bu devamlı olmaz (İhsanoğlu, 1992b: 416).

Hoca Tahsin ise bilimi, medeniyetin ruhu, toplumun ahlakı ve devletin düzenini ayakta tutan temel gücü olarak tanımlamaktadır: “elhasıl ilim ve terbiye, ruh-ı medeniyet ve mütekefill-i terakki-i saadet ve cila-bahş-ı ahlak-ı ümmet ve hafız-ı kavanin-i mülk ve devlettir” (İhsanoğlu, 1992b: 416).

1872’de yaşanan çeşitli sorunlar nedeniyle Dârülfünûn tekrar kapatılmıştır. Kapatılma gerekçeleri arasında, Cemalledîn Efgânî’nin açılış konuşmasında yer alan ve dini hassasiyetlerle bağdaşmadığı ileri sürülen ifadeler önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra, Hoca Tahsin Efendi ve Münif Mehmed Paşa gibi dönemin önde gelen hocalarının derslerinde uyguladıkları deneylerin öğrenciler üzerinde olumsuz etkiler yarattığı düşüncesi de bu kurumun kapatılmasına gerekçe olarak gösterilmiştir. Bir sonraki Dârülfünûn kurma teşebbüsü 1900 yılında gerçekleşmiştir (Ayhan, 1992: 160).

Tanzimat Dönemi’nde okul ve sınıf ortamının düzenlenmesine, yeni ders araç ve gereçlerinin kullanılmasına, genel ve özel yeni öğretim yöntemlerinin denenmesine önem verilmiştir. Örgün eğitim alanında hem İstanbul’da hem de taşrada büyük çabalar gösterilmiş, bazıları günümüzde de etkisini gösteren birçok eğitim kurumu açılmıştır. Bu dönemde mesleki ve teknik eğitimin temelleri atılmaya başlanmış, Tanzimat hareketinin kökleşmesi için sivil okullara ve memur yetiştirilmesine fazla önem verilmiştir. Tanzimat Dönemi’nde kadınların eğitilmesi giderek önem kazanmış, ilk kez kız öğretmen yetiştiren meslek okulları ve ilk kez kızlar için orta dereceli okullar açılmıştır. Halk eğitimine de önem verilmiştir (Akyüz, 2012: 157-159). Tanzimat Dönemi’nde eskiden devralınan Mühendishane-i Harbiye ve Tıbbiye gibi yüksekokulları geliştirilmiştir. Tüm bu okullar Batı bilimlerinin tanıtılması ve yayılmasında bir araç hâline gelmiş ve devletin modernleşme hareketlerini gösteren semboller olmuştur.

Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı’nın Batı bilimiyle temas etmesinde eğitim kurumlarının yanı sıra önemli bir etken de Avrupa’ya talebe gönderilmesidir. Bu uygulama, II. Mahmud döneminde başlamış, Tanzimat Dönemi’nde daha yoğun bir şekilde devam etmiştir. İlk gönderilen talebeler askeri sahada eğitim görmüşler, Tanzimat’ın ilanı ile birlikte askeri konuların yanında sivil sahalarda da eğitim

görmüşlerdir. Ancak, gönderilen bu talebelerden beklenen başarı tam anlamıyla sağlanamamıştır (İhsanoğlu, 1992a: 373-375).

Tanzimat Dönemi, Batı bilimine olan ilginin arttığı bir dönemdir. Bu artış, basılan bilim kitaplarının çoğalmasında açıkça görülebilmektedir. 1727’de ilk Türk matbaasının kurulmasından 1839’da Tanzimat fermanının ilanına kadar, yalnızca yirmi sekiz fen kitabı basılmışken Tanzimat Dönemi’nde (1840-1876) bu sayı iki yüz kırk ikiye kadar çıkmıştır. Tanzimat’ın ilk yıllarında ortalama dört kitap basılırken Tanzimat’ın son yedi yılında bu sayı on sekize yükselmiştir. Tanzimat Dönemi’nde basılan bilim kitaplarının yazılış amacı ve içeriğinde bir değişim söz konusu olmuştur. Önceleri bilim kitapları askerlik amaçlı basılırken Tanzimat Dönemi’nde ilginin sivil sahaya kaydığı görülmektedir. Bununla birlikte yalnızca okul öğrencilerine yönelik değil, genel okur kitlesine yönelik de modern bilimlere ait popüler fen kitapları basılmıştır (İhsanoğlu, 1992a: 375-377).

Batı fikirlerinin Osmanlı toplumunda iyice anlaşılmaya başlandığı dönem II. Abdülhamid devridir. Bu dönemde yeni açılan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin sayısı artmıştır. II. Abdülhamid, Batı’nın tekniğini, idari sistemini özellikle de askeri teşkilatı ve eğitimini örnek almıştır. Ancak bu örnek alma sürecinde Müslümanlığı tebaası arasında güçlendirmeye çalışmıştır. Harbiye, mülkiye ve Askeri Tıbbiye’nin müfredatları geliştirilmiş ve böylece okullarda bilgili bir kuşak yetişmiştir. Ders içerikleri sayesinde bu eğitim kurumlarındaki öğrenciler, XIX. asırda Batı’nın gücünün asıl kaynağının pozitif bilimler olduğunu anlamışlardır. Böylece, Batı’yı doğrudan doğruya pozitif bilimlerle bir tutan bir kuşak yetişmiştir (Mardin, 2018: 15). II. Abdülhamid, Batı’daki gelişmeleri yakından takip ederek eğitim alanında Batılılaşma yönünde önemli ilerlemelere imza atmıştır. II. Abdülhamid devri maarif politikalarının önemli yanı Tanzimat Dönemi’ndeki düzensiz Batılılaşma çabalarının yerini bu dönemde daha temkinli, dengeli ve milli yaklaşıma bırakmış olmasıdır. Bilim ve teknik alanında Batı’dan faydalanma yoluna gidilirken siyasi, fikri ve sosyal alanlardaki Batılılaşmada daha ihtiyatlı davranılmıştır. Eğitim kurumlarında milli kültür, gelenek ve değerlerle birlikte çağdaşlaşma yoluna gidilmiştir (Ayhan, 1992: 161). II. Abdülhamid dönemi, eğitim şuurunun yerleştiği bir dönemdir (Karataşer, 2017: 425).

II. Abdülhamid'in "Terakki, ulum ve fûnûn ile mekteplerden çıkan diplomalı efendilerin ikdamıyla hâsıl olacaktır." (Totonjı, 2019: 66) sözü, onun eğitim yoluyla kalkınma ve ilerleme hedefini açıkça ortaya koymaktadır. II. Abdülhamid döneminde eğitim memleketin dört bir yanında yaygınlaştırılmaya çalışılmış ve bu doğrultuda birçok okul açılmıştır. II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde iki yüz olan rüştiye (ortaokul) sayısı altı yüze çıkarken idadi (lise) sayısı ise beşten yüz dörde çıkmıştır. Aynı şekilde iptidai (ilkokul) sayısı da iki yüzden beş bine ulaşmıştır. Darülmuallimin de dörtten otuz ikiye yükselmiştir (Totonjı, 2019: 66). Yine bu dönemde birçok meslek, sanat ve kız okulu açılmıştır. II. Abdülhamid'in eğitim politikaları sayesinde, İstanbul ve taşrada genel hizmetler, askerlik, tıp, dişçilik, hukuk, ticaret, ziraat, maliye, kadastro, evkaf, mühendislik, el sanatları, gümrük, öğretmenlik, polislik, çıraklık alanlarında ve daha başka alanlarda pek çok okul açılmıştır. Yükseköğretimde de önemli gelişme olmuş ve 1 Eylül 1900 tarihinde Ulûm-i Âliye-yi Dîniyye, Ulûm-i Riyâziyye ve Edebiyat bölümlerinden meydana gelen dârülfünûn açılmıştır (Ayhan, 1992: 161).

XIX. asırda, Batı'da meydana gelen iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki yenilikler zamanla Osmanlı topraklarına da taşınmıştır. Osmanlılarda haberleşme alanında Batı'dan teknoloji transferiyle uygulama sahası bulan ilk yenilik telgraf olmuştur. Osmanlı Devleti'nde telgraf hattı kurulmasına yönelik çalışmalar, 1854 yılında Kırım Savaşı sırasında başlamıştır. İstanbul-Edirne hattının açılışını haber veren ve 22 Ağustos 1855 tarihinde Edirne'den İstanbul'a gönderilen mesaj, Osmanlı sınırları içindeki ilk telgraf haberleşmesi olarak kabul edilmektedir. İlk telefon hattı ise 1881 yılında Soğukçeşme'deki eski telgrafhane binası ile Yenicami postanesi arasında çekilmiştir (İhsanoğlu, 2022: 385-386).

Ulaştırma sahasında Batı'dan transfer edilen ilk teknolojik yenilik, buharlı gemidir. Osmanlıların ilk buharlı gemisi 1827'de İngiltere'den satın alınan "Sütrat" adlı gemidir (İhsanoğlu, 2022: 386). Buharlı gemiye geçişin ilk yılları II. Mahmut dönemine ait olsa da ağırlıklı olarak bu dönüşüm Abdülmecid döneminde tamamlanmıştır (Çapar & Düzcü, 2022: 1058). Elektrikli tramvaylar ise ilk kez 1907'de Şam'da, ardından Beyrut ve Selanik'te kullanılmıştır (Ayar, 2013: 11-112).

Batı bilim ve tekniğiyle temasta eğitim kurumlarının yanı sıra, gazete ve dergiler de önemli bir işlev görmektedir. Osmanlı Devleti'nde XIX. asrın en önemli

olayı, gazete ve süreli yayınların gündelik hayata girmesidir (Budak, 2018: 382). Dönemin gazete ve dergileri, cehaletle mücadelede adeta bir mektep gibi işlev görmüş, halkı bilgiyle donatmayı amaç edinmiştir. Osmanlılarda gazetenin iki temel işlevi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, devleti yönetenler için kamuoyu oluşturma organı olmasıdır. İkincisi ise, toplumun uzun yıllar kitapsız geçen dönemlerindeki bilgi açığını gideren bir vasıta olmasıdır (Budak, 2018: 385). Tanpınar, Osmanlılarda gazetenin işlevini şu şekilde açıklamıştır:

Hiçbir yerde gazete bizdeki role benzer bir rol oynamamıştır. Başka yerlerde o, düşüncenin daha geniş surette topluma yayılması için seçtiği hareket sahalarından biridir. Arkasında bütün cemiyet müesseseleri ve devam hâlinde olan, hayatla daima münasebetdar bir düşünce dünyası vardır. Bizde ise bütün işaretler ondan gelir. Kalabalık onun etrafında kurulur. Okumayı o yayar. Mekteplerin uzak bir gelecek için hazırladığı ocağı o tutuşturur. (Tanpınar, 2019: 251).

XIX. asırda, Osmanlı toplumunun bilimsel bilgi ve teknolojik icatlarla tanışmasının bir diğer yolu gazete ve dergiler olmuştur. Çağdaşlaşma yolunda bilimsel içerikli yazılar ilk Türkçe gazete olan *Takvim-i Vekâyi*'den itibaren görülmektedir. Bu gazetede bilim ve fen konularında yazılar yayımlanmıştır. Örneğin, bir damar ameliyatı *Takvim-i Vekâyi*'de bir buçuk sayfalık uzun bir yazıyla, tüm detayları ile anlatılmıştır. *Cerîde-i Havâdis*'te ise bilim ağırlıklı tercüme haberler çok daha fazla ve ayrıntılı bir biçimde yer almıştır. Beynin içerisindeki faaliyetler konusunda ilk görseller *Cerîde-i Havâdis*'te yayımlanmıştır. Ayrıca yine bu gazetede, 1840 yılında bir Amerikan haritası ile İstanbul'da güneş tutulmasının nasıl izleneceğine dair bir konu yer almıştır (Budak, 2018: 385).

XIX. asırda yayın faaliyetinde bulunan *Hazîne-i Fünûn*, *Servet-i Fünûn*, *Hazîne-i Evrâk*, *Maârif*, *Malûmat*, *Malûmat-ı Mütenevvia*, *Mekteb*, *Mecmûa-ı Ulûm*, *Mecmûa-i Fünûn* gibi dergilerin adlarına bakıldığında, çoğunun ansiklopedik bir bilgi kaynağını çağrıştırdığı görülmektedir (Okay, 2022: 22). Bu dergilerin isimleri, dönemin zihniyet dünyasında bilgi ve eğitimin temel değerler olarak öne çıktığını ve dergilerin de bu değerleri yaymada bir aracı olduğunu göstermektedir. Bu dergilerde özel olarak fen bölümlerine yer verilmesi, Osmanlı toplumunu bilimle tanıştırma, modernleşme çabasına katkı sağlama ve halkı aydınlatma amacı taşımaktadır. Dönemin yayınlarında yer alan bilim ve teknolojiye dair yazılar Osmanlıların Batı bilim ve tekniğine olan merak ve ilgisini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Bu yazılardan örnek vermek gerekirse, *Resimli Gazete*'de yayımlanan "Havâdis-i Medeniyeye" bölümü, Batı'daki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri Osmanlı okuyucusuna aktarmaktadır. Bu bölümde yer alan "Renkli Fotoğraf" başlıklı makalede, dönemin yeni gelişmekte olan fotoğraf teknolojisinden bahsedilmektedir. Yine aynı gazetede yayımlanan "Gramofon Aleti" başlıklı makalede, fonograf ve gramofon cihazları karşılaştırılmış, gramofonun ses iletiminde fonografa göre daha güçlü olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, "Petrol ile Mühharrik Bir Araba" başlıklı makalede de, petrolle çalışan ilk otomobilin tanıtımı yapılmış ve bu sayede dönemin teknolojik gelişmeleri gazete aracılığıyla halkla buluşturulmuştur.²

Osmanlı'daki ilk sivil bilimsel cemiyet olan Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniye'nin yayın organı olarak 1869 yılında yayımlanmaya başlayan *Mecmûa- Fünûn*, Türkçe yayımlanan ilk bilimsel süreli yayın olma özelliğine sahiptir. Bu dergide Osmanlılar'ın henüz yeterince tanıyamadığı jeoloji, fizik, kimya, biyoloji gibi pozitif bilimlerin yanı sıra, tarih, coğrafya, pedagoji, felsefe, mantık, maliye ve iktisat gibi sosyal bilimlere kadar birçok konuda yazılar yer almaktadır. Ancak dergide en geniş yer bulan alan, pozitif bilimlerin halka tanıtılması olmuştur (Budak, 2011: 57-81). Edhem Paşa'nın "Medhâl-i İlm-i Jeoloji," Dâniş Bey'in "Kuvve-i Elektrikiyye," Mehmed Şevki'nin "İlm-i Heyet," Hacı İskender'in "Arzın Hareket-i Yevmiyyesi'nin Maddeten İsbâtı," Münif Efendi'nin "Tarih-i Telgraf"ı pozitif bilimlere örnek teşkil eden yazılardır.³

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere süreli yayınlar yalnızca haber verme işleviyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda toplumun bilgi açığını kapatma, bireyleri bilinçlendirme ve kamuoyunu şekillendirme gibi amaçlara hizmet etmiştir. Bu yayınlar; güncel gelişmeleri halka ulaştırmış, eğitim, sağlık, fen ve kültür gibi birçok alanda bilgi sağlayarak toplumun gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu yayınlar ayrıca, Osmanlı aydınının Batı medeniyetine yönelik tutum ve değerlendirmelerini de açıkça yansıtmaktadır. Batı medeniyeti, Osmanlı aydınlarının gözünde ilerlemenin, bilimin ve medenileşmenin simgesi hâline gelmiştir. Osmanlı aydınlarının, Batı'nın üstünlüğünü açıklama çabalarında ilk dikkat çeken nokta, ulûm ve fûnûn kelimelerinin

² Konuyla ilgili daha fazla örnek için bk. Asiye Kılıç, *Osmanlı'da Teknolojinin Özendirilmesi Bağlamında Resimli Gazete'de Teknoloji İle İlgili Seçilmiş Makaleler Üzerine Bir İnceleme*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çankırı 2023.

³ Konuyla ilgili daha fazla örnek için bk. Ali Budak, *Mecmûa-i Fünûn Osmanlı'nın İlk Bilim Dergisi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

sıkça kullanılmış olmasıdır (Hanioğlu, 1984: 185). Bu durum, Osmanlı aydınlarının gözünde Batı'nın ilerlemesini sağlayan temel unsurun bilim ve teknik olduğu yönünde bir kanaatin yerleşmeye başladığını göstermektedir. Osmanlı aydınları, devletin kalkınması için bilimsel ve teknik bilgiye yönelmenin zaruri bir ihtiyaç olduğunu savunmuşlardır:

Hâsılı Avrupa zaten sairleri yanında bir kıt'a-i sagira iken fûnûn ve ulûmun ilerlemesi cihetiyle şimdi bütün kuvvet-i insaniyenin merkezi olmuş yâni rûy-ı arzde mutavattun kâffe milel ve ümem... Avrupalıların hükm-i kavaninine itba' ve ittisâl eylemiştir. Avrupalıları havayı dahi zabt ve teshire çalışub her ne kadar su üzerinde keyf-i maişa-i seyr ü seyahat etdikleri gibi havada dahi seyr ü hareketle muktedir değil iseler de kürre-i arzdan dahi infikâk ve infisâl ile eflâk ü semavâtı bizzat seyr ü seyahata bir taarik ve çâre bulamamışlar ise de usûl-i felekiyyeyi bayağı ve bizzat görmüş gibi kuvve-i ilm ü san'atlarıyla fehm ü idrâk eylemişlerdir. Hâsılı kelâm ve ulûm ve fûnûnu Avrupalıları teksir edüb bundan böyle ulûm-u hazıra-i mevcûdenin muhafazasıyla beraber nice ulûm ve kemâlâta ve sanayiın zuhuruna muvaffak olacakları derkârdır... (Hanioğlu, 1984: 184).

Batı ile kurulan temas Osmanlıların düşünsel dünyasını da etkisi altına almıştır. Osmanlı Devleti, Avrupa'ya gönderdiği öğrencilerin Batı'nın değerlerinden etkilenmemeleri için birçok önlem almıştır. Şehir dışında bir konak kiralanmış, aralarında yalnızca Türkçe ve Arapça konuşmaları istenmiş, gerekli konularda en muktedir öğretmenlerden tercüman aracılığı ile ders aldırılarak kültürel temastan korunmaları sağlanmıştır. Tüm bu önlemlere rağmen, bu öğrenciler Batı'dan sadece faydalı bilgiler almakla kalmamış, Batı'nın düşünce ve yaşam tarzı ve toplumsal yapısıyla da tanışmışlardır. Bu durum onların zihin dünyalarında büyük bir değişime yol açmış, zamanla bu öğrenciler kendi değerlerinden uzaklaşmış, hatta onlarla çatışan düşünceler geliştirmişlerdir (Hanioğlu, 1984: 183). Bu etkilenmenin yanı sıra, Osmanlı coğrafyasında kurulan modern eğitim müesseselerinin ve Batı'dan yapılan tercüme faaliyetlerinin de aydınların düşünce yapısının şekillenmesinde önemli bir rolü olmuştur.

XIX. asır Osmanlı düşünce dünyası, Batı kökenli pozitivizm, rasyonalizm ve materyalizm gibi felsefi düşüncelerin etkisi altına girmiştir. Pozitivizmin temsilcisi olan Auguste Comte'un aklı ve bilimi ön plana çıkararak düzen ve ilerlemenin ancak bu yolla mümkün olabileceği söylemi, Osmanlı aydınlarının teknik, sanayi ve kültürel gibi alanlarda yaşadığı geri kalmışlık karşısında çözüm arayışlarıyla örtüşmüş, bu da Osmanlı aydınları üzerinde pozitivizmin etkili olmasına yol açmıştır (Özkan, 2014: 932). Pozitivizmin Osmanlı düşünce dünyasına girişi felsefi bir yoldan değil, edebî

akımlar, modern eğitim kurumları, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, çeviriler ve dernekler aracılığıyla olmuştur. Pozitivizmin edebiyat sahasındaki yansıması olan realizm ve natüralizm akımlarının önemli temsilcilerinden yapılan çok sayıda çevirinin Türkiye'ye girişi edebiyatın rolünü göstermektedir (Korlaelçi, 1986: 201-202).

Rasyonalizm, doğru bilginin duygularla değil, akıl yoluyla elde edileceğini, akla uygun olanın doğru, doğru olanın da akla uygunluğunu savunmaktadır. Her ne kadar Tanzimat Dönemi'nde bu düşüncüyü felsefi manasıyla doğrudan izlemek mümkün olmasa da, dönemin bazı yazar ve şairlerinde akılcı bir yaklaşımın izlerine rastlamak mümkündür. Bu akılcı yaklaşım, klasik Osmanlı edebiyatında hâkim olan aklın küçümsenmesine karşı Batı'dan gelen akli ve pozitif anlayışın çatışmasının bir sonucudur. Gerçeğe gönülle ve aşkla yaklaşılabilceği düşüncesine karşılık Tanzimat edebiyatçıları, gerçeğin akıl yoluyla bulunabileceğini vurgulamaktadırlar (Okay, 2022: 25).

Materyalizm ise yalnızca maddenin gerçek olduğunu, madde ve maddenin değişimleri dışında hiçbir şeyin var olmadığını, varlığın madde cinsinden olduğunu öne süren görüş; yer kaplayan, girilmez, yaratılmamış ve yok edilemez, kendinden kaim olan, harekete yetili maddenin, evrenin biricik ya da temel bileşeni olduğunu savunan varlık anlayışıdır. Evrendeki tek özün madde olduğunu, varlığın fiziki bir nitelik taşıdığını ve evrende tinsel bir tözün bulunmadığını öne süren görüş ve indirgemeci bir öğreti olarak materyalizm yalnızca maddeye varlık yükler, zihin ya da ruha bağımlı bir gerçeklik ya da ikinci dereceden bir varlık verir veya ruhun hiçbir şekilde var olmadığını öne sürmektedir (Cevizci, 2005: 1142).

Aydınların düşünce dünyasını etkileyen bu akımlar, zamanla dini inançlarda bazı sarsılmalara yol açmıştır. Materyalizmin ruhun varlığını reddeden indirgemeci yapısı ve pozitivizmin metafizik alanları dışlayan yaklaşımı, bazı aydınlarda dine karşı kayıtsızlık ya da eleştirel bir tutumun oluşmasına sebebiyet vermiştir. Avrupalı hocaların ders verdiği, Avrupa'da basılmış kitapların daha kolay girebildiği ve okunabildiği Mekteb-i Harbiye ve Tıbbiye gibi okullarda geleneksel bilgi ve düşüncelerle Batı kaynaklı fikirler karşı karşıya gelmiş, bazı gençler bilinçli veya bilinçsiz olarak bu yeni akımlardan etkilenmiştir (Okay, 2014: 81). Bu duruma bir örnek olarak Charles Mac Farlane'in 1828 yılında Osmanlı topraklarına yaptığı ziyarette, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne gibi modern eğitim kurumlarında Batı

düşüncesinin etkilerine dair gözlemlerini aktarması gösterilebilir. Pozitivizm ve materyalizm gibi fikirler, öğrencilere Fransız filozofların eserleri aracılığı ile ulaşmış ve bu da dini inançların sorgulanmasına yol açmıştır. Öğrencilerin kadavra üzerinde çalışmaktan çekinmemeleri ve dinsizlikle ilişkilendirilen eserleri ilgiyle okumaları Batı felsefesinin Osmanlı aydınları üzerindeki etkisini çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır:

Genç bir Türk oturmuş dinsizliğin elkitabı olan *Systeme de la Nature*'ü okuyordu. Bir başka öğrenci Diderot'un *Jacques le Fataliste*'inden, *Le Compere Mathieu*'den parçalar okuyarak marifetini gösteriyordu... Raflarda Cabanis'in *Rapports du Physique et du Moral de l'Homme* adlı eseri göze çarpacak bir yer almıştı!

Üsküdar'daki askeri hastahane, nihayet Türkiye'de kayıtsız şartsız övebileceğim bir müessese bulmuştum. Bununla beraber, Fransız felsefeciliğinin Türkiye'de nasıl hızla yayılmakta olduğunu bu müessesede de görmeden ayrılmak nasip olmadı. Doktorlara ve Türk asistanlarına ayrılan mükemmel döşenmiş bir salona davet edilmiştim. Kanepenin üzerinde bir kitap vardı. Alıp baktım. Bu da Baron d'Holbach'ın dinsizlik kitabı olan *Systeme de la Nature*'ün en son Paris baskısı idi. Kitabın çok okunmakta olduğunu sayfalarında birçok parçaların işaretlenmiş olmasından anladım. Bu parçalar özellikle Tanrı'nın varlığına inanmanın saçmalığını, ruhun ölmezliği inancının imkânsızlığını matematikle gösteren parçalardı. Kitabı yerine koyarken Türk doktorlardan biri yanıma geldi. Fransızca olarak şunları söyledi: Büyük bir yapıt! Büyük bir filozof! Her zaman haklı (Demir, 1999: 228-229).

XIX. asır Osmanlı düşünce hayatı, kendilerini ilmi çalışmalara, felsefeye ve fikir meselelerine adanmış şahsiyetlerden ziyade edebiyatçılar tarafından sürdürülmüştür. Tanzimat Dönemi şair ve yazarları, Batı'dan gelen sosyal ve felsefi düşüncelere çeşitli sebeplerle ilgi duymuş; bu düşünceleri fikir yazılarının yanı sıra roman, hikâye, tiyatro ve şiir gibi edebî türlerde de işlemişlerdir (Okay, 2022: 15). XIX. asırda aydınlar, Batı kökenli birçok kavramla tanışmış ve bu kavramlar kısa sürede hem siyasal tartışmaların hem de edebiyatın odağında yer almaya başlamıştır. Bilim, akıl ve ilerleme kavramları yalnızca devletin politikalarının değil, edebiyatçıların da gündeminin merkezinde yer almıştır. Bu dönemin edebiyatçıları; edebiyata cehaletle mücadele, toplumu modernleştirme ve aydınlatma amacı güden eğitici bir vasıta işlevi yüklemişlerdir. Edebiyat, toplumu aydınlatacak ve dönüştürecek bir araç olarak görülmüş; edebiyata yeni fikirlerin, modern değerlerin ve bilimsel düşüncenin halka aktarılmasında önemli bir rol biçilmiştir:

Ancak Tanzimat'tan sonradır ki Türk insanı 'hâkimiyet-i millet-millî hâkimiyet', 'vatan ve vatanın tamamıyet-i mülkiyesi-vatanın bütünlüğü', 'hürriyet', 'meşrutiyet', 'hukuk', 'kanun', 'eşitlik', 'fert hak ve hürriyetleri', 'Kanun-i Esasî', 'millet meclisi,

'akıl', —terakki, 'irade', 'Medeniyet, Medeniyet-i hazırâ-çağdaş medeniyet, avam-halk, efkâr-ı umumîye kamuoyu, maarif-i umumîye- yaygın eğitim ve öğretim, hürriyet-i matbuat-basın hürriyeti, usul-i cedide-yeni sistem gibi pek çok kavram ve değerleri öğrenmiştir. Bunlar çağın değerleridir. 1860'dan sonra bunların etrafında ve umum edebiyatın içinde sosyal, politik ve ideolojik bir edebiyat, bir siyaset ve kültür aksiyonu vücuda gelmiştir. Çağın akılcı, hürriyetçi, terakkîci ve ilimci bir çağ olduğu ve ona mutlaka uymak gerektiği vakası yine Tanzimat'tan sonra anlaşılmıştır (Emil, 1997: 115-116).

Şiirde ilk yenilik muhtevada başlamıştır. Bu yenilik neticesinde klasik şiirin hayal dünyası, tasavvufî unsurlarla örölü mazmun sistemi, mistik aşk anlayışı, muhayyel zaman ve mekân tasavvuru çözümlere yerini yavaş yavaş daha gerçekçi ve akılcı yani realist ve rasyonalist bir anlayış içerisinde şekillenen hayata, topluma, insana ve nihayet onun kültürel, sosyal alandaki meselelerine bırakmaya başlamıştır. Toplumun çeşitli sosyal, kültürel, siyasi ve benzeri meselelerinin geniş bir biçimde konu olarak ele alınması Tanzimat sonrası Batı etkisinde gelişen Türk edebiyatında gerçekleşir (Gariper, 2021: 43-44). Okay, bilimsel gelişmelerin etkisiyle bu dönemde kaleme alınan şiirlerde ansiklopedik bilgi kısıntılarına yer verildiğini ve divan edebiyatını -dolayısıyla eski mazmunları- küçümseyen Tanzimat şairlerinin çağlarının fizik, astronomi, jeoloji gibi fennî konuları mısralarına yansıttıklarını belirtmektedir (Okay, 2022: 23). Öte yandan, roman ve hikâye türlerinde, yanlış Batılılaşma eleştirisi sıkça işlenmiş, Batı medeniyetinin teknik ve bilimsel ilerlemeleri ise takdirle karşılanmıştır.

1. EDEBİYATÇILARIN ŞİİR DIŞINDAKİ DİĞER YAZI VE ESERLERİNDE BATI BİLİMİNE VE XIX. ASIRDAKİ İLMÎ GELİŞMELERE BAKIŞLARI

Tanzimat Dönemi'nden itibaren Türk edebiyatçıları, Batı'nın bilim ve tekniğine büyük bir merak ve ilgi duymuşlardır. Bu ilgileri, yalnızca soyut bir hayranlıkla sınırlı kalmamış; bilimsel konularda bilgi sahibi olma ve öğrendikleri bilgileri halkla paylaşma çabasıyla somut bir nitelik de kazanmıştır. Birçok edebiyatçı, bilimsel ve teknolojik konuları halka tanıtmak amacıyla çeşitli türlerde yazılar kaleme almıştır. Bu yazılar genel olarak doğrudan bilimsel içerikli makaleler ve tercümelerden, Batı bilim ve teknolojisini tanıtan ve Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığını eleştirerek bu duruma çözüm arayan yazılardan oluşmaktadır. Söz konusu yazılar, XIX. asrın düşünsel iklimini anlamak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu bölümde, metinlerin tamamına yer verilmesi çalışmanın süresi açısından mümkün olmadığından, dönemin genel eğilimlerini yansıtacak ve bu konuda genel kanaat oluşturabilecek bazı edebiyatçıların yazılarının incelenmesi yoluna gidilmiştir.

Bu bağlamda üzerinde durulacak ilk isim Şinasi'dir. Aydınlanma, Batılılaşma ve terakki fikirlerinin önderlerinden birisi olan Şinasi (Ülken, 1994: 64), hem edebiyatta hem de Türk düşünce dünyasında gerçekleştirdiği yeniliklerle Tanzimat Dönemi aydın kimliğinin önemli bir figürü olmuştur. Şinasi'nin aydınlanma, Batılılaşma ve toplumu dönüştürme düşüncesi, gazetecilik faaliyetlerinde açıkça görülmektedir. Gazetenin toplum olayı hâline gelmesi onunla başlamıştır (Mermutlu, 2003: 137). Şinasi gazeteyi, halkın ve vatanın menfaatleri doğrultusunda, fikirlerin özgürce ifade edilebileceği bir mecra olarak görmektedir. Ona göre gazete, halkın düşünce özgürlüğünün ve medeniyet seviyesinin bir göstergesidir:

Madem ki bir heyet-i ictimaiyede yaşayan halk, bunca vezâif-i kanuniye ile mükelleftir, elbette ki kalen ve kalem kendi vatanının menâfi'ine dair beyan-ı efkâr etmeği cümle-i hukuk-ı muktsebesinden addeyle. Eğer şu müddeaya bir sened-i müsbit aranılacak olsa, maarif kuvvetiyle zihni açılmış olan mil-i mütemeddinenin yalnız politika gazetelerini göstermek kifayet edebilir (Enginün & Kerman, 2011: 113).

Şinasi mukaddimesinde, gazetenin amacının hem iç ve dış haberleri vermek hem de halkı bilgilendirici ve eğitici içeriklerle aydınlatmak olduğunu ifade etmiş, bu

nedenle gazetesine “*Tercüman-ı Ahvâl*” ismini seçtiğini söylemiştir. Ayrıca, gazetede halkın anlayabileceği sade ve anlaşılır bir dil kullanılmasının gerekliliğini de vurgulamıştır:

İmdi, iş bu gazete ahval-i dahiliye ve hariciyeden müntehab bazı havadisi ve maarif-i mütenevvia ile sâir mevadd-ı nâfiaya dair mebâhisi neşr ü beyana vasıta olacağından nâşî, *Tercüman-ı Ahval* ünvanı ile tesmiye olunmak münasip görüldü. Tarife hacet olmadığı üzre, kelâm eylemek fenninden ibarettir; bu itibar-ı hakikate mebni, giderek, umum halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede, işbu gazeteyi kaleme almak mültezem olduğu dahi makam münasebeti ile şimdiden ihtar olunur (Enginün & Kerman, 2011: 114).

Şinasi, *Tercüman-ı Ahvâl* mukaddimesinde gazete hakkında dile getirdiği düşüncelerini, bir bakıma *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin mukaddimesinde de yinelemiştir:

Her bir devlet, idaresine müvekkel olduğu bir heyet-i mecmua-i milliyenin bekasıyla pâyidâr ve hayr u menafî’ine muvafık surette tedbir-i mehâm eylemekle, kavî’l-iktidar olmak kazziyesi, mânend-i bedihî-i ulâ burhandan müstağnidir. Bir hâl-i medeniyette bulunan halk ise kendi menafî’inin husulü hakkına ne suretle sarf-ı zihin eylediği terceman-ı efkârı olan gazetelerin lisanından malum olur.

Bu mütalaaya mebnî, her bir memleket-i mütemeddine için elzem olan o türlü varakanın, millet-i muazzama-i Osmaniye meyanında peyda olmasına, mukaddemeleri sa’y ve muvaffak olduğum misillü, teksir-i idâdî emeli ile bu def’a dahi bâ-ruhsat-ı seniyye, havadis ve maarife dair işbu *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin te’sisine teşebbüs eyledim. Madem ki devlet ve millete ümid-bahş-ı fevz ve felâh olan asr-ı hümayûn-ı cenab-ı padişahîde meydana çıkmış olmasından nâşî, vazife-i şükranîyetimi bu yolda umuma hizmet etmekle eda etmiş olacağımın beyanına ibtidar olunur (Enginün & Kerman, 2011: 114).

Şinasi’nin gazeteye yüklemiş olduğu bu toplumsal işlev, bizzat kaleme aldığı yazılarda da açıkça görülmektedir. Makalelerinde eğitim, siyaset ve ekonomi gibi farklı alanlarda düşüncelerini dile getirmiştir. Şinasi, eğitime büyük önem vermektedir. Onu, eğitimle ilgili hizmet ve çalışmalara yönlendiren başlıca sebep, sahip olduğu aydın kimliğidir. Bu yüzden gazetesinde eğitime önemli bir yer ayırmıştır. Onun eğitime verdiği önemi yansıtan yazılarından biri, Dârülfünûn’da verilen tabiat bilgisi derslerine dair kaleme aldığı yazısıdır. Bu yazısında derslere gösterilen yoğun ilgiden memnuniyetle bahseden Şinasi, yakında açılması planlanan yeni derslerin de müjdesini vermektedir. Dârülfünûn’daki derslere ilişkin aktardığı bilgiler, onun modern bilimlerin halka ulaştırılması konusundaki duyarlılığını göstermektedir:

Hikmet-i tabiiyenin ameliyatı gayet müferrih ve müfid olduğundan, nazariyatını tahsil için dahi hâhişi mucip olduğu mezkûr dersin küşâdından beri halkın kemâl-i izdiham

ile istimâ' eylemeleri delâletiyle sâbit olur. Bu nazariyatın kühünü anlamak ise, mebâdi-i ulûm-i riyaziyeyi bilmeğe mevkuf olarak riyaziyata dair bir ders küşâd olunacağı işitilmekle ayn-ı isabet olacağı derkârdır. Bundan başka ileride yine müşarünileyh Hazretleri Kimya fennini dahi talim edeceği gibi, Meclis-i Tahkik Reisi seadetlû Salih Efendi Hazretleri Tarih-i Tabii'ye ve Müneccimbaşı faziletlû Osman Sâib Efendi Hazretleri, İlmi Hey'et'e ve ashâb-ı maariften bir zât dahi Hikmet-i Ameliye'ye dair bir ders küşâd edecekleri suret-i sahîhada mervîdir (Yaşar, 2005: 105).

Bu yazısında dikkat çeken bir diğer nokta, Şinasi'nin İbn Sina'nın yaşadığı dönemi İslam medeniyetinin olgunluk çağı olarak nitelendirmesidir. Bu dönemde bilim insanlarının halkı aydınlattığını dile getiren Şinasi, benzer sorumluluğun modern çağın aydınları için de geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, bilim insanı yalnızca bilgi sahibi olmakla yetinmemeli aynı zamanda sahip olduğu bu bilgiyi toplumla paylaşma sorumluluğunu da üstlenmelidir. Bu ifadelerden hareketle Şinasi'nin bilginin toplumun her kesimine yayılmasını amaçladığı söylenebilir:

Maarif-i İslâmiyenin vakt-i kemâlinde İbn Sina gibi vezaret-i uzmâ mesnedine vusul bulan ve hatta Devlet-i Aliyye'de dahi tarik-i ilmiyede haiz-i aksa'l-meratib bazı zevat vaktiyle umuma fûnûn tedris ederlerdi ve elyevm Avrupa'da vûkelâdan muktedir olanlar böyle dersler verirler. Çünkü derece-i kemale vasil olan bir nihâl, pervîş-yâb olduğu zemine mahsulünü nisar eylediği gibi, erbab-ı maarif dahi derununda müteayyîş bulunduğu hey'et-i medeniyye sayesinde feyz-yâb olmakla, semere-i malumatından umumu hissedar etmek fi'len ifa-yı vecîbe-i şükranîyet demektir (Yaşar, 2005: 105).

Tanzimat Dönemi devlet adamları tarafından halkın eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla kurulan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye hakkında kaleme almış olduğu yazısında da Şinasi, eğitim konusundaki duyarlılığını yansıtmaktadır. Bu yazısında cemiyetin kuruluşu ve amaçlarını aktaran Şinasi, bu cemiyetin kurulmasından memnuniyet duyarak cemiyetin faaliyetlerini desteklemektedir. Şinasi, yazısının sonuna doğru milli menfaatleri düşünen birisi için asıl saadetin milletin yararına çalışmak olduğunu vurgulamaktadır:

Esnaftan isteyenlere umur-ı itikadiye ve hisabiye talim etmek ve mehmaemken Türkçe okutup yazdırmak üzere bazı zevat, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye namıyla bir heyet teşkil ederek, Maarif Nezaret-i celilesi'nden istid'a-yi ruhsat eylemiş ve Çarşı civarında bir mektep dahi istemiş olduklarından keyfiyet, canib-i Bab-ı Ali'ye arz ile, iktiza eden irade-i seniyyesi istihsal olunmuştur.

Hayr-ün nas min yenfe'ün nas: gayret-i milliye ashabına göre asıl istirahat, ebna-yı cinsinin hayrına sa'y-ü hizmet etmekle kesb olunur (Yaşar, 2005: 124).

Şinasi, Sultanahmet'te kurulan Osmanlı Sanayi Sergisi üzerine yazmış olduğu makalede ekonomik kalkınmaya dair fikirlerini beyan etmektedir. Osmanlı mallarının Avrupa malları karşısında geri kalmışlığını Avrupa'nın sanayi gücüne bağlayan

Şinasi, Osmanlı Devleti'nin de vakit kaybetmeden Avrupa'nın sahip olduğu sanayi kurumlarına ve fabrikalarına kavuşması gerektiği üzerinde durmaktadır. Ona göre, çağdaş medeniyetlerin zenginliğinin temelinde sanayi bulunmaktadır:

Avrupa emtiasının itibarına ise, fabrikalar sayesinde hasıl olan ucuzluğu ile haiz olduğu dekayık-ı hendesiye ve ressamıye başlıca sebeplerindendir. Medeniyet-i hazıra icabınca servet, kuvvet-i devletin; ve sanayi ve hiref dahi yesar ve servetin a'zam-ı esbabından madud olmuştur (Yaşar, 2005: 107-108).

Şinasi, “Ekonomi Politik” adlı makalesinde de bilimin insan hayatındaki rolüne değinmiştir. Ona göre, bireylerin ve toplumların gelişimi bilim sayesinde gerçekleşmektedir. Bilim, insan hayatını kolaylaştıran bir etkidir. Örneğin, telgraf gibi insan yaşamını kolaylaştıran icatlar, ancak elektriğin keşfiyle mümkün olabilmiştir. Bu durum bilimin, ilerlemenin ve refahın temel aracı olduğunu göstermektedir:

Ehl-i fenne göre gerek ferdin ve gerek cemiyetin terakki ve kemal bulması servet-i zatiye ve kuvve-i maliyesinin tezayüdüne mevkuftur olduğundan her halde bunun husulüne ve belki husulünden sonra beka ve istimrarına medar olacak kavanin-i tabiiye bilinip, ana tevfiğ-i hareket olunması derece-i vücubtur; Çünkü dünyada sebepsiz hiçbir şey olmadığı ve ulûm ve fûnûn-ı mütedâvilenin kâffesi şu kavânin-i tabiiyenin keşf ü tavzihine âlet olduğundan, ittılâ'ına tâlip olanlara menâfii müstelzem olduğu bedihidir ki insan bu vasıtalar ile kuvvet ve miknetini artırır ve ömrü oldukça çalışırsa zor ve aklı ile yapamayacağı bir işi az vakit zarfında pek suhûletle kuvveden fiile getirir. Mesela, kuvve-i elektirikiye vücuda getiren kavanin-i tabiiye vaktiyle keşf olunmamış olsa idi, telgrafın fevaid-i meşhudesi nasıl hasıl olurdu? (Yaşar, 2005: 110).

Şinasi, “İstanbul Sokaklarının Tenvîr ve Tathîri Hakkındadır” başlıklı yazısında İstanbul'u, Doğu ile Batı'nın buluşma yeri olarak konumlandırmaktadır. Ona göre, Asya'nın “akl-ı pirânesi” ile Avrupa'nın “bıkr-i fikri” izdivaç etmelidir. Bu düşünce, Doğu'nun köklü bilgi birikimiyle Batı'nın yenilikçi fikirlerinin birleşmesi gerektiği fikrine dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul, bu iki medeniyetin birleştiği yer olarak öne çıkmaktadır. Şinasi'nin bu yaklaşımı, geleneği reddetmeden Batı bilimine verdiği önemi ortaya koymaktadır:

Şehrimiz bir pay-i tahttır ki yalnız başına bir devlet değer ve ona malik olanlar ise, bir sahib-i hurucun kavlince, cihana hükmetmeye muktedir olabilir. Öyle bir dar-ül mülk ki zamanımızda Asya'nın akl-ı pirânesi Avrupa'nın bıkr-i fikri ile izdivaç etmek için bir haclegah olmuştur (Yaşar, 2005: 126).

Batı bilimine olan ilginin daha sistematik ve kurumsal hareketleri Münif Paşa'da görülmektedir. Münif Paşa, hayatını “öğretme” kavramı üzerine kurmuş bir Osmanlı aydınıdır. Tanpınar onun hukukla, iktisatla, edebiyat, felsefe gibi birçok

alanla aynı anda ilgilenen “eklektik” yönüne dikkat çekerken asıl kimliğinin öğretmekten geçtiğini, “öğretmek için doğanlardan” olduğunu belirtmektedir (Tanpınar, 2019: 185). Ferdi olduğu toplumun ilmi eksikliğini gidermek ve Batı bilimlerini topluma tanıtmak adına büyük bir emek harcamıştır. Onun bu çabasının en somut örneği, Osmanlı’nın ilk sivil bilim cemiyeti olan Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye’nin kurulmasında ön ayak olmasıdır. Ayrıca çeşitli mecmualarda yayımladığı yazılarla da bilimsel ve teknolojik gelişmelerin toplum arasında yayılmasına katkı sağlamıştır. Bu bakımdan Berkes onu Tanzimat’ın fenni yönü olarak değerlendirirken (Berkes, 1997: 232), Ülken ise onu evrimci ve terakkici bir medeniyet öğreticisi (Ülken, 1994: 68) olarak tanımlamaktadır. Münif Paşa’nın bilimsel içerikli yazıları çalışmanın konusu bağlamında zengin bir kaynak sunmaktadır.

Münif Paşa, *Ruzname-i Ceride-i Havâdis* gazetesinde yayımladığı “İlm ü Ma’rifetin Lezzet ve Menfaati Beyânındandır” başlıklı yazısında ilme dair görüşlerini ifade etmiştir. Ona göre insanın yaratılışı gereği medeni bir varlık olması öğrenme isteğini de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle insan sürekli bir arayış içerisinde ve bu arayış onu ilme yönlendirmektedir. İlim öğrenmek yalnızca bilgi edinmek demek değildir, aynı zamanda bir zevk ve ruhu besleyen tatmin edici bir unsurdur. İnsan, ilim sayesinde yeni şeyler keşfettikçe ruhsal bir tatmin yaşamakta ve bu duygu, onu daha çok ilim öğrenmeye teşvik etmektedir. Münif Paşa bu yazısında, ilmin bu tatmin edici vasfı üzerinde durmaktadır:

İnsan medenî-i bi’t-tab’ olduğu misillü kesb-i kemâlâta dahi meyl-i tabiisi bulunduğundan tahsiliyle iştigalde husûlünden ziyâde telezzüz eder ve işte bunun için talib-i ilmin bu babta hırsı cümleden ziyâde olur İskender-i Zülkarneyn reb-i meskunu tamamıyla zabp ve istila ettikten sonra yine bununla kâni’ olmayup anı dahi o râdde kabza-i tâsâruf eylemek üzere başka bir âlem dahi bulunmadığından dolayı teessüf eylemiş olmağla tâlib-i ilmin tahsile olan şiddet-i arzu ve inhimak-ı İskender’in hubb-ı câhına galib olur... (Budak, 2012: 537).

İlmin çeşitli faydaları üzerinde duran Münif Paşa, ilmin insanın basiret gözünü açtığını ve basiret gözü açılan insanın da hurafelere ve batıl inançlara inanmayacağını söylemektedir. Örneğin, astronomi ilmini bilen bir kişi ay ve güneş tutulması, kuyruklu yıldız gibi olayların felakete yorumlanmayacağını bilincindedir. Sonuç olarak, bilim bir toplumda yayılma imkânı bulursa, bilimsel bir arka plana dayanmayan bu tür inanışlar da ortadan kalkacaktır. Böylece insanlık, akılcı ve mantıklı bir hayat sürecektir:

Ulûm ve fûnûnun mukaddemce tahrir ve ta'dâd olunan menafî' ve lezâiz-i kesiresinden başka bir faide-i azimesi dahi şudur ki envâr-ı ilim ve irfan ile rûşen-i zamir olan milletin çeşm-i basireti küşâde olacağından mahiyet-i umur ve eşyaya kesb-i ıtl'a ederek hâl-i cehl ve nâdânînin levazımından olan itikâdât-ı bâtil ve efkâr-ı âtileden varesteler olur meselâ hakikati veçhile ilm-i nücuma vakıf olanlar husûf ve kûsuf vukuu veyahut kuyruklu yıldız tuluu gibi hâlât-ı felekiyye harb ve veba ve kaht ve galâ misillü hâlât-ı mükeddere vukuunu müstelzim olacaktır deyü beyhude havf ve ıstıraba düçar olmazlar ve ecrâm-ı semâviyyenin devir ve hareketlerinden umûr-ı müstakbele kesb ve itla' eylemek iddia-yı bâtilinde bulunup... (Budak, 2012: 538).

Münif Paşa'nın *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*'teki yazılarının yanı sıra, *Mecmûa-i Fünûn* dergisinde yayımladığı yazılarıyla da Osmanlı düşünce hayatına önemli katkıları olmuştur. Münif Paşa, İlk Türkçe bilimsel dergi olan *Mecmua-i Fünûn*'un yönetimini üstlenmiş ve bu dergide çeşitli yazılar kaleme almıştır. Bu dergide yayımlanan "Mahiyet-i Aksâm-ı Ulûm" başlıklı yazısında "mutlaka bir şeyi bilmek demek olup ıstılahda cem' ve tedvîn ve bir kâide tahtına vaz' ile hasseten tederrüs olunan ma'lûmât" (Budak, 2011: 147) ifadesiyle ilmi tanımlamakta ve ardından ilimleri sınıflandırmaktadır. "Mukayese-i İlm ü Cehl"de ise Münif Paşa, bilgili ve bilgisiz insanı kıyaslayarak bilgili kişileri yüceltmektedir. Bu iki insan türü arasındaki fark ona göre, insanla hayvan arasındaki fark kadar büyüktür: "Nev-i insan şeref-i nutk ile hayvânât-ı sâireden ne kadar mümtâz ise âlim olanların cühelâyâ nisbetle uluvv-ı kadr ü menziletleri hemân o derecedir" (Budak, 2012: 556).

Bilgili olmak medeniyeti, cahillik ise bedeviliği temsil etmektedir. Burada, bilgili olmaktan kasıt bilim ve teknolojik olarak gelişmiş toplumlardır. Bilim ve teknolojik olarak gelişmiş toplumlarda her türlü zenginlik ve refah bulunmaktadır. Dolayısıyla bu toplumlar bilgisiz toplumlardan her açıdan üstündür ve her türlü gelişmeye de açıktırlar:

Yoksa yalnız efrâd-ı nâs hakkında cârî olmayıp milel ü tavâif-i âlim dahi bu kâideye dâhildir. Afrika ve Amerika ve kıt'a-ı sâirede amâ-yı cehl ve bedeviyette bulunan akvâm en aziyâde zarûrî ve tabîi olan ihtiyaçlarının def'inde âciz ve esbâb-ı temettü ve hoş-güzârâniden az şeye mâlik oldukları hâlde, milel-i mütemeddine ulûm ve sanâyi-i müktesebeleri semeresi olarak arâzilerini güzelce zirâat ve ham mahsûlâtlarını işlerine yarayacak surete ifrâğ ettikten başka bir ücrâ memâlik-i bâideye azimetle anlara mahsûs olan her türlü erzâk ve eşyâ celbiyle mütemetti olurlar (Budak, 2012: 556).

Münif Paşa, "Ehemmiyyet-i Terbiyye-i Sıbyân" yazısında, ekonomik kalkınmanın ancak bilim ve teknoloji ile mümkün olabileceğini savunmaktadır. Avrupalılar, bilimsel gelişmeler sayesinde teknik alanda büyük ilerlemeler kaydetmiş

ve bu sayede ticari ürünlerini daha düşük maliyetle ve daha kolay üreterek yüksek kâr sağlamışlardır. Osmanlı Devleti ise eski usul üretim yaptığı için ticari rekabetten olumsuz etkilenmektedir. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin ekonomik gerilemesinin temelinde bilimsel ve teknik alt yapı eksikliği yatmaktadır:

Çünkü Avrupalılar ulûm ve fûnûn sayesinde icâd ve isti'mâline zaferyâb oldukları âlât ve edevât vâsıtasıyla masnû'âtlarını eshel sûret ve ehven baha ile çıkarak bu tarafa nakl ve fûruht eylediklerinden, bizim eh-li sanâyi'in usûl-i kadîmeleri üzere yalnız el ile i'mâl eyledikleri emti'a, bi't-tabî' pahalı geleceğinden Avrupa masnû'âtına mukâvemet edemeyerek, şu hâlin şimdiye kadar sû-i tesirâtı pek çok görüldüğü misillü, nihayetü'l emr, Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne'de sanâyi'in hemen bil-küllîye inkırâzını müeddi olacağı emr-i aşîkârdır (Budak, 2011: 140).

Dönemin bir diğer önemli ismi olan Ziya Paşa, Osmanlı Devleti'nin gerilemesine neden olan problemleri ele almakta ve bu problemlere çözüm yolları aramaktadır. Ona göre, devletin gerilemesinin en büyük sebebi eğitimdeki yetersizlik ve bunun sonucunda ortaya çıkan cehalettir. Eğitimin yetersiz oluşu, devletin ilmi ve ekonomik alanlarda geri kalmasına sebebiyet vermiştir. Bu düşüncelerini "Türkistan'ın Esbab-ı Tedennisi" başlıklı makalesinde açıkça dile getirmektedir. Osmanlı Devleti'nin bilimsel sürecinin genel bir değerlendirmesini yapan Ziya Paşa, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fatih dönemine kadar geçen süreçte fetihlere öncelik verildiği için ilmi faaliyetlerin geri plana atıldığını belirtmektedir. Ancak Fatih dönemiyle birlikte, ilmi faaliyetlerin önem kazandığını ve bu gelişmenin Osmanlı Devleti'nde bir altın çağını başlattığını ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilmi açıdan gerileyişinin söylenenin aksine Kanuni döneminde başladığına dair olan genel görüşe katılmadığını, gerilemenin Kanuni döneminden sonra başladığını da eklemektedir. Devletin gerilemesinin altında yatan sebepleri, medrese sisteminin bozulmasında, ilme ve âlimlere gereken önemin verilmemesinde bulmaktadır:

Elyevm İstanbul'da ve taşralarda tekmi-i museh-i ulûm etmiş nice erbâb-ı kemal vardır ki, henüz rûûsa mâlik olmayıp, fakr u zarurette inlerler. Ve nice ulema ve kibâr zâdeler ve elifbâ bilmez cahilller vardır ki, kimi kibâr-ı müderrisinden, kimi eşrâf-ı kuzâtan ve belki mevâlî ve daha büyük rütbelere müte'ayyîş ve müstefid olurlar. Madem ki ilim, mûcib-i refah ü şeref değildir, niçin râğbet ve tahsili için senelerce ihtiyar-ı zahmet etsin? Bundan dolayıdır ki, iki yüz seneden beri bizde ulemâ-yı şer' nedrette ve bundandır ki, mehâkim-i şer'iyye teessüf olunacak hâlette ve bundandır ki, mehâkim-i şer'iyye teessüf olunacak hâlette ve bir sebep de budur ki, devletimiz dahi za'af ve tenezzüldedir (Ballı, 2014: 153).

Ziya Paşa, Osmanlı toplumunda eğitim seviyesinin oldukça düşük olduğuna dikkat çekmektedir. On beş yaşındaki bir çocuğun iki satır Türkçe yazı yazamaması

ya da bir gazeteyi okuyamamasını bu duruma örnek olarak göstermektedir. Anadolu ve Rumeli’de yaşayan Müslümanların yalnızca yüzde ikisi okuma yazma bilirken gayrimüslim topluluklarda bu oran yüzde yirmilere ulaşmaktadır. Aradaki bu fark, Müslümanların bilim, sanat ve ticaret alanlarında geri kalmalarına sebebiyet vermiştir:

Bizimkilerin içinde onbeş yaşında çocuk pek nâdir bulunur ki, Türkçe iki satır bir tezkere yazabilsin veyahut Takvim-i Vekayi’i okusun. Bundan daha kolay bir tecrübe var. Anadolu ve Rumeli’nin her hangi şehrine gidilirse iş için katip aranılsın, millet-i İslamiyyenin yüzde ikisi yazı bilir çıkmaz. Mîl-i sâirenin yüzde yirmisi okur-yazar bulunur. Bundan zâhir olur ki dünyaca lâzım olan ulûmda hemşehrilerimiz bizden ileri gitmişler ve ticaret ve san’atı, yani esbâb-ı refah ve serveti onlar almışlardır. Fransa ve İngiltere ve Almanya ve İtalya ve Amerika’da ticaretle meşgul ahaliyi sakineden bir Müslüman görülüyor. Lakin Ermeni ve Rum milletlerinden çoğuna tesadûf olunuyor. Ve bundan dolayıdır ki, memalik-i şarkıyyeden hangisine gidilse millet-i islâmiyye mahallesi haraba yüz tutmuş ve mîl-i sâire mahallâtı kesb-i ma’muriyyet etmiş görülüyor (Ballı, 2014: 154).

Ziya Paşa, bir devletin bekasını ve refahını, ilmi açıdan gelişmişlik seviyesine bağlamaktadır. Devletler, mevcut varlığını koruyabilmek ve ilerleyebilmek için ilmi açıdan kendini geliştirmek zorundadır. Osmanlı Devleti, ilmi açıdan geriledikçe devletin tüm kurumları zayıflamış ve gerileme sürecine girmiştir. Buna karşılık Batı, ilmi açıdan geliştikçe dünya siyasetinde söz sahibi güçlü bir devlet hâline gelmiştir. Kısacası Ziya Paşa, Batı’nın ilerlemesini ilme ve eğitime, Osmanlı Devleti’nin gerilemesini ise cahilliğe ve gaflete bağlamaktadır:

Bir insanın sıhhat ve selameti, akla mütevakkıf olduğu gibi, bir hey’et-i milliyenin devam ve saadeti ilme men’uttur. Kezâlik ilim ile mütehali olmayan bir kavim, cemi’iyet-i medeniyye içinde müsterihan mu’ammer olamaz. Bir zamanlar Osmanlı nâmi cihanı titretirken şimdi emr ber-akis oldu. Zira Avrupa devletlerinin kuvve-i harbiyye ve mâliyyeleri ve idare-i mülkiyyeleri muntazam ve bizim halimiz her yüzde şâyân-ı esef ve elemidir. Ve zahirdir ki, onların ilerlemesine sebep-i müstakıl, ilim ve ma’rifet ve bizim geri kalmamıza bâis, cehl ve gaflettir (Can, 2014: 91).

Ziya Paşa bu yazısının sonunda “Böyle kalıp batalım mı, yoksa her millet ne yolda ileri gidiyorsa, biz de işimizi uydurup yürüyelim mi?” sorusunu yönelterek toplumun içinde bulunduğu cehalet ve geri kalmışlığa dikkat çekmektedir. Bu sorusuyla, topluma ve mevcut durumda kalıp çöküşü kabullenmek ya da diğer milletlerin ilerleme yolunu benimseyerek devam etmek arasında bir tercih yapmaya yönlendirmektedir. Ziya Paşa’nın soru şeklinde sunduğu bu cümlesi bir kararsızlık değil, bir uyarı ve yön gösterme niteliğindedir. Ona göre, ilerlemek için Batı’nın bilim ve tekniğini almak zaruridir.

“Evan-ı Tufuliyeti Hakkında Bir Makalesi”nde ise Ziya Paşa, geçmişin ilmi birikimine olan özlemini dile getirmektedir. Bir zamanlar Müslüman topraklarında yetişmiş önemli âlimleri anarak günümüzde neden bu tür Müslüman âlimlerin yetişemediğini sorgulamaktadır. Bu sorgulama, yaşadığı topluma bir yakınma niteliğindedir. Ayrıca Ziya Paşa; geçmişin ilmi birikimini hatırlatarak toplumu diriltmeyi ve ilme yönlendirmeyi amaçlamaktadır:

Acep sebep nedir ki iki, üç yüz seneden beri Hicaz ve Mısır toprağı Ebubekir’ler, Ömer’ler, Ali’ler, Hâlid’ler, Ebu Hanife’ler, Şâfi’ler, Gazalî’ler hâsıl etmiyor? Neden dolaydır ki Irak ve İran ve Türkistan Zemahşerî’ler İbn Sinâ’lar, Fahreddin’ler, Muhyiddin’ler yetiştirmiyor? Devlet-i Osmaniye’nin evâilinde Çandarlı Halil’ler, Evranos’lar, Molla Gürani’ler, İbn Kemal’ler, Ebusuud’lar vardı. Şimdi bunların emsali niçin görülmüyor? İlim ve fazlın tohumu bu diyarlardan büsbütün eksildi mi? Yunanistan’ın ve Roma’nın anâsırı değişti mi? Devlet-i Osmaniye Söğüt kasabacığında ser-nümâ-yı zuhur olan bir fidanken iki, üç yüz sene zarfında bir devha-i kesirü’l-agsan olup Macaristan, Almanya, Yunanistan, Dağıstan, Tataristan, Habeş, Yemen ve Arabistan iklimlerine nasıl dal budak saldı? (Enginün & Kerman, 2011: 190).

Osmanlı modernleşme sürecinde bilimsel düşüncenin öncülerinden biri olan Beşir Fuat, akılcılığı, pozitivist dünya görüşü ve Batı bilimlerine duyduğu ilgiyle dönemin dikkat çeken önemli bir aydınıdır. Kendisini "muhibb-i fen" olarak tanımlayan Beşir Fuat (Beşir Fuat, 1999: 444), *Haver* ve *Güneş* adında iki dergi çıkarmış, *Tercüman-ı Hakikat* ve *Saadet* gibi dönemin önemli gazetelerinde ise yazılar kaleme almıştır. Çıkarmış olduğu dergiler ve kaleme olmuş olduğu yazılarda fen bilimleri hakkında Osmanlıları bilgilendirmiş ve bu bilimlerin toplum arasında yayılması için gayret etmiştir. Ona göre, vatanını seven her bir fert fen bilimlerine hizmet etmelidir. En büyük vatani hizmet ise fen bilimleri alanında kendini geliştirmek ve bu alanlarda çalışmaktır:

Binâberin her vatanını seven millet ve devletinin istikbâl ve selâmetini düşünen Osmanlı cidden fenne hizmet etmelidir fikrindeyim. İşte bu sebebe mebnîdir ki sizi fenne teşvik hususundaki muvaffakiyetimi ebnâ-yı cinsime edebileceğim hizmetlerin en büyüğü addediyorum (Beşir Fuat, 1999: 445).

Beşir Fuat, *Terüman-ı Hakikat*’te yayımlanan “Numune-i Terakki” başlıklı yazısında Osmanlı Devleti’nin Batılı devletler gibi bilim ve teknik adına neden bir gelişme sergileyemediği sorununu ele almaktadır. Bu durumu, Avrupa’da bulunan ancak Osmanlı’da eksik olan araç-gereç, teknik altyapı, kütüphane ve uygulama imkânlarının yetersizliğine bağlamaktadır:

Osmanlıların zekâvet ve istidad-ı tabiiyeleri Avrupalılara her nevi terakkiyâtta pîşrev olmağa müsait iken onlara peyrevlikte bile geri kaldığımızın sebab-i aslîsi, husûl-i maksat için vücudu elzem olan teshîlât ve vesâitin fıkdanıdır.

Gelelim Osmanlılara... Bizde kütüphaneler, müzehaneler ve sâire henüz meşîme hâlinde bulunduğundan ulûm ve fûnuna merakı olan adam, hususî bir kütüphane tedarikine mecburdur. Ancak oldukça matlûba muvâfık bir kütüphanecik tedarik edebilmek için en elzem kitapları insan elde edeyim dese, dört beş yüz cilt kitabın iştirâsına lüzum görünür ki, bu da birkaç yüz lira ifdâ edebilmeğe tevakkuf eder. Bu fedakârlığın ihtiyarıyla tedarik olunabilecek kütüphanecik ise Avrupa kütüphanesi-i umumîlerinin yanında sandal olamayacağı vâreste-i kayd ü izahtır (Enginün & Kerman, 2011: 357-358).

Devletin birçok alandaki sorunları üzerine düşünen bir diğer edebiyatçı Namık Kemal'dir. Devlet ve toplum meseleleri üzerine çok sayıda yazı kaleme alan Namık Kemal, bu yönüyle yalnızca bir edebiyatçı olmadığını, toplumsal meseleler üzerine düşünen ve bu meselelere çözüm yolları arayan bir entelektüel olduğunu göstermektedir. Batı medeniyetine faydacılık esasını dikkate alarak yaklaşmış ve bunun sonucunda da Batı'nın maddi zenginliği ile Doğu'nun manevi zenginliğini sentezlemek istemiştir. Kaplan bu noktada Namık Kemal'in, Şinasi'nin "Avrupa'nın bîkr-i fikriyle Asya'nın akl-ı pîrânesini" sentezlemesinden faydalandığını ifade etmektedir (Kaplan, 1948: 40). Mardin'de Namık Kemal'in Batı'ya hayran olmasının sebebini Batı'nın hayata dair pratik faydalar ve maddi avantajları olduğunu belirtmektedir (Mardin, 2003: 354). Namık Kemal, yüzeysel ve taklitçi bir Batıcılığa karşı çıkar, onun savunmuş olduğu Batılılaşma algısı bilimsel ve teknik alanla sınırlıdır:

Niçin mi terakkiden mahrum addolunuyoruz? Hani bizim balolarımız, içimizde en âlim zannettiğimiz âdeme sorarsanız daha doğru dürüst dans etmeyi bilmez. Hangi berber iyi saç keser, hangi dükkânda giyilecek eldiven bulunabilir? Paris'te bu sene hangi biçimde palto moda olmuş? Cıgaranın külünü düşürmemeğe çare nedir? İnsan bir kadına takdim olunduğu vakit belini nasıl bükür?...

Karşınızda milletin ahlâkını, etvarını güftarını, mişvârını bütün bütün değişmiş âdete bir fesli frenk görür ve onun ağzından hikmet-i tecrübiyeye, maarif-i tabiiyeye, fenn-i hukuka, kavâid-i servete, hürriyete, intizama, demiryollara, telgraflara, deniz lağımlarına, esliha-i cedideye hususiyle mekteplere, matbuata dair bir takım sözler bekler dururken şu yukarıda bahsettiğimiz lakırdıları işitir iseniz ne dersiniz? (Namık Kemal, 2005: 507).

Namık Kemal, her şeyden önce yaşadığı çağın yeniliklerini dikkatle takip eden bir isimdir. XIX. asrın baş döndüren gelişmelerinden hayranlıkla bahseden Namık Kemal, bu gelişmeleri medeniyetin ve insanlığın yükselişinin somut örnekleri olarak sunmaktadır. Buhar gücü ve elektriğin keşfiyle birlikte insanlık, zaman ve mekân

kavramlarını aşma yolunda önemli adımlar atmış, tıptaki gelişmeler sayesinde ise ölümcül hastalıklara çareler bulunmaya başlanmıştır. Kısacası, bilim sayesinde insan refah, sağlık ve mutluluğa kavuşmuştur:

Buhar sayesinde ki insan sehâr gibi, denizde yürüyor, karada uçuyor. Seyyâle-i berkîye kuvvetiyedir ki, âdem, sahib-i keramet gibi hem tayy-ı zaman hem kasr-i mekân ediyor. Buhar sayesinde ki yirmi beş otuz milyon nüfusu olan yerlerde elli altmış milyon bârgir kuvvetinde demir ve bakır hiç arâm etmeksizin lezâiz ve havâicimizin tedârik-i esbâbına çalışıyor. Seyyâle-i berkîye kuvvetiyedir ki dünyanın bu cihetindeki bir hasta ta karşı tarafında olan bir hekimin hazakatinden istifade ile hıfz-ı hayatına muvaffak oluyor. Gaz zuhûr etti. Ömr-i beşer bir kat daha müzdâd oldu. Memâlik-i mütemeddinde herkes geceyi gündüze katmış. Lezzet-i hayatından müstefid oluyor. Herkes leyâlin hapishane-i zulmünden kurtulmuş. Esbâb-ı saadetinin tezyidine çare arıyor. Tıp muhayyir-i ukûl olacak bir hale geldi. Bundan yüz sene evvel mühlik addolunan emrâzın birçoğu bugün nezleden ehemmiyetsiz geçiyor (Namık Kemal, 2005: 47).

Namık Kemal, bu gelişmeleri toplumun ders çıkarması gereken örnekler olarak sunmaktadır. Toplumun bu gelişmelerden ibret alarak harekete geçmesini umut etmektedir. Ona göre Osmanlı Devleti'nde birtakım ilerleme çabaları söz konusudur ancak bu çabalar yetersizdir. Daha fazla gelişme sağlanabilmesi için Batı'nın bilim ve tekniği örnek alınmalı ve bu doğrultuda girişimlerde bulunulmalıdır:

Mademki bu kemâlâtı medenîye hep her ne görülür, her ne iştilir, her ne okunursa cümlesinden az çok ibret almak sayesinde vücuda gelmiştir. Ve mademki biz ibret âsârından olan medenîyetin kemâlâtını görüyoruz, işitiyoruz, okuyoruz. Ya hiç birisinden ibret almamak milletimizce terakkiden bütün bütün el çekmek değil midir? Biz ne zaman ibret-bîn olmağa başlayacağız? Biz ne zaman netayici-i itibarımızı fiile çıkarmağa çalışacağız? Ya şimdi hiçbir şey yapmadık mı? Hayır! Hayli âsâr vücuda getirdik. Elde Tanzimat var, Mecelle var. muntazam asker var. mükemmel bir donanma var. Nev-icad birçok silah var. İki ufak demiryolumuz var. birkaç şosemiz var. Harbiye hayli zabıt yetiştirdi. Hâlâ da yetiştiriyor. Tıbbîye hayli hekim çıkardı. Hâlâ da çıkarıyor. (Cüziyâtan bir takım âsâr daha ta'dâd olunabilir). Lakin bunların cümlesi idarenin ya hüsn-i niyet veya sevk-i zaruretle meydana getirdiği şeylerdir (Namık Kemal, 2005: 47-48).

Namık Kemal'e göre terakki yalnızca geçmişin mirasına dayanarak değil bugünün emeği, azmi ve gayretiyle mümkün olabilmektedir. Terakki adına nelerin yapılması gerektiğini dile getirirken aynı zamanda nelerin yapılamadığını da vurgulayan Namık Kemal, devletin birçok alandaki eksikliklerini dile getirmektedir. Bu eksiklikler giderilmeden bir terakki söz konusu olamayacaktır:

Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde sanat ne ile ileri gider? Bir şirket tesisine muvaffak olmadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir Müslüman bankası var mı? Beynimizde servet nasıl vücuda gelir? İyice bilmeliyiz ki biz hâlâ ecdadımız olan abalı kebeli

Türklerin mevkii gibi ahlâk gibi elimize geçen mirasları sayesinde yaşıyoruz. Osmanlı şanı, terakki fikri bunu mu iktiza eder? (Namık Kemal, 2005: 48).

Namık Kemal “Terakki” başlıklı yazısında, Londra şehri üzerinden Batı’daki bilimsel ve teknik gelişmişleri övgüyle dile getirmektedir. Batı’nın sahip olduğu ulaşım araçları, rasathaneler, kütüphaneler, fabrikalardan bahsederek bunları medeniyetin ve terakkinin temel unsurları olarak göstermektedir. Ardından dikkatini kendi toplumuna çevirerek ve “biz neden yerimizde sayıyoruz?” sorusunu sorarak geri kalmışlığa dikkat çekmektedir. İslamiyet’in ilim öğrenmeyi emreden bir din olduğunu belirterek Müslümanların da artık harekete geçip üretkenlik ve ilerleme yolunda çaba göstermesi gerektiğinin altını çizmektedir:

Bizde mehdden lahde varıncaya kadar ilmi velev Çin’de olsun talep etmek hakkında olan evâmîr bütün bütün unutulmuş. İnsan biraz elif-bâ okudu ve biraz da ‘*emmâ tereyne*’nin i’lâli gibi abesiyât ile uğraştı mı, tahsilini tekmiil etmiş zannolunur. Her ne işe girecekse sellemehü’s-selâm ibtidâ ediyor. Ey ihvân-ı vatan nice bir bu zalâm-ı gaflet?...Nice bir bu hâb-ı ten-perestâne?... İdrakten mi kaldık? Biz de bir fen öğrenmeye çalışalım... Ellerimiz tutmaz mı oldu? Biz de yeni bir şey yapalım da meydana çıkaralım (Namık Kemal, 2005: 219-220).

Çağdaş medeniyetler, çok çalışmanın sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bunun en iyi örneği Batı medeniyetidir. Batı medeniyeti, sistemli bir çalışmanın neticesinde şehirlerini, caddelerini, yollarını, ulaşım ağlarını mamur hâle getirmiştir. Batı’nın bu çalışkanlığı Müslümanlar için örnek teşkil etmelidir. Tembelliği bir kenara bırakmadığı sürece Müslümanların çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşması mümkün değildir:

Memlekette esbâb-ı mamuriyet yok denilecek... Yapmamışız ki olsun. Avrupa caddeleriyle, demiryollarıyla, limanlarıyla, cedvelleriyle, şehirleriyle, kasabalarıyla halk olunmadı ya! Bir iki yüz sene evvel orasının da bizim memleketten hiç farkı yoktu. Sa’y ile orada vücuda gelen şeyler burada niçin yapılamasın? Halkımızda servet yok denilecek... *İbret*’te birkaç kere beyan etmiş idik ki sa’yı servet vücuda getirmez, serveti sa’y vücuda getirir. Avrupa terakkiye bizden evvel başlamış denilecek... Evvel başlamakla ne lâzım gelir? Saat-i eyyâm vakt-i gurûbu çalmağa mı başladı? Ferdâ-yı kıyamet hemen yarına mı tesadüf ediyor? Yahut bir işe sonra başlayanların evvelden başlayanlara yetişebilmesi ihtimalini selb edecek bir kâide mi peyda oldu? Yoksa biz vatanın saadetini bizzat göremeyeceğimizi bilirse arzu etmeyecek miyiz? Biz terakkiye başlarsak Avrupa manî olur denilecek... Bu itikâd memâlik-i mütemeddinde ale’l-ıtlak hükmünü infaz etmekte olan efkâr-ı umumiyenin meziyetini bilme[me]kten neşet eder (Namık Kemal, 2005: 479).

Namık Kemal, “Medeniyet” başlıklı yazısında medeniyeti meydana getiren unsurları zikretmekte ve bu unsurları lüzumsuz gören zihniyeti eleştirmektedir. Ona

göre medeniyetin unsurları, bilim, teknik, ulaşım, iletişim, düzen ve eğitimidir. Bu unsurlar Batı’da mevcut olduğu için onlardan faydalanılmalıdır. Medeniyete karşı çıkmak tüm bu gelişmeleri yok saymak demektir. Nitekim onun deyimiyle “medeniyetsiz yaşamak, ecelsiz ölmek kabîlindendir.” Namık Kemal, medeniyet yolunda ilerlemeyi bireyin vatandaşlık bilinciyle üstlenmesi gereken ulvi bir sorumluluk olarak saymıştır. Ona göre bu sorumluluk; bilim ve teknik, ekonomi, ticaret, bayındırlık, sağlık gibi yaşamının her alanını kapsamaktadır (Aydın, 2013: 456). Medeniyete karşı çıkan zihniyet ise Namık Kemal tarafından şu şekilde alaya alınmaktadır:

Medeniyet mermerden masnû’ saraylar peyda eylermiş. O kadar metîn binalar ecele mi medhal bırakmaz? Medeniyet geceleri sokakta gaz peydâ edermiş. Allah’ın güneşi zâil olduktan sonra... (...) Medeniyet vapurlar, şimendüferler husule getir[ir]miş. İkametine bir kulûbe ve maişetine iki dönüm toprak kâfi olan bir âdemın üç yüz saatlik yerlere gitmeğe ve beş on gün denizler içinde kalmağa ne ihtiyacı olabilir? (Namık Kemal, 2005: 359).

Bu düşüncelerin ne kadar yanlış olduğunu açıklayan Namık Kemal, medeniyetin unsurlarının insan yaşamındaki olumlu tesirleri üzerinde durmaktadır:

Evet, kârgir binalar ecele, hastalığa mukavemet etmez. Fakat yanmağa, yıkılmağa karşı durur. Letafet ve mamuriyetle birkaç karın evlâda kalır. Evet, geceleri işsiz bir âdem için muttasıl ailesini terk edip de sokaklarda eğlence teharrî etmekte bir letafet yoktur. Fakat gaz olan yerlerde ashab-ı sa’y ve ticaret, geceleri de altı yedi saat işiyle veya alışverişiyle meşgul olur ve bu suretle ömrü üzerine bir ömür daha katar. Şimendüfer veya vapur ile birkaç yüz saatlik yerlere giden veya birkaç gün deniz üzerinde çalkalananlar ise marifetin bir keramet-i garibesiyle tayy-imekân etmiş veya postuyla sulardan geçmiş gibi cihanın tâ öbür tarafına giderler, havâyic-i hayatı getirirler, vatandaşlarının ayağına isâr ederler (Namık Kemal, 2005: 359-360).

Tanzimat’tan sonra hâkim olan ruh, itikat ve tefekkür itibariyle şarka bağlı kalmak fakat teknik ve hayat vasıtalarını garpten almak şeklindedir (Ülken, 1999: 763). Namık Kemal’in düşünüyü kurduğu medeniyet, Batı bilim ve tekniğiyle kendi milli ve manevi değerlerinin harmanlandığı özgün bir medeniyettir. Bu nedenle ahlaki ve kültürel değerlerle bağdaşmayan Batılı unsurlar, Osmanlılar tarafından benimsenmemelidir, ancak insanlığın evrensel değerleri olan ilim ve teknik mutlaka örnek alınmalıdır:

Şimdi biz tervîc-i medeniyet arzu edersek bu kabilden olan hâkâyık-ı nâfi’ayı nerede bulursak iktibas ederiz. Temeddün için Çinlilerden sülûk kebabı ekl etmeği almağa muhtaç olmadığımız gibi Avrupalıların dansına, usul-i münakehâtına taklit etmeğe de

hiç mecbur değiliz. Kendi ahlâkımızın ilcaâtı, kendi aklımızın tasvibâtı âsâr-ı medeniyetin fûrû'âtına ma'a-ziyadetin kâfidir (Namık Kemal, 2005: 361).

Namık Kemal, eğitim meselesi üzerinde çokça durmuştur. Batı'nın meydana getirmiş olduğu tüm bilimsel ve teknolojik gelişmeler, modern ve sistemli bir eğitim sayesinde. Batı medeniyetinin maddi unsurları, Batı'nın eğitimde ulaştığı seviyeyi açıkça ortaya koymaktadır:

Avrupa'da ise bilâkis maarifin mertebe-i terakkisini üstümüze giydığımız elbise, kullandığımız saat, yazı yazdığımız kağıt, denizde gezdiğimiz vapurlar, karada bindiğimiz tramvaylar, demiryolları bi'l-bedâhe gösteriyor (Namık Kemal, 2005: 110).

Namık Kemal, eğitimin siyasal, askeri, tıbbi ve ekonomik alanlardaki belirleyici rolüne dikkat çekmektedir. Batı medeniyetinin tüm bu alanlarda elde etmiş olduğu üstünlük eğitim sayesinde:

Maarif sayesinde ki İngilizler bir küçük ordu ile üç yüz milyondan ziyade nüfusa mâlik olan Çin hükümetinin paytahtına dâhil olur. Halbuki o koca Çin hükümeti bir küçük fırka-i âsiyenin bile üzerine varmağa cesâret edemez! Maarif sayesinde ki birkaç günde Avrupalı birkaç bahr-ı muhîti geçerek dünyanın öbür köşesine vâsıl olur. Halbuki birkaç milyon Tatar birkaç yüz sene bir divârı aşmağa kesb-i kudret edemez! Maarif sayesinde ki daire-i medeniyet içinde hakikati çeşm-i idrake nihân olan bunca 'ilel-i mühlikenin tedavisi kâbil olur. Halbuki bedeviyet sahralarında hiç kimse vücudu meydana olan sibâ'a karşı def'-i mazarrat edemez! (Namık Kemal, 2005: 517).

Namık Kemal'e göre XIX. asırda artık devletlerin, varlığını sadece kılıç ile devam ettirmesi mümkün değildir. Çünkü bu asır, bilimin ön planda olduğu bir dönemdir. Tarihte kılıçla fethedilen topraklar ve kurulan imparatorluklar ancak bilimle korunup geliştirilebilir. Dolayısıyla bir devletin bekası için bilim ve eğitim çok önemlidir:

Evet bir millet ki, kılıcı sayesinde kâ'im olur, makamında kılıca dayanarak dâim olur. Haddizatında dahi seyf-i şecaat mâlik-i rikâb-ı âlem olmuş bir cihangirdir ki cihangirler hükmüne esirdir. Fakat o da bazû-yı tedbirin kabza-i teshîrinde olursa sahib-i tesirdir. Evet bir vakit kılıcın hasm-ı davada olan hükm-i kâtı'nı görenler: "el Mecdü li's-seyfi leyse'l-mecdü li'l kalemî" derler imiş. Şimdi topun tenvr-i müdde'âda berk-i sâtı'nı seyredernler: "el Fevzü li'l-ilmi leyse'l-fevzü li'l-alemi" kavlini itiraf ediyorlar (Namık Kemal, 2005: 521).

Namık Kemal, bilim, teknoloji, medeniyet, çalışma ve eğitim kavramlarını birbirinden ayrı düşünmemekte ve bu kavramları bir bütün olarak ele almaktadır. Ona göre, medeniyetin temel unsurları olan bilim ve teknoloji ancak iyi bir eğitim ve planlı bir çalışma sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu kavramlar bir arada ilerleyip geliştikçe

Osmanlı Devleti, kötü gidişatına bir son verecek ve çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşabilecektir.

Şemsettin Sami “Semerât-ı İlm” başlıklı makalesinde, geçmişte sadece hayal ürünü ya da kuruntu olarak görülen pek çok şeyin artık bilim sayesinde gözle görünür, elle tutulur bir hâle geldiğinden bahsetmektedir:

Bu günkü günde ulûm ve fûnûna âşına olan adam ilim ve fenden başka bir şeye minnet etmez. Bu gün ulûm ve fûnûn bir dereceye gelmiştir ki, artık el ile tutulması muhal bir hayalden, bir gölgeden, bir vehmden ibaret kalmayub gözle görünür, el ile tutulur, çiçeğinin kokusu semeresinin lezzeti duyulur maddî ve zahîr şeyler hükmüne geçmiştir (Kurt, 2020: 408).

Hüseyin Cahit Yalçın, ömrü boyunca Batılı değerleri ve Batılılaşmayı savunmuş bir isimdir (Bengi, 1998: 266). O, kendi kültürel beslenme kaynağını Şark’ta değil, doğrudan Batı’da, özellikle Fransa’da bulduğunu ifade etmektedir. Hüseyin Cahit’in bu ifadesi, Osmanlı aydınının Batı karşısındaki zihniyet dönüşümünü gösteren bir örnektir:

...Şimdi bu geçmiş fikri hayatımı düşündükçe görüyorum ki bütün kültürümü Garb’a ve bilhassa Fransa’ya borçluyum. Üzerimde Şark eserlerinin hiçbir tesiri olmadı. Arapça ve Acemce tahsilimiz zaten pek noksan idi. O lisanlarda bir şey okuyamazdık. Eski ve yeni Türkçe eserlere de veda etmiştim. Çocukluğumda anlamadan okuduğum divândan uzaklaşmışım. Şiir için kendimde ufak bir istidat bile hissetmiyordum. Binaenaleyh, diyebilirim ki gençliğimden beri ne okumuşsam Fransızca’dır, ne öğrenmişsem o menbadan gelmiştir... (Berkes, 1997: 332).

Osmanlı Devleti’nin çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşabilmesi için Batı’nın bilim ve tekniğini alma düşüncesi Hüseyin Cahit Yalçın’da daha sert ve kesin bir duruş kazanmıştır. Dünyadaki gelişmelerin artık eskisi gibi olmadığını belirten Hüseyin Cahit, bilgi ve medeniyetin Batı’da hızla gelişmekte olduğunu ifade etmektedir. Türk milletinin de bu ilerlemeyi yakalayabilmesi için Batı’dan bilim, kültür ve eğitim alanındaki yenilikleri alıp kendi toplumuna uyarlaması gerektiğinin altını çizmektedir:

Anlaşıyor ki dünya bizim o vakte kadar bildiğimiz gibi değildir. Irak vadilerinden Endülüs sahralarına pervaz eden mûrg-i marifeti şimdi Avrupalılar kendilerine alıstırmışlar, beslemişler, büyütmüşlerdi. Eğer bugün yaşamak isteniyorsa artık o ilm ü hikmeti bulduğumuz yerden, oradan, Avrupa’dan alarak milletimizin cevher-i pâkine aşılacak, böylece yeni, kendi asrımıza mahsus bir heyet-i içtimaiye yetiştirmek lazımdır (Yalçın, 2020: 64-65).

Batıcı bir çizgide duran Hüseyin Cahit, eski kaynaklara olan bağlılığın yerine, modern ve güncel bilgiye yönelmenin zorunluluğunu ifade etmektedir. Arap ilimlerine

olan minnetin artık tarihe mal olduğu, günümüzde gerçek ilerlemenin Avrupa'dan alınan bilimlerle mümkün olabileceğini belirtmektedir:

Şimdiki dürbünlerin, makinelerin, usûl-i ta'biye ve talimlerin, keşfiyyât-ı arzıyenin, tetkikat-ı teşrihiyenin terakkisi yanında Arapların biçare heyetleri, cerri eskalleri, ilm-i harpleri, coğrafyaları, teşrih ve hıfz-ı sıhhatları artık bir oyuncak kalır. Arapların bu ilimlere dair mevcut kitaplarında bir kıymet varsa o da bir kıymet-i tarihiyedir. Yani falan zamanda Arapların falan maddeye dair malumatı ne kadarmış diye merak edersek o vakit kütüphanelerin tozlu raflarını karıştırarak bu kitapları açar, okuruz. Fakat ondördüncü asr-ı hicri adamı olmak isteyince o kitapları rahat bırakarak zamanımızın ilim ve fenni ile dimağımızı doldurmak için şimdiki kitaplara sarılabilir, bunları hız-ı can ederiz. Ve bu kitapları da Arap'ta değil Garp'ta buluruz (Yalçın, 2020: 120-121).

Batılı ülkeleri doğrudan görme ve inceleme olanağı bulan edebiyatçılar, bu ülkelerin sosyal yapısı, bilimsel ve teknolojik gelişmeleri, eğitim anlayışı ve gündelik yaşam biçimleri hakkında çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Ahmet Mithat Efendi, Avrupa'yı doğrudan gözlemlemiş bir edebiyatçıdır. Bu gözlemler, yalnızca bireysel tecrübe olmanın ötesinde, halkı Avrupa hakkında bilgilendirme amacına da hizmet etmiştir. Onun Avrupa'ya dair gözlemleri *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı eserinde detaylı bir şekilde görülmektedir. Bu eserde, Avrupa'nın çeşitli alanlardaki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri pragmatist bir bakış açısıyla Osmanlı toplumuna aktarılmaktadır. Ahmet Mithat Efendi'ye göre, Avrupa'nın takdir edilmesi gereken en önemli yönü bilim ve tekniğin ürünü olan makinelerdir:

Avrupa'ca beni görmekten meftun ve mütehayyir eyleyen şey terakkıyat-ı maddiyyeden ibaret olup bunun da asıl hayran olmaya şayan olan ciheti makinelerden ibarettir (Ahmet Mithat Efendi, 2020a: 659).

Ahmet Mithat Efendi, Avrupa seyahati boyunca görmüş olduğu makineleri büyük bir hayranlıkla incelemektedir. Bu makinelerin Avrupa'ya kazandırmış olduğu endüstriyel güç ve kolaylığı vurgulamakta ve benzer makinelerin Osmanlı'da da kullanılmasını hedeflemektedir. Avrupa'daki makineleri Osmanlı'daki geri kalmış makinelerle kıyaslayarak Avrupa'daki makinelerin üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Onun bu tutumu, Osmanlı'nın kalkınması için tekniğe verdiği önemi göstermektedir:

Gaytan imaline mahsus bir makine gördüm ki en ince nev'inden bed' ile parmak kalınlığına karib kalınlığa kadar gaytan ördüğü hâlde büyücek bir dikiş makinesinden daha büyük değildi. Vakıa bizim kazazlar dahi gaytan için bir nev' çıkırık kullanılırsa da buradaki makineye nispetle bizimkiler hakikaten bir "çıkırık"tan başka hiçbir hüküm göstermezler. Gerek bu gaytan makinesi ve gerek bir milimetre arzından yirmi milimetre arzına kadar şerit dokumaya mahsus olan diğer makine gaytan ve şeritlerin matlup olan ince ve kalınlık ve darlık ve genişlik nispetinde imali için ayar

edilebildikten maada gaytanlar veyahut şeritler yalnız bir renk iplikten yapılmayıp da rengârenk ipliklerden yapılmak arzu edildiği ve bu renklere bir de nispet tayin olunarak şekiller vücuda getirilmek istenildiği hâlde ol veçhile dahi ayar edilebildiklerinden bunların yalnız bir tanesine gördürülebilen hizmeti bizim kazzazların beş on türlü çıkırığa gördürebilmeleri dahi pek de ümit olunamaz (Ahmet Mithat Efendi, 2020a 653-654).

Avrupalı devletlerin teknik başarısının altında bilim yatmaktadır. Bilimsel bilgi olmadan teknik gelişmeler meydana gelemez. Ahmet Mithat Efendi, bilim ve tekniğin arasındaki ilişkiyi fark etmiş ve bunu saatçi örneği üzerinden açıklamıştır. Saatçilik için öncelikle astronomi, kozmografya ve kimya bilgisi gerekmektedir:

Terakkiyat-ı sınıyenin mahza ilim sayesinde mümkün olabileceğini ve ilimsiz terakkiyat-ı sınıye asla kabil olamayacağını katiyen hüküm ve kabul etmek için bu gibi adamlarla konuşmalıdır. Saatçilik için evvela heyet ve kozmografyada rûsuh peyda etmek lazım gelir. Ecrâm-ı semaviyenin edvar u harekâtına dakikası dakikasına, saniyesi saniyesine fikr-i hesabı erdirmek lazım gelir. Öyle bir adi marangozun yaptığı ve bir cahil mücellidin çizdiği rub’ tahtalarla dakayık-i kat’iye-i hisabiyeden gafil münecimin temkinlerle, ihtiyatlarla aldığı irtifalara “saat-i sahihe” diyebilmek ne kadar gülünç olacağı bu adamın gözümüzün önüne koyduğu bir irtifa-ı daimî makinesi hakkında verdiği izahat ve tafsilatla sübut bulur. (...) Saatçilik için hikmet-i tabiye ve kimyada dahi pek ziyade rûsuh peydası lazım gelir. Malumdur ki hararet ecsam-ı madeniyeyi teshin eylediği zaman ecsam-ı mezkûre münbasit olurlar (Ahmet Mithat Efendi, 2020a: 829-830).

Ahmet Mithat Efendi, Avrupa seyahati sırasında karşılaştığı teknolojik gelişmelere büyük bir hayranlık duymaktadır. Avrupa’da konaklamış olduğu bir otelde kendisine üçüncü katta oda verilmiş olmasına rağmen binada asansörün bulunması sayesinde katlar arasında bir fark kalmadığını belirterek bu tür teknolojik yeniliklerin gündelik yaşamda sağladığı kolaylıklara dikkat çekmektedir:

...Bize üçüncü katta bir oda bulunabildi. Ama bunda da beis görülemedi. Zira hotelin iki cihetinde “asansör” yâni suud makinesi bulunduğundan bunlarla katların birincisinde, ikincisinde, hatta dördüncüsünde, beşincisinde de bir fark kalmamıştır (Ahmet Mithat Efendi, 2020a: 131).

Ahmet Mithat Efendi, teknolojik yeniliklerin günlük yaşama sağladığı kolaylıklardan biri olan elektriğe duyduğu hayranlığını da dile getirmektedir. Bir şatoda elektrik lambalarının kullanılıyor olması, o dönem için oldukça ilgi çekici bir gelişmedir:

Gurub-ı şemsi bir saat kadar geçerek şatonun bahçesi ve ön cihetinde denize nazır olan avlusu binlerce fener ve kandille donatıldıktan maada yerlere ziya-yı elektrik lambaları da konulmuştu ki böyle her zaman gelinmeyen bir şatoya da elektrik takımı tertip edilmiş bulunulması şayan-ı tahsin olacağını bazı zevata söylediğimde birisi:

Hayır efendim! Seyyar elektrik makinaları vardır ki nerede ziya-yı elektrik ikadı matlup olursa sekiz on saat zarfında tertip olunabilirler, diye ol bapta birtakım izahat ita eyledi ki hakikaten nazar-ı istihsanımı calib izahat-ı mufideden görüldü (Ahmet Mithat Efendi, 2020a: 172).

Şatoda görmüş olduğu elektrikli lambalar Ahmet Mithat'ı derinden etkilerken bu etki yalnızca aydınlatmalarla sınırlı kalmamıştır. Elektrikli tramvay hakkındaki hayranlığını ise daha teknik açıdan dile getirmektedir. Chillon ile Vevey arasında hizmet veren tramvay sistemini detaylarıyla açıklamaktadır:

Mesela vesait-i müraselesi olmak üzere gölden vapurlar ve karadan şimendiferler işlemek kâfi gibi görünüyorken Chillon ile Vevey arasında yirmi kilometreye karib bir tül üzerinde bir de elektrik tramvayı inşa olunmuştur. Telgraf telleri gözümüzün önündedir ya? Bu telleri ufkiyen mütevazi kol kalınlığında demir çubuklar farz ediniz ki derunları boru gibi boş ve fakat zemine müteveccih olan cihetleri boylu boyuna yarıktır. Şu boruların derunundan birkaç madenî yuvarlaklar boylu boyuna tekerlenip giderler. O yuvarlaklara da üzerleri lastikli parmak kalınlığında telgraf telleri bağlanmıştır. Mezkûr teller tramvay vagonunun iki dingili arasındaki makineyi tahrik edecek seyyale-i elektrikiyeye vasıta-i intikaldir. İşte bu suretle yüksek direkler üzerinde mevzu' kol kalınlığındaki demir borulardan alınan kuvve-i elektrikiyeye kırk elli kişiyi istiaba kâfi kocaman tramvay vagonları saatte yirmi kilometre süratle kat'-ı mesafe ederler (Ahmet Mithat Efendi, 2020a: 835).

Sadullah Paşa'nın Avrupa seyahati sırasında yaptığı gözlem ve bu gözlemlerin sonucunda elde ettiği değerlendirmeler, Tanzimat Dönemi aydınlarının Batı'ya bakış açısını ve modernleşme arayışlarını göstermektedir. Onun Avrupa şehirlerinde görmüş olduğu gelişmişlik düzeyi, Osmanlı Devleti ile kıyaslandığında üzücü bir tablo ortaya çıkarmaktadır. Ortaya çıkan bu tablo Sadullah Paşa'yı derinden etkilemekte ve üzmektedir:

Bir ay kadar Avrupa'yı seyahate çıkmıştım; Şimdi Berlin'e avdet edildi. Esna-yı seyahatimde Avrupa'nın bir hayli bilâd-ı meşhuresi görüldü. Garbın ma'muriyet-i hâli görüldükçe şarkın ma'muriyet-i ahvaline teessüf olunmamak kabil değildir (Enginün & Kerman, 2011: 237).

Sadullah Paşa, Paris'te düzenlenen Paris Sergisi'ni gözlemlemiş ve bu sergiyi modern eğitimin sergilendiği bir alan olarak değerlendirmiştir. Bu sergi, yalnızca ürünlerin sergilendiği bir yer değil, aynı zamanda sanat, bilim ve teknolojiye ilerlemiş ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ortaya koydukları bir sergidir. Sadullah Paşa, Batı'daki bilgiye ve ilerlemeye dayalı anlayışı takdir ederken Osmanlıların çağın bu gelişmelerine kayıtsız kalmalarını eleştirmektedir:

Bugünkü gün Paris sergisi maarif-i asriyenin teşhîr-gâhı olduğundan memâlik-i mütemeddinenin her cihetinden, her sınıf halk sanatın ve ilmen mensup olduğu kısma müteallik tahkikatı icra için, fevc fevc sergiyi temâşâyâ gelmekte ve malumât-ı sabıkalarına munzam olan tahkikat üzerine yerli ve ecnebi erbâb-ı hibre sergi dairesinde akd-i meclis-i mübahase etmekte oldukları hâlde, bizim dünyadan haberimiz yokmuş gibi muamelelerimize hayret elverir! (Enginün & Kerman, 2011: 238).

Sadullah Paşa, Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerden geri kalmasının sebebini dış dünyadaki gelişmelere kapalı kalmasında bulmaktadır. Ona göre bu dışa kapalılık, yenilik ve ilerlemelerin önündeki en büyük engeldir. Sadullah Paşa, Osmanlı Devleti'nin kalkınabilmesi için dünyada yaşanan gelişmeleri vaktinde takip etmesi gerektiğini vurgulamaktadır:

Kadınlarımız evlerine kapandıkları gibi, erkeklerimiz dahi memleketlerine kapandıklarından, cemiyât-ı beşeriyenin ahval-i terakkiyâtından o derece gaflet üzereyiz ki, etrafımızı muhit olan akvam günden güne ilerlemekte ve bu sayede manen ve maddeten bize galebe etmekte oldukları hâlde, biz yine dört elle cehil ve taassuba sarılıp ondan ümid-i necat ediyoruz (Enginün & Kerman, 2011: 238).

Avrupa'ya dair izlemelerini aktaran bir diğer edebiyatçı, Mehmed Rauf'tur. *Seyahatname-i Avrupa* adlı eserinde, 1851 yılında düzenlenen Londra Sergisi'ne katılmak üzere çıktığı yolculuk boyunca gördüğü Avrupa şehirlerine dair gözlemlerini aktarmıştır. Bu şehirlerden birisi olan Paris hakkındaki değerlendirmeleri önemlidir. Paris, ilme ve eğitime büyük önem veren bir şehir olarak ele alınmaktadır. Paris'in her tarafında bulunan kütüphaneler, farklı dillerdeki eserlerin zenginliği, dilsiz ve sağırlara yönelik eğitim imkânları ve herkesin ilgi alanına hitap eden kültürel ortam Mehmed Rauf'un gözünde Batı'nın gelişmişliğini simgeleyen unsurlardır:

Ve bununla berâber ilm ü kemâle dahi pek aşırı itibâr ü itinâları olduğundan Paris'in her tarafında mekâtib-i cesîme-i mütenevvia ve lâyuad kütübhâne olup ezcümle bunların birinde her lisândan ve hatta Türkî, Arabî ve Fârisî lisanlarından nice kitâblar ve bâzı hükümdârân-ı meşhûrenin ve Volter ve Jan Jak Ruso misillü şöhet ve itibâr kesb eden filosofların yazıları ve haylî eski kitâblar olmasıyla yalnız bunda mevcûd olan kütübün adedi bir milyona varmışdır. Ve buna mümâsil dahi nice kütübhâne ve dersihâneler ve pek cesîm ve mükemmel bir rasadhâne vardır. Ve âmâlar ve sağırlar hüner ü mârifetden mahrum kalup da sefil olmamaları-çün bunlara bile mahsûs cesîm ve muntazam mektebler yapılmış olduğundan derûnunda bulunan kız ve erkek çocukların eşref-i âzâları nâkıs olduğu hâlde kendilerine mahsûs kabartmalı basma kitâblar ve bâzı âlât ile yazı yazmak ve kitâblar okumak misillü nice hüner ve mârifet öğredilip âdetâ mazhar-ı nîmet-i nazar olan adam gibi tahsîl-i maârif etdiklerinden başka örme kîseler ve bâzı güzel ağaçlardan dürlü işe yarar tuhaf oyma şeyler dahi yaparak coğrafiya ve hendese ve fizika misillü fûnûn ve ilm-i maârifî ve piyano ve klarnet ve kemân gibi sâzları pek âlâ kesb ü tahsîl eyledikleri meşhûd-ı âcizânem olmuşdur. Hâsılı Paris şehri böyle bir yerdir ki her ne dürlü efkârda adam olur ise olsun hüner ve maarifet ve zevk ü istirâhata dâir ve sâir neyi arzu etse istediğinden âlâsını pek sühûletle bulabilir (Mehmed Rauf, 2022: 167).

Mehmed Rauf, *Avrupa Layihası*'nda ise Avrupa ülkelerinde dikkatini çeken birçok unsura değinmiştir. Eğitim kurumları, rasathaneler, müzeler, kütüphaneler, basın-yayın faaliyetleri, ulaşım ağı ve araçları, haberleşme sistemleri ve şehir nizamı gibi Avrupa'nın çok yönlü gelişimini aktarmıştır:

Ve bundan başka seyr ü seferi bir kat daha teshil etmek için nice milyonlar sarfiyle bayağı arzan yarım sâat çeker eflâke muntelhî olmuş nice ulu dağları delerek ve inişi gelen yerlere dahi şaşılacak sûretde gâyet uzun ve metîn ve cesîm ve yüksek kemerler ve köprüler ve sedler inşâ ederek Avrupa'nın ekser mevâki ve mesâlikine vapor arabaları dahi yapıp âdî menzil ile yüz elli sâatde gidilecek mevâike aslâ zahmet çekmeyerek odada oturur gibi güzel büyük arabaların içinde pek ehven bahâ ile on-on iki sâat zarfında kemâl-i sühûletle giderler.

Ve teshil-i muhârebe maddesi zımnında köylerine varınca muntazam tahrîrât postaları olmadığından başka Avrupa'nın her tarafında âdî telegraflar ve elektirika telleriyle diğer nev-îcâd telegraflar yapılmış olduğundan meselâ Viyana'da bir maddede-i mühimme zuhûr etse de Paris'deki telegraf mahalline bildirmek mümkündür (Mehmed Rauf, 2022: 181-185).

Bilimin ve tekniğin önemine dair genel değerlendirmelerin ardından, bu alanlarda doğrudan üretimde bulunmuş edebiyatçıların çalışmalarına yönelmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda Münif Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Nabizade Nazım, Ahmet Rasim, Şemsettin Sami ve Hüseyin Rahmi Gürpınar ön plana çıkmaktadır.

Münif Paşa, yakın çevresinde ve dünyada olup bitenlerin dikkatli bir gözlemcisidir. Bu yönü sayesinde, teknik ve coğrafi keşiflerin getirdiği gelişmeleri çok iyi değerlendirmektedir (Doğan, 1991:135). Münif Paşa, *Ruzname-i Ceride-i Havadis* ve *Mecmua-i Fünûn*'da bilimsel ve teknik konulara dair yazılar kaleme almıştır. *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*'te "Nev"iye başlığı altında yayımladığı yazılar, hem eğitici hem de eğlendirici niteliktedir. Bu yazılar arasında, "Dürbün ve Pertavsızların Suret-i İmaline ve Bunların Vasıtasıyla Keşf ve Rü'yet olunan Ecsâm ve Hayvanat'a Dair" başlıklı yazısı dikkat çekmektedir. Söz konusu yazıda, dürbün ve pertavsız (büyüteç) aletlerinin teknik yapısı ile bu aletlerle gözlemlenen cisim ve hayvanlar hakkında açıklamalar yapmaktadır (Budak, 2018: 388). Yine aynı gazetede yayımlanan "İlm-i Hey'et'e Dair Bazı Ma'lumat" yazısında ise dünya nedir, güneş nedir, arz nedir, arzın kaç hareketi vardır gibi sorular üzerinden ilerleyerek soru-cevap yöntemiyle astronomiye dair genel bilgiler sunmaktadır (Doğan, 1991: 125). *Mecmua-i Fünun*'da ise "Tarih-i Telgraf" başlıklı yazısında Münif Paşa, telgrafın icadından ve bu icadın çeşitli alanlardaki kullanımından söz etmektedir. "Vesait-i

Tenviriye”de ise eski dönemlerde ve hâlen kullanılan aydınlanma yolları ve malzemeler hakkında bilgi vermektedir (Işıl, 1986: 35-36).

Ahmet Mithat Efendi, halkı bilgilendirme konusunda kararlı ve bilinçli bir tutum sergilemiştir. *Dağarcık* dergisini kurarken temel amacı, halkı bilimsel ve felsefi konularla tanıştırmak ve bu konularda okuma alışkanlığı kazandırmaktır. Bu doğrultuda, *Dağarcık* dergisini halkın bilimsel düşünceye yönelmesi için bir aracı olarak tasarlamıştır. İstanbul halkının bilimsel konulara ilgisizliğini üzüntüyle karşılasa da, bu durumun sorumluluğunu halkta değil, dönemin eğitim sisteminde bulmaktadır. Ahmet Mithat, devlet okullarında fen bilimlerinin yeterli bir şekilde okutulmadığını belirtmektedir. O, bilimsel konuların halka eğlenceli bir şekilde sunulması gerektiğini savunmaktadır. Bu yaklaşımı, onun sadece bir yazar değil, aynı zamanda halkı aydınlatmayı görev edinmiş bir aydın kimliği taşıdığını göstermektedir:

Bedir gazetesinin kapatılmasından sonra kalem için bir meşguliyet alanı olmak üzere *Dağarcık* adlı bilimsel dergiyi kurdum. Bunu yayınlamaktaki en büyük maksadım halkı bilimsel ve felsefi konuları okumaya alıştırmaktı. İstanbul halkının bilimsel konulara tamamen kayıtsız olduğunu görmek canımı fazlasıyla sıkardı. Ama bunda kendilerini mazur gördüm. Her ne kadar *Dağarcık*’tan önce bilimsel bir dergi olmak üzere *Mecmua-i Fünun* yayınlanmışsa da benim nazarımda bu dergi geometri, astronomi, meteoroloji ve jeoloji gibi birkaç bilim dalına ait kitapların birer parçasının bir araya toplanmasından ibaretti. Gerçi bu da erbabını memnun edebilir. Ama sadece erbabını memnun edebilir. Bizim memleket gibi henüz devlet okullarında fen okutulmayan bir memlekette halkı bilimsel konulara alıştırmamanın yolu bu değildi. Bilimsel konuları eğlenceli bir hâle getirmek gerekiyordu (Ahmet Mithat Efendi, 2024: 78).

Ahmet Mithat Efendi, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde fen ve sağlık alanlarında kaleme aldığı yazılarla dönemin bilimsel ve düşünsel birikiminin gelişimine destek vermiştir. Bu yazılardan birkaçına örnek vermek gerekirse, “Bir Eser-i Kudret Daha” başlıklı yazısında, parmak izi ve yapraklardaki farklılıklardan yola çıkarak ilahi kudretin evrendeki yansımalarına dikkat çekmiştir. “Fotoğrafın Telefonla İştiraki” yazısında ise fotoğraf ve telefonun tanımını yaptıktan sonra Edison’un bu iki icadı birleştirerek ortaya koyduğu buluşun Avrupa’daki etkilerini anlatmaktadır. “Hallü’l- Ukt” başlıklı yazısında geometri, matematik ve doğa bilimleri gibi çeşitli bilim dalları ve bu alanlarda gerçekleştirilen çalışmaları ve buluşları ele almıştır. “Hayvan Hastalığının Men-i Sireyeti,” hayvan hastalıklarının önlenmesi üzerine kaleme almış olduğu bir yazısıdır. “İnsanın Mahiyet-i Maddiyesi”nde ise Avrupa’da yayılan materyalist görüşlere karşılık insan vücudunun maddi yapısını ele alarak bu düşünceleri çürütmeyi amaçlamıştır. “Usret-i Hazım” ve “Mikrobiyoloji”

mide hastalıkları ve tedavileri üzerineyken “Morfin Tiryakılığı,” morfin maddesini ve bu maddenin insan sağlığı üzerindeki zararlarını konu edinmiştir. “Mülahaza”da Hüseyin Rahmi’nin “Feza Derununa Bir Nazar” adlı yazısını değerlendirerek fezanın ancak yaratıcının kudretinin bir delili olarak anlamlı olabileceğini ifade etmektedir. “Raif Bey’in Elektrik Şimendiferi” yazısında, XIX. asırda tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de sanayi alanında önemli gelişmeler yaşandığına değinmektedir. Bu gelişmelerden birinin, II. Abdülhamit’in desteğiyle Raif Bey’in geliştirdiği vagon olduğunu belirtmektedir.⁴

Nabizade Nazım, fennî konularda oldukça bilgi sahibi bir edebiyatçıdır. *Rehber-i Fünun*, *Mirat-ı Âlem* ve *Manzara* gibi dönemin önemli mecmualarında on adet fennî makalesi bulunmaktadır. Bu makalelerin üçü elektrik konusunu ele almaktadır: “Elektriğin Sevdaya Tatbiki”, “Mevtin Elektirikiyete Tatbiki”, “Koleraya Karşı Elektirikiyet.” Dört makalesi kimya alanına yöneliktir ve “Galvanoplasti”, “Kimya”, “Kimyadan”, “Hazımat” başlıklarını taşımaktadır. Geriye kalan üç makalesi ise farklı alanlara yöneliktir. “Küremizin Tarihini Okuyalım” jeoloji; “Sema” astronomi; “Hareket” fizik alanıyla ilgilidir (Uç, 2007: 34). Nabizade Nazım’ın fennî konulara olan ilgisi sadece makaleleriyle sınırlı kalmamıştır. *Katre* adında fennî bir lügati ile *Muhtasar Yeni Kimya*, *Mesail-i Riyaziye* ve *Aynalar* adlı ders kitabı niteliğinde çalışmaları bulunmaktadır. Nabizade Nazım’ın bu bağlamda dikkate değer bir eseri de *Hanım Kızlara*’dır. Bu eser; şiir, kısa hikâyeler, astronomi, kimya ve fennî yazılardan oluşmaktadır:

Ay hadd-i zatında muzlimdir (karanlıktır); kesif (kalın) bir küredir. Vakıa on beşinci gece semaya nazar olunduğu hâlde ay güzel ve tam bir daire görünür. Ve yek-nazarda (bir bakışta) tabla gibi müstevi (düz) zannolunur. Fakat bu zan yanlıştır. Kamer, müstevi değildir. Arz gibi kürevîdir (yuvarlaktır). Fakat arzdan elli kere küçüktür. Ayın arzdan elli kere küçük olduğunu kim haber verdi? Acaba oraya seyahat eden mi var diyebilirsiniz. Lakin kendisinden aşağıda uzun uzadıya bahsedeceğimiz teleskop aleti, hatta kamerde dağlar mevcut olduğunu ve bu dağların tepelerini ve ovalarını bile göstermiş ve erbab-ı fen birçok taharriyât (araştırmalar) neticesi olarak yukarıda söylediklerimizi ispata ve arz ile kamer beyninde yüz bin fersahlık bir mesafe bulunduğunu tayine (bulmaya) muvaffak olmuştur (Nabizade Nazım, 2016: 96).

Mesela: geceleri yaktığımız mumları, mumları yakmak için kullandığımız kibritleri, sokaklarda ve bazı seyir mahallerinde yanan hava gazlarını, evlerde kullanılan petrol gazlarını, şenliklerde atılan güzel güzel fişekleri, milletlerin istiklal ve saadetlerini

⁴ Ahmet Mithat’ın kaleme almış olduğu çeşitli yazılar için bk. Hatice Köseoğlu, *Terctüman-ı Hakikat Gazetesi (3001-3500. sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2014.

muhafazaya mahsus olan toplarda ve tüfeklerde kullanılan barutları vesaireyi imal etmeyi (yapmayı)   reten hep ilm-i kimyadır (Nabizade Nazım, 2016: 99).

Edebî kimliğinin yanı sıra fen ve teknik konulara dair olan bilgisi ve ilgisiyle de dikkat çeken bir isim de Ahmet Rasim'dir. Onun amacı, dönemin bilimsel ve teknolojik gelişmelerini halka ulaştırmak ve bu sayede terakkiye hizmet etmektir. Bu doğrultuda, birçok mecmuada fenni konularda yazılar kaleme almış, çeviriler yapmış ve teknik icatları halkla buluşturmayı kendisine görev edinmiştir. Ahmet Rasim'in bu ilgisi, *Güneş*, *Tercüman-ı Hakikat*, *şafak*, *Saadet* ve *Mekteb* gibi dönemin önde gelen yayın organlarında yayımladığı yazılarda açıkça görülmektedir. Bu yazılarında, deniz fenerlerinden denizaltılarına, elektriğe, telgrafa ve fonografa kadar pek çok teknik gelişmeye dair yazı ve çevirileriyle halkın bu gelişmelerle tanışmasına vesile olmuştur.⁵ Onun bu yönü, hem bir gazeteci hem de bir halk aydını olarak sorumluluk bilincini göstermektedir. Ahmet Rasim'in bu ilgisi yalnızca süreli yayınlardaki yazılarıyla sınırlı kalmamıştır. Bu alandaki bilgisini daha kapsamlı şekilde ortaya koymuş olduğu *Bed yi-i Keşfiyy t ve İhtir  t-ı Beşeriyye Fonograf: Sad yı Tahr r ve İ de Eden âlet* ve bu eserin devamı niteliğinde olan *Bed yi-i Keşfiyat ve İhtiraat-ı Beşeriyeden Elektrikiyet-i Sakine* adlı eserleri de bulunmaktadır.

Hüseyin Rahmi Görünür'ın fenni yazıları oldukça fazladır. Zooloji, tıp ve astronomi gibi çeşitli fenni konularda yazıları mevcuttur. Örneğin, "Tufeylat" adlı yazısında, böcek türleri ve bu canlıların özelliklerini incelerken "Et Yiyen Nebat" yazısında ise et yiyen bitkilerin yaşam biçimlerini, özelliklerini ve avlanma yöntemlerini ele almaktadır. "Kamerde Hayat" adlı yazısında ise ay ve dünyanın yapısal farklılıkları ile ayda yaşam ihtimali olup olmadığı, "Feza Derûnuna Bir Nazar"da gökyüzünün sonsuzluğu ve Allah'ın kudreti üzerinde durmuştur. "Hareket-i Kürre-i Arzın Nazarî ve Amelî İşpatı" yazısında dünyanın yuvarlak olmadığını ve hareket etmediğini savunan görüşlere karşı, bilimsel kaynaklardan hareketle dünyanın yuvarlak olduğunu ve hareket ettiğini ortaya koymuştur. "Telkih-i Ceder " de de ise  i ek açısı  zerine Paris Akademisi'nde alınan kararlar ve aşı hakkında bilinmesi gerekenler anlatılmaktadır.⁶

⁵ Ahmet Rasim'in kaleme almış olduğu çeşitli yazılar için bk. Ummahan Nerkiz, *Ahmet Rasim'in Hayatı, Hikâye ve Romanları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2021.

⁶ Hüseyin Rahmi Görünür'ın kaleme almış olduğu çeşitli yazılar için bk. Birkan Saraç, *Hüseyin Rahmi Görünür'ın Yazılarının Açıklamalı Bibliyografyası*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2024.

Şemsettin Sami, “Büyük-Küçük” adlı yazısında büyüklük ve küçüklük kavramlarının izafi olduğunu vurgulamıştır. “Ecsamın Tertib ve Envai” başlıklı yazısında, maddenin hâlleri ile fiziksel yapıları üzerinde durmuştur. “Elektrik” yazısında ise maddeler arasındaki çekim ve itme kuvvetlerinin elektrikten kaynaklandığını belirterek elektrostatik çekim kuvvetine vurgu yapmıştır. “Havanın Mahiyet ve Terkibi” yazısında havanın canlı ve cansız varlıklar üzerindeki etkileri, kapladığı alan ve ağırlığı ve havanın çeşitli özellikleri üzerinde durmuştur. “Hikmet-i Tabiiye ve Kimyanın Mahiyet ve Ehemmiyeti”nde fizik ve kimyanın halkın gözünü korkutmadan öğretilmesi gerektiğini savunmuş, bu disiplinlerin medeniyetin temeli olduğunu ileri sürmüştür. “Kuvvet” adlı yazısında kâinatın madde ve kuvvetten oluştuğunu belirtmiştir. “Mıknatıs”da mıknatıslanma denilen çekim kuvveti üzerinde durmuştur. “Su” yazısında suyun kimyasal yapısı, kapladığı alan hakkında bilgi vermiş, “Ziya-Elvan” da ise ışık ve renklerin yapısı ve özelliklerini incelemiştir.⁷

Genel bir değerlendirme yapılacak olunursa XIX. asır Türk düşünce dünyası ve edebiyatının önde gelen isimlerinin hemfikir olduğu konu Batı’nın bilim ve tekniğinin tartışılmaz üstünlüğüdür. Bu üstünlüğü her fırsatta vurgulayan edebiyatçılar tarafından Batı’nın bilim ve tekniği, devleti çöküşten kurtaracak bir reçete olarak sunulmuştur. Batı’nın bilim ve teknik seviyesine dikkat çekilmesinin yanı sıra aydınların gündemini İslam ve bilim tartışmaları meşgul etmiştir. XIX. asır, Avrupa’da dinin bilim adına hayatın her alanından çıkarıldığı bir dönemdir. Dönemin yaygın düşüncesine göre, bilim akla, din ise vicdana aittir ve dinin aklın alanına müdahalesi söz konusu olamazdı. Bu açıkça bilimin dinden bağımsızlaşması demektir. Bundan sonra din, meşruiyetini bilime uygunluğu nispetinde sağlayacak, geçerliliğini bilime uygunluğundan alacaktı. Fransa, din-bilim tartışmalarının en yoğun olduğu Avrupa ülkesidir. Dine yönelik eleştiriler zamanla İslam dinine yöneltilmiştir. XVIII. ve bilhassa XIX. asır Avrupa’sında İslam dinin gelişmeye ve ilerlemeye engel olduğu, Müslümanların geri kalmışlığının nedeni dinleri olduğu ancak İslamiyet’ten vazgeçtikleri takdirde gelişebileceklerine dair görüşler yaygınlık kazanmıştır

⁷ Şemsettin Sami’nin kaleme almış olduğu çeşitli yazılar için bk. Ferah Kurt, *Hafta Mecmuası, İnceleme, Fihrist, Çeviri Yazı*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2020.

(Cündioğlu, 1996: 3-4). Osmanlı aydınları İslam'a yönetilen bu eleştirilere karşı, İslam'ın akla ve bilime aykırı olmadığını göstermeye çalışmışlardır.

Fransız pozitivist bir düşünür olan Ernest Renan, 1882 yılında "İslam ve Bilim" başlıklı konferansında İslam'ın bilimle engel olduğu tezini merkeze alarak şu iddialarda bulunmuştur:

- Doğu'ya veya Afrika'ya girmiş olan herkes, hakiki hiçbir müminin kafasının ister istemez dar ve bir nevi çemberle kasılı olduğunu, bu çember yüzünden o kafanın bilime mutlak surette kapalı, bir şey öğrenmek ve yeni bir fikre açılmak kabiliyetinden mahrum bulunduğunu hayretle görür.

- Allah'ın, tahsili ve şahsî liyakati hesaba katmaksızın ikbal ve iktidarı dilediği kimseye verdiği iman ettiği için, Müslüman, öğrenime, bilime, Avrupa'nın fikir ve maneviyatını teşkil eden her şeye karşı derin bir nefret duymaktadır.

- İslâmiyet: ruhanî ile cismanînin birbirine kaynaması, bir akidenin tahakkümü, insanlığa vurulan zincirlerin en ağıridir.

- İslâmiyet, insan aklına zararlı olmuştur.

- Müslümanlar, fethedilen ülkeleri insan aklının rasyonel gelişimine uygun olmayan ortamlar hâline getirmiştir (Cündioğlu, 1996: 5).

Ernest Renan'ın İslamiyet hakkındaki görüşleri Osmanlı aydınları tarafından tepkiyle karşılanmış ve reddiyeler kaleme alınmıştır. Bu reddiyelerden birisi Namık Kemal'in *Renan Müdâfaanâmesi*'dir. Namık Kemal, milli ve dini değerleri muhafaza etmek şartıyla Avrupalılaşmak taraftarıdır. O, İslamiyet'in hayatîyetine inanmış ve İslamiyet'in bilimle çelişmediğini savunmuştur (Akün, 2006: 375). Namık Kemal, bu eseri yazmayı bir ibadet olarak görmüştür:

...Şimdi büyük bir ibadet ile meşgulüm amma bendenizin elimden gelecek bir ibadet ... Fransa'nın en meşhur müelliflerinden vaktiyle *Terceme i Hâl-i İsa* namıyla bir kitap yazıp da kendini papasların nefrinine mazhar eden Ernest Renan, şimdi İslâmiyet'in maarife mâni olduğuna dair bir hutbe îrâd etmiş; risale şeklinde de basılmış ... Bi--havlillahi 'Teâllâ ekser delillerimi gene Fireng kitaplarından ve hatta kendisinden alarak onu gönlümün istediği gibi tepeliyorum (Cündioğlu, 1996: 42).

Namık Kemal, Renan'ın İslam hakkında kolayca yargıya varan tutumunu ve oryantalistlerin İslam'a yönelik önyargılı yaklaşımlarını tenkit etmektedir. Bu eserinde yalnızca Renan'ın görüşlerine karşı çıkmakla kalmaz, aynı zamanda Avrupa'daki oryantalistlerin İslam'ı anlamaktan uzak, önyargılı ve taraflı bakışlarını da

eleştirmektedir. Bu bakımdan Osmanlı geleneği içinde ilk teorik oryantalizm eleştirilerinden birini yapan Namık Kemal'dir (Aydın, 1995: 130):

Malûmdur ki, Avrupa'da Diyânet-i İslamiyye'nin tedkikiyle uğraşanlar, ya Hristiyanlık'a mu'tekiddir, ya değildir. Eğer Hristiyanlık'a mu'tekid ise, fikr-i aslîsi bu tedkîkâtın tecrid-i nefis ve iltizâm-ı hak ile icrâsına mani oluyor ... Mu'tekid olmıyanlara gelince, Avrupa'ca da mübâlat-ı diniyye ile me'luf olmıyanların hemen kâffesi, umûm edyâna, efkâr-ı beşerin en ağır zincir-i esâreti, terakkiyat-ı ma'rifetin en kuvvetli sedd-i hâili nazariyle bakmaktadırlar. İşte bu fikrin intişârından dolayıdır ki, anların din-i İslâm için icra ettikleri tahkikat da, papaslar gibi, ellerine geçen kitapta mahall-i ta'rîz aramaktadır (Namık Kemal, 1962: 16-17).

Renan Müdâfaanâmesi'nde Namık Kemal, Renan'ın İslamiyet'in bilime engel olduğu düşüncesine şiddetle karşı çıkmış ve İslamiyet'in bilime engel değil, bizzat bilimi teşvik ettiğini ayet ve hadislerle açıklamıştır:⁸

Fransa Akademisi âzâsından müteveffa Ernest Renan tarafından İslamiyet'in güya mâhi-i terakkiyat ve mâni-i maârif olduğuna dair irad edilmiş olan bir hitabeye karşı berâhin-i katıyâ câmi' reddiyedir ki şân-ı celil-i İslamiyet'i delâil-i münevvere-i şer'iyeye ve mantıkıyye ile bihakkın i'la eder (Namık Kemal, 1962: 9).

Namık Kemal'in *Renan Müdâfaanâmesi*'nde üzerinde durduğu bir diğer konu ise ilim sahibi olmanın manevi inancı güçlendireceğine dair görüşüdür. Bu görüşünü desteklemek için Kur'an-ı Kerim'de yer alan fen ile ilgili ayetleri örnek göstermektedir (Namık Kemal, 1962: 23).⁹ Namık Kemal, ilmin İslamiyet'te yalnızca dünyevi bir faaliyet değil, aynı zamanda dini bir vecibe olduğunu belirtmektedir. Ona göre, İslam dininde bilgi edinmek ve bilimle uğraşmak manevi bir sorumluluktur:

İslam'da terakkiyât-ı ilmiyyeyi nasıl dinin te'sirâtına isnad etmeyelim ki, Muhammedîler tahsil-i maârif ettikçe, vicdânen hâsıl ettikleri telezzüzden başka, evâmîr-i ilâhiyye ve nebeviyyeye ittibâ etmiş oldukları cihetle bir me'cur olmak ittikadında bulunduklarından, hayat-ı ebediyelerine hizmet için ilme çalışır, hattâ sevk-ı diyânetle hayat-ı fâniyelerini bu sa'y yolunda hasrederlerdi ve hattâ okudukları şeyler mezheplerine mugâyir olsa bile, reddiyle halkın akaid-i fâside'den muhafazasına hizmet edecekleri için, onların tahsilini bir nevi sevab addetmişlerdi (Namık Kemal, 1962: 56-57).

⁸ Ayetler: Bakara/269, Lukmân/12, Mücadele/11, Zümer/9, Taha/114.

Hadisler: Âlimler peygamberlerin vârisleridir.

Bir âlimin ölmesi âlemin göçmesi gibidir.

Beşikten mezara kadar ilim tahsil ediniz.

Çin'de de olsa ilmi talep edin. Çünkü ilim talebi her Müslüman'a farzdır.

⁹ Yasin/ 38, En Nebe/8-14.

Müslümanların bilimden uzak kalması dine değil, Müslümanların dinin emirlerine uymamasından kaynaklanmaktadır. Yani, sorun dinde değil, onun hükümlerini yerine getiremeyen Müslümanlardadır. Bu şekilde Namık Kemal, İslamiyet'in bilimle çelişmediğini aksine teşvik ettiğini vurgulamaktadır:

Farz-ı muhal olarak tutalım ki, Sahib-i Mekale'nin tevehhümü gibi, tâmmü'l-i i'tikad olan Müslümanlar'da hikmet ve marifet'e hizmet etmiş hiç kimse bulunmasın ve hatta ehl-i İslam'ın ilme nazar-ı hakaret'le baktığı da sahih olsun, ilim ve hikmet'in şerefine ve tahsilinin vücûbuna dair bu kadar evâmîr-i ilâhiyye ve nebeviyye meydanda dururken, milletin o evâmire ittiba' etmemesinden dolayı, dine bir nakîsa terettüb etmek ihtimali var mıdır? (Namık Kemal, 1962: 35-36).

Namık Kemal, İslamiyet'in ilme verdiği öneme” Biz Hiç Mi Okumayacağız?” başlıklı yazısında da değinmektedir. Zümer suresinde geçen "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" ayetine ve peygamber efendimizin "İlim Çin'de bile olsa gidip alınız" hadisine atıfta bulunarak, Müslümanların tembelliği bir kenara bırakmalarını ve ilim öğrenme konusunda gayret göstermelerini istemektedir:

Biz hiç mi okumayacağız, hiç mi yazmayacağız, hiç mi bir şey öğrenmeye çalışmayacağız? Tahsilde bu ihmalimiz nedir? Aceb maarifi mi lüzumsuz görüyoruz? Yoksa kendimizi mi lüzumu kadar marifetli zannediyoruz Eğer maarifi lüzumsuz görüyor isek bu nazarı neden peyda etmişiz? Neden medeniyetin maarif sayesinde meydana getirdiği bu kadar bedâyi'-i kemâlâtı düşünmüyoruz? Kendimizi lüzumu kadar marifetli görüyor isek, neden böyle bir zanna zâhip olmuşuz? Niçin maarif-i hikemiye şöyle dursun hâlâ ahkâm-ı diniyemizi, tarihimizi, coğrafyamızı lâıkrıyla bilmediğimizden haberdar olamıyoruz? Niçin bir kerre de acaba dünyada bilmediğimiz nedir diye muhasebe-i nefis etmek istemiyoruz? Bir kerre kendi kendimizi imtihana çeksek ne olur? Cehlimizi gayra ifşâ edecek değiliz ki utanalım. Biz nasıl maarifin lüzumsuzluğundan bahs edebiliriz? Âyetle müsbet değil midir ki bilmeyenler bilenlerle mûsâvi olamaz? Muhbir-i Sadık beşikten mezara kadar ilmi-velev Çin'de olsun-teharri etmeğe mecbur etmemiş midir? (Namık Kemal, 2005: 561).

Ernest Renan'a reddiye kaleme alan bir diğer isim de Ali Ferruh'tur. Ali Ferruh, Renan'ın İslamiyet'e yönelik eleştirilerini reddederek İslamiyet'in bilime verdiği önemi ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre, İslamiyet yalnızca geçmişte değil, günümüzde ve gelecekte de bilimsel gelişmelere yön verebilecek güçlü bir birikime ve potansiyele sahiptir:

Medeniyet-i celile-i müşâ'şa on üçüncü asır evâsita değil, on üçüncü, on dördüncü, on beşinci, on altıncı, on yedinci asra ve bi-tahsîs hâl-i hâzıra kadar kâinat-ı irfâna pederlik etmiştir ve edecektir (Ali Ferruh, 1890: 13).

İslam'ın bilimle olan ilişkisini olumlu bir çerçevede ele alan edebiyatçılardan birisi de Ahmet Mithat Efendi'dir. Ahmet Mithat, özellikle dinsizlik ve misyonerlik

gibi tehditlere karşı İslam'ı hem yazılarında hem de romanlarında koruma gayreti göstermiştir. Orhan Okay'ın değerlendirmesine göre, Ahmet Mithat eserlerinde hiçbir zaman fanatik bir Müslüman tabiri takılmamıştır. Yazar, romanlarında doğrudan İslami bir konuyu işlememiş veya idealize edilmiş bir Müslüman tipi ortaya koymamıştır. Başka bir deyişle, kuru bir vaiz tavrı takınmamıştır. Bununla birlikte, romanlarında idealize ettiği tipler genelde Türk, Osmanlı ve İslam düşünce ve davranışı temsil etmektedir. Ancak yazar, bu tipleri dini- ideolojik bir çerçeveye sokma gereği duymamıştır (Okay, 2017: 283). Bu bakımdan Ahmet Mithat Efendi, daha çok bir savunma gayreti içerisindedir. Ahmet Mithat Efendi, gençlerde gözlemlediği materyalist akımların etkileri ve misyonerlik faaliyetlerinin yaygınlaşmasından endişe duymaktadır. Bu endişesinin en somut biçimde Beşir Fuat örneğinde görmek mümkündür. Beşir Fuat ile bizzat tanışmış olan Ahmet Mithat, onunla ilgili bir çalışma kaleme almıştır. Bu çalışmasında onunla nasıl tanıştığını, onun kişiliğini, intiharını ve materyalizme dair görüşlerini ele almıştır. Ahmet Mithat, Beşir Fuat'ın fenni konulardaki bilgisini takdirle karşılarken onun benimsemiş olduğu materyalist felsefeyi eleştirel bir bakışla değerlendirmiştir. Bu nedenle, Ahmet Mithat, Beşir Fuat'a hem dostane bir tavırla hem de toplumsal sorumluluk bilinciyle materyalizm felsefesinden uzak durması gerektiği yönünde nasihatlerde bulunmuştur:

Nasihatlerim asrımızın ihtiyacı fikir ve düşünceden ziyade bilgi ve malumat ait olduğundan birçok eleştiri ve mücadelelerle kalem yormak yerine Osmanlı'mızın ve İslam'ımızın menfaat ve felsefesine münasip gelecek malumatı yazmaya ve hiçbir şeyde gençliğin ve heveskârlığın gereklerinden olan aşırılığa ve şiddete kapılmamaya ve okurları hem eğlendirip hem faydalandırmaya vesaireye dairdi. Yani Beşir Fuat'ta vatanına, milletine en büyük hizmetler edebilecek bir yazar olmak mahiyetini görmekle beraber Avrupa'nın yeni felsefe namıyla insanlığın yaşam şartlarına tatbiki buraca değil Avrupaca bile mümkün olamayan "materyalizm" görüşüne bir düşkünlük gördüğümden meziyetlerinin tümü içinden bu düşkünlüğünü ortadan kaldırmak için neler söylemek lazımsa cümlesini söyledim (Ahmet Mithat Efendi, 2021a: 14).

Ahmet Mithat, Beşir Fuat'ın Avrupa bilimini iyi bilmesine rağmen materyalist felsefeye kapılmasını bir gaflet olarak görmektedir ve onun bu durumunu İslamiyet'i hakkıyla bilmemesine bağlamaktadır. Ayrıca, halk arasında dolaşan batıl inançları İslam felsefesi sanmasını da bu yanılgısında etkili olduğunu vurgulamaktadır:

Beşir Fuat gibi Avrupa bilimsel gelişmelerine tam bilgisi bulunan bir zat, Müslüman ve Osmanlı olmayıp da Avrupalı bile bulunsaydı materyalistlerin zan ve hayallerine kapılmamak lazım gelirken bu zatın Osmanlılığı ve Müslümanlığı ile beraber şu yoldaki gafleti, ancak İslam felsefesini tamamiyle bilmemesinden ve bazı kocakarı tandırnamesi

hükümlerinden olan şeyleri İslam felsefesindendir zannında bulunmasından ortaya çıkacağı açık ve aşikârdır (Ahmet Mithat Efendi, 2021a: 68-69).

Ahmet Mithat Efendi, Beşir Fuat'ın hayatı ve özellikle trajik sonu üzerinden Osmanlı gençlerine mesaj vermek istemektedir. Ona göre, Beşir Fuat'ın benimsemiş olduğu materyalizm hakikaten uzak, “boş bir felsefe”dir. Ahmet Mithat, Beşir Fuat'ın akıbetini bir ibret örneği olarak göstererek Osmanlı gençlerinin bu tür düşünce akımlarından uzak durması gerektiğinin altını çizmektedir:

Bundan dolayı zihnimizi hakiki felsefenin nurlarıyla aydınlatmaya çalışalım. Şu dünya yüzündeki vazifelerimizi öğrenip gereğine uygun muameleyle hukukumuzda dahi layıkıyla erişmeyi meydana koyalım. Ahiret hayatımızı mesut edecek sebepleri hazırlayarak o mesudiyeti Allah'ın lütfundan ümit edebilmek bahtiyarlığından başka şu âlemde de güzel bir isim bırakıp gidelim; mertliğimize, kahramanlığımıza layık olan budur. Yoksa boş felsefe erbabının, bu dünyada mahcup oldukları gibi, öteki dünyada dahi tepetaklak olması akla en yakın şeydir. Hele yaptıkları işin hiç de kahramanlık olmadığı, bazı yoksul kadınların bile kendi kendilerine ölüm işine güç yettirebildiklerini ispat etmeleriyle sabittir (Ahmet Mithat Efendi, 2021a: 76-77).

Ahmet Mithat Efendi'nin İslam'ı savunma amacıyla kaleme aldığı önemli eserlerinden birisi *Müdafa*'dır. Eserin yazılmasına, dönemin misyonerlik faaliyetlerinin artması sebep olmuştur. Özellikle kadın misyonerlerin vapurlarda, gezinti alanlarında ve hatta evlere kadar girerek İslam'ı küçümseyip Hristiyanlığı üstün göstermeye çalışmaları, bu savunma metninin oluşmasında etkili olmuştur. Ahmet Mithat, Müslümanların İslamiyet'in gerçek üstünlüklerini bildikleri sürece bu tür propagandalardan etkilenmeyeceğini belirtmektedir:

Gerçi İslâmiyeti savunan bazı değerli kişiler, birkaç reddiye yazmışlardır. Bunlara teşekkür ederiz. Ancak Hristiyan misyonerler reddiyelere rağmen çalışmalarına bıkmadan usanmadan devam etmişlerdir. Son zamanlarda ülkemizde kadınları vapurlarda gezinti yerlerinde hatta evlerin içine kadar girerek Hristiyanlık propagandası yapmaktalar ve Hristiyanlığın İslâmiyet'ten üstün olduğunu söyleyerek, Müslümanları açıkça Hristiyanlığa davet etmektedirler. İslâmiyet'in üstünlüklerini hakkıyla bilen Müslümanların, herhâlde misyonerler tarafından yapılan yayınlara nefret gözüyle bakacakları açıktır. Fakat Müslümanlar, Hristiyanlığın mahiyetinin nasıl olduğunu görecekseler İslamiyete olan bağlılıklarının bir kat daha artacağına şüphe yoktur. Eğer İslamiyeti iyice bilmeyen Müslümanlar olup da misyonerlerin aldatıcı yayınlarına kapılma tehlikesine yaklaşırlarsa bunlar da Hristiyanlığın mahiyetini öğrenmeleri, daha sonra kendi dininin üstünlüklerini de öğrenmeye sebep olacağından onları da aydınlatmaya ihtiyaç vardır (Ahmet Mithat Efendi, 2021b: 20).

Ahmet Mithat Efendi gençlerin Avrupa'daki tarihsel süreçten yanlış sonuçlar çıkarmamaları gerektiğini vurgulamaktadır. Avrupa'da ilerlemenin, dinin toplum üzerindeki etkisinin azalmasıyla gerçekleştiği gözlemi, İslam dünyasına da aynı

şekilde uygulanabilir sanılmamalıdır. Çünkü İslam dini, ilerlemenin önünde bir engel değil, aksine onu teşvik eden bir inanç sistemidir. İslam düşünürleri, felsefede ne kadar derinleşmişlerse, İslam inançlarına olan bağlılıkları da o kadar artmıştır. Bu nedenle, Avrupa’da ortaya çıkan “din ile felsefe bir arada bulunamaz” düşüncesi, Hristiyanlık bağlamında anlamlı olabilir, ancak İslam dininde geçerli değildir. Tam tersine, İslam’da felsefe ve din birbirini tamamlamaktadır. Bu yüzden Ahmet Mithat, “Din olmadan felsefe de olmaz” diyerek İslam’ın akıl yürütme, düşünce ve felsefeye verdiği önemi ortaya koymaktadır:

Fakat gençlerimiz, Avrupa’da dine ilgisizlik ve dinsizlik yayılmadıkça ilerleme mümkün olamadığı hakkındaki tarihi gerçeği bize de uygulamak mümkün olabilir gibi bir geçersiz düşünce ile kendilerini hataya düşürmemelidirler. Bilakis Yüce İslâm dini gerçek ilerlemeye engel değil, tamamen teşvik edicidir. İslâm filozofları felsefede ne kadar ileriye gitmişlerse İslâmî inançlarını da o kadar kuvvetlendirmişlerdir. Zihinsel gelişmede de filozoflarımızın yolundan giderek Avrupa sapkınlarının: “Din ile felsefe bir arada bulunmaz” sözünü ret ile: “Din olmayınca felsefe de olmaz.” İddiasında devam edelim. Ta ki onların sözleri kendi Hristiyan dinlerine göre doğru ise bizim sözümüz de kendi İslâm dinimize göre doğru olsun (Ahmet Mithat Efendi, 2021c: 152).

Ahmet Mithat bu eserinde, İslam’ın hem akla hem de bilime uygun bir din olduğu ve Kur’an’ın bilimsel düşüncüyü teşvik ettiği üzerinde durmaktadır. Kur’an’da sıkça geçen “akıl erdiresiniz”, “düşünüp anlayasınız” gibi ifadeler, Müslümanlara evrenin işleyişi üzerine düşünceleri gerektiğini hatırlatmaktadır. Allah’ın “âlemlerin rabbi” olarak bildirilmesi ise bu âlemlerin ne olduğu sorusunu da gündeme getirmekte ve özellikle astronomi gibi bilim dallarına yönelmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda Kur’an, insanın dikkatini gökyüzüne, yıldızlara, gezegenlere ve doğa olaylarına çekerek bilimsel düşüncenin önünü açmaktadır:

Kur’an’da yüzlerce yerde: “Ta ki akıl erdiresiniz.”, “Ta ki öğüt alasınız.”, “Ta ki düşünüp anlayasınız.” diye Kur’ân’ın açıklayıcı ayetlerinin üzerinde iyice düşünülmesi öneriliyor. Bundan dolayı Allah, âlemlerin Rabb’i olduğu bildirilmesi üzerine Müslümanlar âlemlerin ne olduğunu mutlaka düşünecektir. Buna biraz yakın olan astronomi ilmi ile mutlaka ilgilenecektir. Bundan önce düşünmüş, uğraşmıştır da. Hristiyanlardan merak edenler İslâm’a ait uzun uzun açıklamalarla dolu kitaplara başvurabilirler. Maksadımız İslâm’ın ilme uygun din olduğunu ispat olduğuna ve ilmin mutlaka tabiat ile örtüşmesi gerekeceğine göre işte daha Kur’ân’ın girişinde Müslümanların bakışlarının âlemler üzerine çekildiğini göstermek bize yeter. Âlemler akıl ve anlama gücümüzün dışında olacak kadar geniş mi görüldü? Öyleyse Yüce Kur’ân her derecedeki akıl sahiplerinin dikkatlerini tabiat kitabının satırlarından bir satıra, kelimelerinden bir kelimeye ve harflerinden bir harfe çekiyor. Âlemlerden sonra gökyüzünün yüksekliğine, hareketli ve hareketsiz gezegenlere ve daha sonra şimşek ve yıldırıma, yağmura ve rüzgâra da ibret sahiplerinin dikkatini çekiyor. Bu dikkat çekmelerin hepsi birer astronomi, kozmografya ve meteoroloji meselesidir. Dikkatlerin çekildiği şeyleri düşünmek ve anlamakla daima görevli olan insanların ilahi güç ve

kudretin gerçeklerini hep adı geçen ilimlerden arayacakları ve bin seneden beri ilimlerin ilerleme derecesine bağlı kalarak araştırma da yapmışlardır (Ahmet Mithat Efendi, 2021ç: 120-121).

Kur'an-ı Kerim'in gelecekte keşfedilecek bilimsel gerçekleri haber verdiğini dile getiren Ahmet Mithat, İslam dininin bilimle olan ilişkisini ortaya koymaktadır. Bilimsel birçok hakikat Kur'an'da asırlar öncesinden yer almaktadır. Ahmet Mithat, bu düşüncesini evrenin sonlu oluşu ve güneşin bir gün söneceği bilgisi üzerinden somutlaştırmaktadır. Geçmişte bazı dinlerde güneş tanrılaştırılmış, bazı filozoflar ise onun ezeli ve ebedi olduğunu düşünmüştür. Oysa Kur'an, bundan 1300 yıl önce güneşin bir gün söneceği bilgisini vermiştir. Günümüzde bilim insanları, bu gerçeği kabul etmekte ve güneşin ne zaman söneceğine dair çalışmalar yürütmektedir. Ahmet Mithat'a göre, evrenin sonradan yaratıldığı ve bir gün yok olacağı gerçeğini bu kadar açık ve ilmi açıdan ortaya koyan bir din veyahut bir felsefe ekolü yoktur:

Şanı yüce Kur'ân, tabiat kitabının yalnız şimdiye kadar bizim nazarımızda açık bulunan sayfası üzerine dikkatimizi çekmekle yetinmiyor. Belki yarın bir Rabbani üfleme, bir ince esinti veyahut bir müthiş soğuk rüzgâr gibi o sayfayı çeviriverince öteki sayfalarda neler görüleceğini de haber veriyor. Hem de bin üç yüz sene önce bunu öyle bir şekilde haber veriyor. İlimlerin geldiği nokta da bundan başkasını söylemiyor. Bakınız nasıl: Sabahları ışıklarını göstererek kalplerimize sevinç veren, dünyayı aydınlatan güneş hakkında din ve felsefe açısından ne kadar hükümler verilmiş olduğu bilinir ya? Bir takım din mensupları o parlak cismi sanki ilah sanki Allah kabul etmişler. Gerçi, insanoglunu Allah tanımaktansa bütün güneş sistemine hayat veren güneşi Allah tanımak daha doğru olabilir ya? Filozoflar ise güneşin ezelden beri ışıklarını yaydığını sanması üzerine ebede kadar da ışıklarını yayacağını sanarak buna hem ezellilik hem ebedilik vermişlerdir. Bu inançlara ve isnatlara karşı bir kimse gelip de: “Bu güneş Allah değildir. Hatta ezeli, ebedî de değildir. Bir gün olur ki o da söner.” Deseydi inanılır mıydı? İşte bu sözü Kur'ân söylemiş, hem de on üç asır önce söylemiş. Bu gün ise filozoflar güneşin bir gün olup da sönme ihtimalini genel olarak kabul etmiş, hatta bazıları kaç sene sonra güneşin sönmüş olacağını hesap etmek için çalışmaya başlamışlardır. Evrenin sonradan yaratılmış olduğunu Kur'ân kadar ilmî olarak hiçbir din, hiçbir felsefe ekolü ispat edememiştir. Bunun gibi evrenin yok olmasını da bu kadar mükemmel, bu kadar ilmî olarak ne bir din ne de bir felsefe ekolü ispat edememiş olduğu basit bir ilmi tartışma ile bilinir (Ahmet Mithat Efendi, 2021ç: 122).

Ahmet Mithat, Kur'an'da yer alan kıyamet tasvirlerinin bilimsel gerçeklerle örtüştüğünü belirtmektedir. Kur'an'ın henüz bilimlerin gelişmediği bir dönemde yer kürenin altını üstüne getirecek depremlerden ve evrenin parçalanmasından bahsetmesi jeoloji ilmindeki gelişmelerle paralellik göstermektedir. Ay ve güneşin birleşmesi fiziksel çekim yasasıyla açıklanabilmektedir. Dünya aradan çekildiğinde ayın güneşe doğru çekilmesi bugünkü bilimle mümkündür. Kur'an'daki bu ifadeler onun gelecekteki bilimsel gelişmelere işaret ettiğini göstermektedir. Bu bakımdan

Kur'an-ı Kerim, bugünkü ve gelecekteki bilimsel doğrularla çelişmemekte; aksine gelecekteki bilgileri önceden haber vermektedir. Tüm bunlar Kur'an'ın yüceliğini göstermektedir:

Asıl dikkat edilecek şey kıyamet sırasında bu evrenin nasıl parçalanacağını Kur'an'ın tarif etmesi, hem de henüz mevcut ilimlerin gelişmemiş olduğu zamanda bunu tarif etmesi, ilimlerin bu günkü gelişmesine tamamiyle uygundur. Çünkü Yüce Kur'an, yer kürenin altını üstüne çıkaracak kadar müthiş olan depremlere dikkat çekmiştir. Öyle bir jeolojik kıyameti günümüz bilginleri her an dikkate almaktalar.

Güneş ile ay insanoğlunun diğer cansız cisimlerden daha fazla uzakta seyrettikleri cisimler olduğundan bu anlatım daha uygundur. Kur'an diyor ki kıyamet olduğunda Ay ile Güneş birleşecektir. Zaten Ay'ımız Dünya'nın çekiminde olduğundan aradan dünya kaybolunca ay küresinin de çekim tarafı olan güneşe doğru çekilerek onunla birleşmesi fiziksel kanunlardan değil midir? Kur'an, yalnız evrenin bugünkü hâline göre fizik yasalarına uygun olmakla kalmayıp belki evrenin durumunun değişmesi sırasında da meydana gelecek şekilleri, ilimlerin bugün hayal ve tasavvur ettirebileceği şekle uygun olarak on üç asır önce tanıtmıştır. Bundan dolayı bu konularda Kur'an'ın bir ilim kitap olması reddolunamaz. Nasıl reddolunabilir ki O'nu indiren Yüce ve eşsiz Yaratıcı ilmi gerçeklerin de biricik düzenleyicisi olan bir şanı Yüce Allah'tır. O'nun sırlarından bazılarını keşfedebilenler: "Tabiat kanunlarının gerçeklerinden bir gerçek daha keşfettik." diye övünüyorlar. Evrenin sahibi tarafından indirilen ve indirilmesinden sonra hiçbir bozulma ve değişikliğe uğramayan o gerçek semavi kitap, elbette ilme uygun olur. Elbette ilmin bugünkü geldiği noktaya da bundan sonraki gelecek noktaya da uygun bulunur (Ahmet Mithat Efendi, 2021ç: 124-125).

Ahmet Mithat, Kur'an'ın bazı ayetlerinin dönemin bilimsel bilgileri yetersiz olduğu için yanlış anlaşıldığına dikkat çekmektedir. Örneğin, güneşin kendi etrafında dönmesine dair Kur'an'da yer alan ifade geçmişteki evren anlayışı doğrultusunda kabul görmemiş ancak bilimsel gelişmeler sonucunda, güneşin gerçekten kendi etrafında döndüğü ortaya koyulmuştur:

İşte Kur'an'ın gerçeklerinden birçokları, sonradan gerçekleşen ilmi buluşlar sayesinde ortaya çıkmış olduğu gibi bazıları da henüz gerçekleşmemişlerse de elbette gelecekteki buluşlar onları da gerçekleştirme alanına çıkaracaklardır.

Kur'an'ın hükümlerinden bazıları da ilmi gelişmenin eksikliğinden dolayı yanlış yorumlanmış olabilir. Bu konuda astronomi ilmine göre yer küresi evrenin merkezi olduğuna inanıldığı zaman "Güneş, kendi yörüngesinde döner" anlamındaki ayetin asıl anlamı anlaşılamayabilirdi. Ancak Güneş'in kendi ekseninde hareketiyle sistemin merkezi olduğu gerçekleştirildikten sonra, Yüce Kur'an'ın bu gerçeği daha binlerce sene önce ortaya koymuş olmasına herkes hayran ola ola düşüncesini düzeltti (Ahmet Mithat Efendi, 2021ç: 128).

Ahmet Mithat Efendi'nin İslam dininin savunuculuğunu yaptığı ve bilimle ilişkisini ele aldığı bir diğer eseri ise *Nizâ-ı İlm ü Dîn*'dir. Bu eser, Draper'in Hristiyanlığın özellikle Katolik kilisesinin ilim karşısındaki yenilgisini ortaya koyduğu çalışmasıdır. Draper'in hedefi doğrudan Katoliklik olsa da, genel olarak diğer dinler hakkında da değerlendirmeler içeriyor olması Ahmet Mithat'ın dikkatini

çekmiştir. Sonuç olarak, Draper'in orijinal metnin tercümesiyle birlikte Ahmet Mithat'ın açıklama, eleştiri ve katkılarını içeren "İslam ve Ulûm" bölümü ile bir araya getirilmiş iki bin sayfalık büyük bir eser ortaya çıkmıştır (Okay, 2022: 293). Astronomi ve jeoloji gibi bilim dallarının gelişmesiyle evrenin işleyişi, dünyanın merkezi, şekli, ömrü, insan, hayvan ve bitkilerin yaratılışı gibi konularda yeni teoriler ortaya atılmıştır. Bu teoriler, Hristiyanlığın özellikle Katolik kilisesinin öğretileriyle çatışmıştır. Bu nedenle bilimler, Avrupa'da kilise tarafından çokça tepki görmüş ve boykot edilmiştir. Kilise ve bilim arasındaki çatışmalar, zamanla Hristiyanlığın reddini ve daha sonra yaygın bir inançsızlık ortamını oluşturmuştur. Draper ise eserinde, dinin bilimsel gelişmeleri engellediğini savunmuştur (Çaylı, 2013: 103). Ahmet Mithat Efendi ise din-bilim çatışmalarını Hristiyanlık ve İslamiyet açısından değerlendirerek İslamiyet'in kâinatın düzeni, işleyişi ve yaratılış gibi konularda bilimle çelişmediğini aksine bilimsel düşünceyle uyumlu olduğunu açıklamıştır. Ahmet Mithat, Draper'in din ile bilimin bağdaşamayacağı yönündeki görüşünün Hristiyanlık için geçerli olabileceğini kabul etmekle birlikte bu düşüncenin İslamiyet için kesinlikle geçerli olmadığını özellikle altını çizmektedir. Ona göre İslamiyet, bilimsel gerçeklerle çatışmak bir yana onlarla tam bir uyum içindedir. Bu yönüyle *Nizâ-ı İlm ü Dîn*, dönem açısından İslam kültürü içinde din ve bilim ilişkilerinin sorgulandığı en hacimli ve en derinlikli eser niteliğindedir (Taşdelen, 2018: 80).

Ezkiyâ-yı şübhân-ı İslâmiyemize ihtar ederiz ki Avrupa'ca ulûm ve hikemiyâta istinâden alel'ıtlak din nâmına edilen taarruzlardan din-i İslâm masundur. Zira taarruzların nelerden ibaret oldukları tahlil edilmedikçe o taarruzların İslâm'a vâki olamayacakları kendi kendisine tavazzuh eylemektedir. Meseleyi gençlerimiz kendi zekâvet ve fetanet-i âlimane ve hakîmaneleriyle arz ü amik tettebbu ve tetkik etmeyince velev ki Draper'lerin olsun her kimin olursa olsun tesvilâtına kapılıverecek olurlarsa tahkikan değil takliden bir feylesof olmuş olurlar. Taklit ise ne usûl-i dinde ne usûl-i hikmette tahkik kadar makbul değildir (Ahmet Mithat Efendi, 1896a: 213-214).

Draper, din denilen şeyin ulûm ile tevfiği kabil olmadığına kanaat ederek bu imtinâ dahi göstermek için şu kitabı yazmıştır. Biz ise mumaileyhin bu sözü belki din-İslâm'dan mâada edyan hakkında sahih olabilirse de din-i İslâm'ın ulûma muhalefeti şöyle dursun ulûm-ı riyaziye ve tabiiye ve saireden istintâc olunacak hikmet-i hakikiye din-i İslâm'ın dahi esas-ı metinesinin üssü olduğunu bedâheten gördüğümüz cihetle işte bu gördüğümüzü göstermek için dahi Draper'i intikad eylemekteyiz. Fakat gördüğümüz şeyleri kime göstermek azmindeyiz? Draper'e mi? Avrupa'ya mı? Keşke gösterebilsek, keşke onlar dahi hakikat- perestâne bir nazarla bu hikmetleri görebilsinler! (Ahmet Mithat Efendi, 1896b: 237-238).

Ahmet Mithat yine bu eserinde de gençleri birtakım zararlı düşüncelerden uzaklaştırma amacı taşımaktadır. Modern bilimlerle ilgilenen gençlerin İslamiyet'ten

uzaklaşmak zorunda olmadıklarını aksine gerçek ve bilimsel bilgilere ulaşmanın yolunun İslamiyet’le daha derinleşerek ve onu daha iyi anlayarak mümkün olabileğinin altını çizmektedir:

Elsine-i Avrupâiye ile hikmet-i cedîde-i ilmiye tahsil eden gençlerimiz hakîm olmak için İslâmiyet’ten tebâüd etmek şöyle dursun bilakis hikmet-i cedîde ve hakikiye ile hâkim olmak İslâmiyet’te tekemmül ile müyesser olacağını görüp anlarlar da dinlerine ona göre muhabbet ederler. Bu netice-i mesûdeye vusulümüzü inayet-i sübhâniyeden rica ile... (Ahmet Mithat Efendi, 1896a: 201).

Ahmet Mithat, *İstibşar ve Avrupa’da Bir Cevelan* adlı eserlerinde de benzer bir yaklaşımla İslamiyet’in bilimle çatışmadığını vurgulamıştır. İslam’ın bilimsel bilgiye açık bir din olduğunu ve ilmi teşvik ettiğini ifade etmiştir:

Biz ilim ve hikmeti velev ki Çin’den olsun ahaze me’zun ve memur değil miyiz? Çin’den de alırız Hind’den de! Vahdaniyete dair yanlış şeyler görür isek red eyleriz. Kendi itikadımıza muvafık şeyler görür isek kabul ederiz. Hemen garibi şu ki bulacağımız şeylerin ağırlığını makasıdı tevhidiyemize muvafık buluruz (Ahmet Mithat Efendi, 1893: 116).

Terakkiyat-ı hazıra-i medeniyete İslamiyet’in muhalif olması şöyle dursun bilakis İslamiyet terakkiyat-ı mezkûreyi tavsiye ve tervicde dahi bulunuyor (Ahmet Mithat Efendi, 2020a: 303).

Ahmet Mithat, *Nizam-ı İlm ü Din* adlı eserini, mukaddimesinde belirttiği üzere, dönemin önemli yazarlarından Fatma Aliye Hanım’ın teşviki ve ısrarı üzerine kaleme almıştır. Fatma Aliye Hanım’ın da tıpkı Ahmet Mithat gibi İslamiyet’i çalışmaları aracılığı ile savunduğu görülmektedir. Onun *Nisvan-ı İslam* adlı çalışması, Müslüman Osmanlı kadınının tanıtılmasını ve Avrupa’da oluşturulmuş olan olumsuz imajın yıkılmasını amaçlayan bir eserdir. Öncelikle Fatma Aliye Hanım, XIX. asrın bilimsel ve teknik gelişmelerini kavramış bir edebiyatçıdır. O, bu dönemdeki teknik ilerlemelerin hayatın her alanına nüfuz edişini *Nisvan-ı İslam*’da çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır:

Vapurlar icat olunmakla muvaredat çoğaldı. Nakil ve hareketle sürat ve suhulet geldi. Müteakiben demir yollarıyla seyr ü seyahate bir mertebe daha sürat ve suhulet verildi. Seyr ü seferin bu vechile süratine göre vasita-i muhabere olan telgraf da ihtira edildi. Diyar-ı baideden bir sene zarfında alınacak havadis bir saat içinde öğrenilir oldu. Âlem bir başka tarza döküldü (Fatma Aliye Hanım, 2012a: 32).

Medeniyetin ulaşmış olduğu bu teknik ilerlemeler ilim, eğitim ve sanayinin gelişmesiyle mümkün olmuştur. Bu üç alan, medeniyetin gelişim süreciyle doğrudan ilişkilidir. Fatma Aliye’ye göre bir toplumda medeniyet ne kadar ilerlerse ilim, eğitim

ve sanayi de aynı oranda gelişmektedir. O, medeniyeti bir seyyah gibi tasvir ederek medeniyetin tarihsel süreç içerisinde farklı coğrafyalarda nasıl dolaştığını anlatmaktadır. Medeniyet, önce Babil ve Mısır'dan başlayarak Yunanistan'a geçmiş, oradan İskenderiye'ye, Bağdat'a, İran'a, Türkistan'a, Endülüs'e uğrayarak nihayet Avrupa'ya ulaşmıştır. Fatma Aliye Hanım, bu süreçte Müslümanların medeniyetin gelişimine önemli katkılarda bulunduğunu vurgulamaktadır. Müslüman âlimler, Yunanlılardan aldıkları ilmi mirası geliştirip zenginleştirmiş, Avrupalılar ise bu gelişmiş ilmi birikimi temel alarak bugünkü medeniyet seviyesine ulaşmıştır. Dolayısıyla İslam dünyasının, medeniyetin gelişim sürecinde yadsınamaz bir etkisi vardır:

Ulum ve maarif ve sanayi hep medeniyet ile lazım ve melzum gibidir. Bir yerde medeniyet ne kadar terakki ederse bunlar da o nispet üzere terakki eder. Medeniyet ise bir seyyah gibidir. Ulum ve maarifi ve enva-ı tecemmülatı ve letaifi ile birlikte âlemi devrede gelmiştir. Pek eski zamanlarda Babil ve Mısır'da dolaşp oralarından Yunanistan'a geçmiş ve Yunanistan haraba yüz tutunca İskenderiye'ye gidip müluk-i Batalese'nin eyyam-ı hükûmetlerine revnak vermiş ve badehu Devlet-i Abbasiye zamanında Irak'a gidip Babil yerinde Bağdat'ı bulmuş ve ondan İran ve Türkistan'a doğru neşr-i eşia-i mamuriyet eylediği sırada bir taraftan dahi garba doğru imtidat ile Endülüs'e gelmiş ve badehu Avrupa'ya yayılmıştır. Ve nasıl ki hükema-yı İslamiye ulum-ı hikemiyyeyi Yunan'dan alıp da hükema-yı Yunaniye'nin mahsul-i fikirlerine kendi ihtiralarını dahi ilave ederek ulum ve maarifi bir derece-i âlû'l -âle isal ettiler ise Avrupalılar da Arapların mahsul-i mesaisini hazır bularak onun üzerine saef-ı efkâr ile ulum ve maarifi böyle akıllara hayret verecek bir dereceye getirmişlerdir. Şimdi de bizde ulum ve sanayinin intişarı için hazır bulduğumuz Avrupalıların mahsul-i mesailerinden istifade gibi bir suhulet vardır (Fatma Aliye Hanım, 2012a: 142-143).

Fatma Aliye Hanım, *İsitla-yı İslam* adlı eserinde ise Avrupa'da yayılan dinsizliğe karşı bir dine inanmanın gerekliliği üzerinde durmuştur: “kabil-i inkâr değildir ki insanlara, beşer denilen bu mahluka, bir din lazımdır.” (Fatma Aliye Hanım, 2012b: 19). Bununla birlikte, bilimin insanlığın huzurunu sağlamada yeterli olmadığını da belirtmektedir: “İlim ve vicdan fezail ve kemalat-ı mutasavvireyi haiz değil, fikrin tasavvur eylediği kemal-i tammı camî değil, bu söz bir takım hüsn-i hâl ile yaşamak isteyen filozofların kendilerini kurtarmak üzere çıkardıkları şey!” (Fatma Aliye Hanım, 2012b: 25).

Bu eserinde savunduğu bir diğer görüşü ise İslamiyet'in ilerlemeye engel bir din olmadığıdır. Geçmişte İslam dünyası, ilim ve sanayide zirveye ulaşmış ancak zamanla Müslümanların ilgisinin ilimden uzaklaşıp siyasete ve savaşımlara yönelmesiyle bir duraklama ve gerileme süreci başlamıştır. Bu açıdan yaşanan gerilemenin sebebi, İslam dini değil, Müslümanların ilmi çalışmalardan uzaklaşmasıdır. Gerilemenin

sebebi İslam'ın özünden değil, o özün gerektirdiği bilgi ve gelişme anlayışından uzaklaşılmasıdır:

İslam maarif ve sanayi cihetinden mertebe-i kemalini bundan üç asır kadar mukaddem bulmuş idi. Ondan sonra bir vukuf ve hatta inhitat devrine girmiş idi. İslam'ın şu terakkiyatına müsteşrikîn sayesinde Avrupa gereği gibi vâkîf olmaya başlamış ve ikmal-i vukuf edeceği dahi derkâr bulunmuştur. Üç asırdan beri vukuunu haber verdiğimiz vukuf ve inhitat ise İslam'a değil Müslümanlara mütealliktir. Zira terakkiyat-ı İslamiye'nin mahfazası demek olan kitaplar hâlâ mevcuttur. Ama o müddet zarfında Müslümanlar bir takım siyasiyat ve muharebat-ı muharribeye hasr-ı evkat ederek maarif ve sanayi ile iştigalden kalmışlar da bilahire iştigal edebilmek iktidariyetini de kaybeylemişlerdi. Ama bu vukuf Avrupa'nın ezmine-i mutavassıtası kadar da devam edemedi. Müslümanlar taraf taraf akıllarını başlarına aldılar (Fatma Aliye Hanım, 2012b: 34).

İslam ve bilim hakkında değerlendirme yapılırken Şemsettin Sami'yi anmak yerinde olacaktır. Şemsettin Sami'nin “Medeniyet-i Cedidenin Umem-i İslamiyeye Nakli” başlıklı makalesi, onun din ve bilim ilişkisine yönelik düşüncelerini yansıtmaktadır. Bu makalesindeki temel düşüncesi, din ile bilimin birbirine engel teşkil etmediği, asıl engelin cehalet ve taassup olduğudur. Şemsettin Sami, İslam âlimlerinin ilmi mirasına saygı duymaktadır. Ancak bu ilmi mirasın çağın ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalacağını da vurgulamaktadır. Ona göre, geçmişin ilmi mirası takdir edilmekle birlikte günümüzün bilim ve teknolojisinin Batı'dan alınması gerekmektedir:

Hâlbuki İbn-i Sina'nın tıbbıyla sıtmayı bile kesmeye muktedir olamayacağımız gibi Haciz'in kimyası ve İbn Rüşd'ün hikmetiyle de ne demir yolu lokomotifleriyle vapuru yürütebiliriz, ne telgraf kullanabiliriz. Bunun için biz ulema-yı İslam'ın asarıyla uğraşmayı tarih ve asar-ı atika ulemasına bırakarak, temeddün etmek ister isek ulum ve fûnunu Avrupa medeniyet-i hazırasından almalıyız (Öztürk, 2021: 119).

Şemsettin Sami, İslam dünyasının Batı medeniyetine karşı geliştirdiği önyargılı tutumu eleştirmektedir. Ona göre, Batı medeniyetinin Hristiyan toplumların elinde olması, halk tarafından bu medeniyetin Hristiyanlıkla özdeşleştirilmesine neden olmuştur; bu da Batı medeniyetinin bilim ve teknolojisinden uzak kalmanın bir dini gereklilik olarak algılanmasına yol açmıştır. Oysa İslam dini ilerlemeye engel bir din değildir. Asıl sorun medeniyetin yanlış algılanmasıdır. Bu durumu düzeltmek isteyen bazı Osmanlı aydınları, halkın Batı medeniyetine olan önyargılarını kırmak amacıyla bu medeniyetin kökünde İslam medeniyetinin bulunduğunu savunmuşlar ve bu düşünceyi gazeteler, kitaplar ve risaleler aracılığıyla yaymaya çalışmışlardır. Ancak bu çabalar zamanla abartıya kaçmış ve iki olumsuz sonuç doğurmuştur. Bir yandan

Batı medeniyetini tamamen reddedenler bir yandan da Batı'nın bugünkü başarısını küçümseyip geçmişteki İslam medeniyetinin gelişmeleriyle övünenlerin ortaya çıkmasıdır. Şemsettin Sami'ye göre bu iki yaklaşım şekli de ilerleme önünde büyük bir engel teşkil etmektedir:

Biz de diyebiliriz ki: Ümem-i İslamiye'nin temeddününe mani olan din-i İslam değildir. Belki ümem-i İslamiye ile ümem-i mütemeddine beynindeki din fark ve mübayeneti ve tabir-i aharla medeniyet-i hazıranın ümem-i Hristiyanienin elinde bulunmasıdır. Bu hal-i nazar-ı teessüfle gören bazı üdebamız halkın bu taassubunu def ile Avrupa medeniyetini nazarlarında daha az menfur göstermeği ve bu vechile kendilerini fünün-ı cedideye ısıdırıp medeniyet-i hazıranın ümem-i İslamiye'ye nakli yolunu açmağı vazife edinerek buna muvaffak olmak için dahi Avrupa medeniyetinin millet-i İslamiye'den müstefid olduğunu din-i İslam'ın medeniyeti hakikiyeye mani olmamasıyla bugün Avrupalıların elinde gördüğümüz ulum ve fününun ekseriyet üzere İslamın keşfiyatından ibaret bulunduğunu anlatmak için gazetelerle, kitaplarla, risalelerle, mevzelerle her nev vesaitle çalışmışlardır. Bunların sa'yi maksadı pek mukaddes bir sa'yidir. Lakin ifadelerinde ne kadar hakikat var ise o kadar da mübalağa bulunduğundan bundan görülen faidenin yanında biraz da mazarrat hiss olunuyor. Bu sayede hadd-i lüzumun ötesine geçilerek ifrata varıldığından bir illetin defi için verilen ilacın kesretinden diğer bir illet zuhur ettiği gibi bu mübalağadan dahi birincisi kadar muzır değil ise de mazarratı inkâr olunamayacak diğer bir fikir zuhur etmiştir. Beyne'l İslam Avrupa medeniyetine İslam'a mugayir ve münafi asar-ı küfr nazarıyla bakanların adedi o mübalağatın semeresi olmak üzere Avrupa medeniyetine bizden çalışmış taklidden ibaret ve nakıs bir şey nazarıyla bakıp o medeniyeti tahkir ile medeniyeti hakikiyenin bizde bulunduğuna zahib olan ve bu vechile bir yeni taassuba düşenlerin adedi de o nispette terakki etmiştir (Öztürk, 2021: 120).

Şemsettin Sami, Avrupalıların geçmişte İslam medeniyetinden pek çok şey aldığını ve böylece İslam medeniyetinin Avrupa'nın karanlık dönemden çıkmasına yardımcı olduğunu belirtmektedir. Bunu belirtirken aynı zamanda önemli bir noktaya da temas etmektedir. Bugün Batı'nın elinde olan bilimsel ve teknolojik gelişmeler, artık o eski bilgiler değildir çünkü zaman içinde bu bilgiler gelişmiş ve yenilenmiştir. Yani, Avrupa İslam medeniyetinden aldığı “medeniyet tohumunu” ekmiş fakat bu tohum doğası gereği meyve vermeden çürümüş ve sonuçta yeni bir ürün ortaya çıkmıştır. Bu benzetmesiyle Şemsettin Sami, Batı bizden aldıklarıyla ilerliyor gibi söylemleri yersiz bulunduğunu göstermektedir. Geçmiş dönemde Avrupa, cehaletin karanlık dünyasından kurtulmak için İslam medeniyetlerinden bir kandil almıştır. O kandilin ışığıyla aydılandıktan sonra artık bu kandile ihtiyaç duymamış ve onu elinden atmıştır. Şemsettin Sami'ye göre asıl trajikomik olan durum Müslümanların bununla övünüyor olmasıdır. Müslümanların o kandili elinde tutamaması ve tekrar o kandili almayı reddetmesi aslında utanılacak bir durumdur:

Avrupalılar bizden yani sekiz on asır evvelki ecdadımızdan ve daha doğrusu dindaşlarımızdan çok şeyler aldılar. Lakin bugün ellerinde bulunan şeylerin hiçbirisi ecdadımızdan alınmış değildir. Avrupa âlem-i İslam'dan bir medeniyet tohumunu aldı. O tohumu ekti, tohumun ise semere vermek için toprağın içinde çürümesi tabiidir. O tohum çürüdü, verdiği mahsul dahi defaatla tecdid olunarak cinsi bile değişmiştir. Avrupa'nın ulema-yı İslam'dan aldığı malumat o vakte göre pek çok idi. Şimdiki hale göre hiçdir. O vakit bulunduğu zulmet-i cehlden çıkmak için bizden bir kandil aldı. O kandilin ışığıyla aydınlık mahalle vasıl olunca o kandil lüzumu kalmadı, elinden attı. Biz bununla iftihar edebilir miyiz? Bunda bizim için iftihar olunacak bir şey yoktur. Bundan utanmamız iktiza eder. Çünkü biz o kandili elimizden düşürüp söndürdükten sonra gözümüzün önünde tulu edip parlamakta olan bir medeniyet güneşinden dahi istifade etmek istemiyoruz. Kimimiz “o güneş değildir, bir sihirdir” ve kimimiz “o bizim sönen kandilin taklididir” diyerek gözlerimizi kapayıp karanlıkta kalmağı ihtiyar ediyoruz (Öztürk, 2021: 120-121).

Şemsettin Sami, İslam dünyasındaki ilerlemenin önündeki en büyük engel olarak taassubu göstermektedir. Ona göre, cehaletten kurtulmanın yolu, taassubun ortadan kaldırılmasından geçmektedir. Bu durum dine zarar vermez aksine dini canlandırır. Şemsettin Sami'nin ifadesiyle taassup dinin pasıdır. Nasıl ki pas, en sağlam çeliği zamanla çürütürse, taassup da dini bozar. O hâlde ilerlemek isteyen toplumlar bu pas lekesinden kurtulmalıdır:

Bizde dahi medeniyet ileri gitmek ve ümem-i İslamiye- mahvlarını mucib olan- cehl ve bedeviyetten kurtarılmak için taassuba adeta ilan-ı harp olunarak ve taassub kuvve-i cebriye ile hedm ve def olunarak medeniyetin yolu açık bırakılmak iktiza eder. Bundan diyanete zarar gelmek şöyle dursun diyanetçe dahi pek çok istifade olunacaktır. Çünkü taassub diyanetin pasıdır. Pas en ala çeliği pek az müddet zarfında yiyip mahvettiği gibi taassub dahi en doğru dini lekedar edip çürütmeğe sebep olur. Dinin üzerinden taassub pasını gidermeli ki din cila-yı hakiki ve zatiysiyle parlayıp istikbali temin olunsun. Nur ile zulmet ilim ile cehl arasında ne kadar fark var ise din ile taassub arasında dahi o kadar fark vardır. Zulmet-i cehl ve taassub ref olunmalıdır ki nur-ı ma'rifet diyanet-i hakikiye ile beraber ezhan ve kulub-ı nası tenvir ve ihya edebilsin ve illa fela (Öztürk, 2021: 121-122).

Şemsettin Sami, “Semerât-ı Ulum” adlı makalesinde, bilimin insana kazandırdığı maddi ve manevi meziyetler üzerinde durmaktadır. İlim, insanın hem fikrini aydınlatmakta hem de vicdanını ve ahlakını güzelleştirmesini sağlamaktadır. Bu iki unsur dinin temelini oluşturan inanç ve güzel amelin dayanaklarıdır. Bu bakımdan din ve bilim arasında bir uyum söz konusudur:

Herhâlde, ilim tahsilinden iki semere görülür; ve ilim tahsiline teşebbüs eden her bir fert, o iki nevi semereye nail olmak için, bu teklife katlanır. İstifade-i maneviye ruhun gördüğü temettüden ibaret olup, ruh dahi fikir ve vicdandan ibaret olduğundan, istifade-i maneviye iki kısma taksim olunabilir, ki bunların biri fikre, ve diğeri vicdana aittir; fikre ait olan cihet meçhul şeyleri öğrenerek, tevsî-i malumatla keşf-i hakayık, ve vicdana ait olan cihet dahi tezhib-i ahlak ile iktisab-ı fezail maddesidir. Ulema-yı eslaf bu iki cihetin birincisine ilim, ve ikincisine amel namını vermişlerdir. Diyanet dahi başlıca bu iki rûknün üzerine mübteni olduğundan, ilmin bu semeratına uhrevi namı da

verilebilir. Hakikaten, diyanet itikadat ve amelden ibaret olup, itikat hakikati bilmeye, ve amel hüsn-i ahlak sahibi olmaya mütevakıftır. İlim fikri tenvir ettikçe, insan bildiği ve öğrenebildiği şeyleri tevsî ve teksir ederek, itikadını tathir ve takviye eder; ve kalp ve vicdanı tasfiye ettikçe, insanın amal-ı hasenesini teksir, ve ağraz ve nefsanîyetlerini def ve tenkil eder (Kurt, 2020: 406).

Şemsettin Sami, *Medeniyet-i İslâmiyye* adlı eserinde, İslam medeniyetinin doğuşundan, gelişim sürecinden, Batı medeniyetine olan etkilerinden ve bilim tarihine olan katkılarından söz etmektedir. Şemsettin Sami'ye göre medeniyet hiçbir zaman tek bir millete ait olmamıştır. Tarihte medeniyetler birbirini bağılıdır ve hiçbir uygarlık tek başına ortaya çıkmamış, her biri öncekilerden öğrenip sonraki kuşaklara bilgi aktarmıştır. İslam medeniyeti Yunan medeniyetinden aldığı birikimi geliştirip Avrupa'ya aktarmıştır:

Örnek olarak, kronolojik seyir içinde Mısır, Finike ve Asya milletlerinin medeniyetlerinden daha sonra gelen Yunan medeniyeti bunlara göre çok daha mükemmeldir. Yine bu kronolojik sıra içinde duraklama devrine giren İslâm medeniyetine nazaran Avrupa medeniyetinin daha gelişmiş olduğunu görmekteyiz. Meseleyi bu açıdan ele aldığımızda İslâm medeniyetinin de Yunan medeniyetinden daha üst noktalara çıktığı şüphe götürmez bir gerçektir. Bu öncelik ve mükemmellik meselenin genel bir bakış açısından ele alınmasıyla ortaya çıkar. Yoksa genelden özele inildiğinde İslâm medeniyetinin Avrupa medeniyetine öncülük etmiş olduğu görülür. aynı şekilde Yunan medeniyetinin de bazı noktalarda İslâm medeniyetine öncülük etmiş olması mümkündür. Halen elimizde mevcut İslâm medeniyeti eserleri Avrupalılara kaynak teşkil etmektedir. Yaşadığımız yüzyılda Avrupa'nın gerçek ilim adamları Avrupa medeniyetinin doğrudan doğruya İslâm medeniyetinden doğduğunu kabul ve isbat ediyorlar (Çalık, 1996: 145-146).

İslam medeniyeti ilim ve irfan kandilini dünyanın dört bir yanına taşımıştır. Tataristan'ın buzlu ovalarından Afrika'nın yanmış çöllerine kadar her yer bu aydınlıktan nasibini almıştır. İslam medeniyetinin merkezleri sayılan Bağdat, Şam, İsfahan, Buhara ve Semerkant gibi şehirler, bilim, felsefe, tıp, astronomi ve matematik gibi alanlarda dünyanın en gelişmiş merkezleri olmuştur. Bu şehirlerde kurulan kütüphaneler, medreseler ve gözlemevlerinin bilim alanına önemli katkıları olmuştur. Bu katkılar Avrupa'yı da etkilemiştir:

Müslümanlar yalnız Suriye, Irak, Mısır ve İran'da yeni bir medeniyetin meşalesini tutuşturmakla yetinmemişlerdir. O meşale ile medeniyet girmemiş olan Tataristan'ın buzlu ovalarını, Afrika'nın yanmış çöllerini aydınlatmaya çalıştılar. İslâm medeniyetinin Bağdat'ta, Şam'da, Mısır'da, İsfahan'da, Buhara'da, Semerkant'ta, Herat'ta, Şiraz'da, Kayravan'da, Fas'ta, Kurtuba'da, Gırnata'da tutuşturulan ilim ve irfan meşaleleri Asya'nın batı, Afrika'nın kuzey yarısını, Avrupa'nın büyük bir bölümünü aydınlatmaktaydı (Çalık, 1996: 151).

Şemsettin Sami, İslam ve Avrupa medeniyetinin gelişimini din ve devlet tutumu açısından mukayese etmektedir. Avrupa’da dinin ve hükümetin baskıcı yaklaşımı bilimsel ilerlemeyi engellemişken İslamiyet bilgiye, araştırmaya ve ilme büyük önem vermiştir. Müslüman devlet yöneticileri de bu anlayışa uygun olarak ilmi desteklemiş, baskıdan uzak ve teşvik edici bir tutum benimsemişlerdir. Emeviler’den Abbasîler’e kadar İslam devletleri, ilim adamlarını korumuş, onların özgürce çalışmalarına imkân tanımışlardır. Bu durum da İslamiyet’in bilimle çatışmadığını destekleyen bir örnektir:

Avrupa medeniyetinin gelişmesini dinin bağınazlığı ve hükümetlerin baskısı engelliyordu. İslamiyet ise, Müslümanların medeniyetin meyvelerinden istifade etmelerini teşvik ediyor, ilmin, irfanın, hakikatin araştırılmasını istiyordu. Müslüman ülkelerin hükümetleri İslâm dininin esasları doğrultusunda kurulmuşlardı. Medeniyeti engelleyici bir tutum içine girmiyorlardı. Baskı yapmaktan ve zulüm etmekten uzaktılar. İslâm medeniyetinin en uç noktalara çıkabilmesi için kendilerini görevli saymışlar ve her türlü desteği vermişlerdi. İslâm milletlerinin tarihine bakıldığında Emevî halifelerinin gerek Şark’ta ve gerekse Endülüs’te; Abbasi halifelerinin Şark’ta İslâm medeniyetinin gelişmesi için ne kadar büyük hizmetler ettikleri görülür. Ayrıca diğer İslam memleketlerinde meliklerin ve sultanların aynı gayretin içinde oldukları müşahade edilir. İslâm hükümetleri ilim ve irfan sahiplerini her zaman ve her yerde korumuş ve onları çalışmalarında teşvik etmişlerdir. Tabiidir ki, İslâm medeniyetinin gelişmesine ve yükselmesinde alimlerin ve hükümetlerin teşvikleri yanında eski medeniyetlerin de önemli yardımları olmuştur (Çalık, 1996: 149).

İslam dini tembelliği yasaklayarak çalışmayı, üretmeyi ve insanlara faydalı olmayı bir görev hâline getirmiştir. Müslümanlar bu görev bilinciyle üç kıtada büyük, verimli ve mamur medeniyetler kurmuştur. İslam medeniyetleri, tarım, madencilik, el sanatları, altyapı, denizcilik ve ticaret gibi alanlarda büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Bu durum, İslam dünyasında çalışmanın, üretkenliğin ve ekonomik gelişmenin hem dini hem de toplumsal bir sorumluluk olarak benimsendiğini ortaya koymaktadır:

İslâm dini tembelliği yasaklamıştır. Müslümanlar çalışmak, insanlara faydalı olmakla vazifelendirilmişlerdir. Çalışmaları sayesinde Asya, Afrika ve Avrupa’da en verimli yerlere sahip olmuşlardır. Eski milletlerin savaşları sonunda harabe haline gelen yerler Müslümanların gayretleri sayesinde mamur yerler haline gelmişlerdir. Endülüs, Afrika, Mısır, Suriye, İran, Irak, Horasan ve Maverâünnehir’de çeşit çeşit mahsüller yetiştirilmekte, madenler çıkarılmaktaydı. Çıkarılan madenler işletiliyordu. El sanatları da bütün İslâm ülkelerinde yaygın bir halde idi. İslâm ülkelerinin her tarafında yollar yapılmakta, kuyular açılmakta, kervansaraylar, sarnıçlar kurulmakta böylelikle yolcululara, kervanlara büyük kolaylıklar sağlanmaktaydı. Müslümanlar arasında gemicilik de hayli gelişmiş durumdaydı. Buldukları pusulalar sayesinde kıyılardan denizlere açılabilmekteydiler. Tacirler vasıtasıyla, İslâm ülkelerinde üretilen ürünler dünyanın her tarafına ulaştırılıyordu. Müslümanların Hint, Çin ve Sudan ile ticari ilişkileri vardı. Aden, Basra, Kabil gibi yerleşim merkezleri ticaret merkezi durumundaydılar (Çalık, 1996: 191-192).

Şemsettin Sami, Müslümanların bilim ve teknolojiye olan önemli katkılarını da açıklamaktadır. Astronomi, matematik, coğrafya, tabii ilimler, tıp, kimya, felsefe, sanayi alanlarında Müslümanların öncü rolüne dikkat çekmektedir. Avrupa’da bazı tarihçilerin uzun süre Çin’e mal ettikleri kâğıt, barut ve pusula gibi icatların aslında Müslümanlar tarafından geliştirildiğini ve yaygınlaştırıldığını ifade etmektedir:

Müslümanlar, kimya ilmindeki gelişmelerden, boyaların kimyasal birleşimi, kullanma süreleri, kullanma alanları, topraktan ne şekilde ve daha verimli faydalanmayı bütün dünyayı öğretmişlerdir. Bazı tembel milletlerde olduğu gibi sanayi ve Ticaret uğraşmanın kötü olduğu kabul edilmemiş, aksine çalışmanın, gayret göstermenin büyüklüğü vurgulanmış olduğundan kısa zamanda İslâm ülkelerinde servet ve zenginlik en yüksek noktalara çıkmıştır.

Avrupa’da bazı tarihçilerin Çinlilere mal etmek istedikleri kâğıt, barut ve pusulanın Müslümanlar tarafından bulunduklarında artık şüphe kalmamıştır. Hicretin 1.asrının sonlarında Semerkant ve Buhara şehirlerinde ipekten kâğıt imal ediliyordu. Hicretin ikinci asrının başlarında da Şam’da ketenden kâğıt yapılmaya başlanmıştı. Bu durum Kostantiniye Rum müelliflerinin eserlerinde yazılıdır. Çok yetişmesinden dolayı Endülüs’te pamuktan ve bez parçalarından kâğıt yapılmıştır. Yapılan kâğıtlar, Fransa, İngiltere, İtalya, Almanya’ya kadar götürülmüştür (Çalık, 1996: 192-194).

İslamiyet ve bilim ilişkisinde Münif Paşa’nın tutumu dikkat çekicidir. O, bilimin dine zarar verdiğini düşünen kesime karşı sert bir tavır almış ve bu düşüncenin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Gerçek anlamda bilgi sahibi olan kimseler Allah’ın kudretini daha iyi anlar ve imanları daha da kuvvetlenir. Bu bakımdan din ve bilim arasında bir çatışma söz konusu olamaz:

Hele bazı cühelânın ilm-i fesâd i’tikadı münticidir demeleri hatâdır. Ancak dînin akılsız dostları bu makule tefevvühâta tasaddî ederler. Zu’mlarınca diyâneti istihsâb-ı murâd edip hâlbuki hakikatde esâsından tahzîb ederler. Azıcık mülâhaza olunsa bundan dindârlık câhil ve hafifü’l-i’timâd olmağa muhtâcdır demek olmaz mı? Bazı sâde-dilân mücerred şu fikr-i fâside mebnî hassa-ı behâyim olan hâl-i cehilde kalmağı tercîh ve dâimâ ilme emniyetsizlik nazarıyla bakıp ve talev ve tahsiline sa’y edenleri dahî takbih ederler. Hükemâ-yı mütekaddiminden fark-ı zekâ ve dirâyetle şöhet-şîâr olan Sokrat ve Bukrat’a dinsizlik isnâd olunur. Bunlar cümleden ziyâde Hâlik-ı Teâlâ hazretlerinin kemâl-i kudret ve azametini ve kâinâtın her bir zerresinde niçe bin sır ve hikmetine vâkıf olduklarından behemehâl muâsırlarından ziyâde tammü’l-i i’tikâd oldukların şüphe olunamaz (Aydın, 1995: 73-74).

Mizancı Mehmed Murad, İslam dünyasının içine düştüğü geri kalmışlığın ve cehaletin sebebinin İslam dininden kaynaklanmadığını belirtmektedir. Ona göre, İslam dini diğer dinlerle karşılaştırıldığında bilimsel ilerlemeye elverişli en uygun dindir. Bu durum İslam karşıtları tarafından dahi inkâr edilemeyecek bir gerçektir:

Memâlik-i İslâmiye üzerine çökmüş olan kâbus-ı gaflet ve cehalete sebep o mudur? Hâşâ! Şeriat-ı garrâ mezâhib-i ma'lûme içinde terakkiyât ve muvaffakiyyât-ı medeniye ve kemâlat-ı fikriyyeye en müsait olmak ile mümtazdır. Yâr değil ağıâr bile bunu inkâr edemez. Hatta mezâhib-i mevcûde ve ma'lûme-i saireden kimi bir cihet kimi de başka bir cihet itibariyle terakkiyât ı fikriyyeye ve hakâyık-i ilmiye-i hâzıradan az çok müteessir olup alâkadârlarını düşündürdüğü, şu asr-ı tenkit ve muahazede din-i İslâm ruh-ı zaman ile imtizâc etmekle ve sosyalizm usûl-i medenîye-i mevhûmesinden bile müteessir olamamak ile câlib-i inzâr-ı âlem olmuş duruyor. Maddiyyûn ve felsefiyyûn-ı asrın mümtazları bile, dünya şayet dinsiz olmazsa İslâm'da karar bulacaktır (Aslan, 2019:57).

Osmanlı toplumunun modernleşme sürecine girdiği XIX. asır, yalnızca toplumsal ve siyasal alanda değil, edebî anlayışta da önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemi temsil etmektedir. Tanzimat yıllarındaki Batı'ya yönelik beraberinde Batılı anlamda düşünüş tarzını da getirmiştir. Bu düşünce yapısının temelinde akılcılık ve gerçekçilik yer almaktadır. Artık, masal unsurlarıyla örülü, hayalî mekân ve zaman tasavvuruna sahip Doğu hikâyeleri yavaş yavaş yerini daha gerçekçi anlatılara bırakmaya başlamıştır (Gariper, 2021: 58). Pozitivist düşüncenin etkisiyle duygulara, hayallere dayanan geleneksel romantik anlayış yerini gözlem, deney ve gerçekliğe dayanan realist ve natüralist yaklaşımlara bırakmaya başlamıştır. Bu dönüşümün ilk öncülerinden biri Beşir Fuat'tır. Onun, Türkiye'de romantizmi eleştiren ve natüralizmi tanıtan ilk çalışma olma özelliği taşıyan *Victor Hugo* adlı eseri, edebiyat tarihimizdeki "hayaliyun- hakikiyun" münakaşalarını başlatmıştır (Okay, 2019: 129). Beşir Fuat bu eseriyle, pozitivist edebiyattaki yansıması olan realizmi Türkiye'ye sokmaya çalışmıştır (Korlaelçi, 1986: 230). Beşir Fuat, romantizmin duygu ve hayallerle süslü olmasını eleştirerek gözlem ve deneyi esas alan gerçekçi bir edebiyatı savunmuştur. Böylece o, bilim ve edebiyat arasında bir ilişki kurmaya çalışmıştır.

Beşir Fuat'ın savunduğu gerçekçi ve bilimsel edebiyat anlayışını teoriden pratiğe taşıyan isim Nabizade Nazım'dır. Beşir Fuat'ın açtığı hakiki anlayış yolunda ilerleyen Nabizade Nazım'ın fen bilimlerine olan ilgisi edebî anlayışına da yansımıştır. O, Tanzimat edebiyatının son dönemlerinde kendini göstermeye başlayan natüralist ve realist akımın temsilcilerindendir (Akyüz, 1979: 62). Bu anlayış doğrultusunda kaleme almış olduğu *Karabibik* adlı eseri, Türk edebiyatında köy gerçekliğini yansıtan ilk realist hikâye olarak kabul görürken *Zehra* adlı romanı ise ilk psikolojik roman denemesi olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Himmet Uç, natüralizmi memlekete getiren kişinin Beşir Fuat, yayanın ise Nabizade Nazım olduğunu

belirtmektedir (Uç, 2007: 58-59). Ayrıca Uç, Beşir Fuat ve Nabizade Nazım'ın ortak noktasını fenne olan aşklarında bulmaktadır (Uç, 2007: 184).

Nabizade Nazım'ın elektrikle ilgili "Elektriğin Sevdaya Tatbiki" başlıklı yazısında Beşir Fuat'ın "Kalp" adlı makalesinin izleri görülmektedir. Beşir Fuat, "Kalp" adlı makalesinde kalbin ilham kaynağı olmadığını belirterek edebiyatta santimentalizmi yıkararak fizyolojik gerçeği ortaya koymaktadır (Okay, 2019: 56). Nabizade Nazım ise söz konusu yazısında aşkın duygusal değil, fizyolojik bir olay olduğunu ifade ederek aşkı bilimsel bir tutumla işlemiştir (Sazyek & Sever, 2024: 393). Bu makaledeki düşüncelerini yansıtan *Sevda* adlı bir hikâye de kaleme almıştır. Nabizade Nazım, edebî metinlere bilimsel bir nitelik kazandırmayı amaçlamış ve bu doğrultuda bir romancının çok yönlü ilmi birikime sahip olması gerektiğini dile getirmiştir:

Kimya, fizik, nebatât teşrih filân falan, falan filân gibi hemen bilcümle ulûm ve fûnunun hiç değil, hiç değilse mukaddemâtından başka olarak hemen bilcümle hiref ve sanayie kabataslak olsun kesb-i vukûf uğrunda ömür sarf edecektir (Enginün & Kerman, 2011: 419).

Ona göre artık devir fenler devridir. Bu yüzden edebî eserler hayali ve abartılı olmamalı, bilim ve gözleme dayalı, gerçeğe yakın olmalıdır. Artık bu fen devrinde, Jules Verne gibi yazarların romanları ilgiyle okunacaktır. Jules Verne, hayalî ilmi buluşlar üzerine romanlar kaleme alan bir yazardır. Jules Verne'i örnek vermesi Nabizade Nazım'ın romanların hayali de olsa fenni olmalarını istediğini göstermektedir (Uç, 2007: 41-45). O, bu düşüncesini şu sözlerle netleştirmektedir:

Malum ki istikbal devr-i fûnundur. Pek güzel tasvir buyurduğunuz gibi bundan sonra öyle havaî romanlar ve şiirlerle iştigale kimsenin vakti müsait olmayacaktır. Roman okumak arzusunda bulunanlar Jules Verne gibi muharrirler görmek isteyeceklerdir. Demek isterim ki fi-mabad yazılacak kitaplar hep fenniyât dairesine münhasır kalacaktır (Nabizade Nazım, 2016: 83).

Samipaşazade Sezai ise Türk edebiyatında romantizmden realizme geçişin temsilcisidir. Onun tek romanı olan *Sergüzeşt*, bu geçişin ilk izlerini taşımaktadır. Eserin gerek olay örgüsünde gerekse karakterlerin ruhsal ve fiziksel tasvirlerinde gerçekçi ve doğal bir yol izlenmiş, realite ve rasyonalite eserin temel hareket noktasını oluşturmuştur (Göçgün, 2006: 241). Samipaşazade Sezai *Küçük Şeyler* adlı eserinin mukaddimesinde, nesre karşı bakış açısını açıkça ortaya koymaktadır. Ona göre edebî

anlatılar, artık yalnızca hayal dünyasına dayanan masalsı anlatılarla sınırlı kalmamalı, aksine bilimsel gözlem ve araştırmalarla desteklenen gerçekçi bir temele oturmalıdır:

Âlem-i şemsin ahvalini tasvir etmekle bir hurdebînî böceğin kalbini teşrih eylemek edebiyatça müsavidir. Bugün romanlar bâziçe-i efkâr olan garâib-i hikâyât ve acâib-i rivâyât şekl-i tıflanesinden çıkarak, serâir-i tabiata karşı ulum ve fününun kazandığı muzafferiyetlere ve kalb-i insaniyete dair senelerce edilecek tetkikat ve teşrihatın hasıl ettiği tecrübelerle istinaden bir üslûb-ı âlî-yi şairane ile yazılır (Samipaşazâde Sezai , 2017a: 71).

Şemsettin Sami’de geleneksel edebî anlayışı eleştirmekte ve bu anlayışın çağın gereklerini karşılayamadığını ileri sürmektedir. Fuzulî’nin *Leyla ve Mecnun* mesnevisini örnek vererek bu mesnevide geçen olağanüstü gerçeklikten uzak olayların artık modern insanın ilgisini çekmediğini ifade etmektedir:

Asrımızın icap ve ihtiyacına göre tahsil görmüş bir adam, Fuzulî’nin *Leyla ve Mecnun* manzumesini –şiiri ne kadar üstâdâne olursa olsun- okumaktan lezzet duymaz, okursa âsâr-ı atika kabilinden olarak okur; yoksa Mecnun’un etrafında toplanmış kurt ile kuzu, arslan ile ceylan gibi muhtelif hayvanların ortasında oturup onlarla lakırdı ettiğini ve *Leyla*’nın mumla konuştuğunu bir ufak çocuk bile severek ve beğenerek okuyamaz (Çalık, 1996: 118).

XIX. asırda kaleme alınan romanlar, Osmanlı toplumunun bilim, teknoloji ve modernleşmeye dair yaklaşımını yansıtan önemli kaynaklardır. Bu romanlarda çağın getirdiği yeniliklere karşı duyulan ilgi, heyecan ve zaman zaman yaşanan tereddütler de yansıtılmıştır. Böylece bu eserler, yalnızca edebî metinler olmanın ötesine geçerek dönemin sosyal ve kültürel değişimlerine ışık tutmakta ve aynı zamanda edebiyatçıların bu değişim atmosferine dair bakış açısını da yansıtmaktadır. Söz konusu bu romanlara örnekler üzerinden bakılacak olunursa, Muallim Naci *Mehmed Muzaffer Mecmuası* adlı romanında yanlış Batılılaşma sorununa dikkat çekmektedir. Batı’nın faydalı ve bilimsel unsurlarının benimsenmesi gerektiğini savunurken milli değerlerle çelişen ve toplumu özünden uzaklaştıran unsurların taklit edilmesini eleştirmektedir:

Frenklerden alınacak şey sanattır, fendir. Meşe teşbihi değildir. Bizim hâlimiz garip: Alınmayacak şeyleri alıyoruz da alınacak şeyleri almıyoruz! Avrupalıların meşeden vesâir ağaçlardan neler yapıp bize satmakta olduklarını düşünsek, biz daha iyilerini yapmaya çalışsak, mülkümüzde sanat, ticâret ilerlese Fenelon’un Kalipso’yu neye benzettığını bilmekten pek çok ziyâde müstefid olurduk zannederim. Edebiyatça dahî Avrupa âsârından istifâdeye çalışmalıyız, fakat böyle değil (Muallim Naci, 2017: 83).

Muallim Naci bu eserinde eğitime dair görüşlerini de yansıtmaktadır. Ona göre eğitim, yalnızca dini bilgilerle sınırlı kalmamalı, aynı zamanda dünya hayatı için gerekli olan ilimler de öğrenilmelidir. Hafızlık gibi dini eğitimi desteklemekle birlikte, yalnızca ezbere dayalı bir sistemi doğru bulmamaktadır. Çünkü Kur'an-ı Kerim hikmetlerle doludur ve bu hikmetlerin anlaşılabilmesi için gerekli olan ilimlerin de öğrenilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Naci, hafızlık eğitiminde bireyin aklını geliştirecek, anlama düzeyini yükseltecek ilimlerin de öğretilmesi gerektiğini vurgulamaktadır:

Hâfız-ı Kurân olmak büyük şereftir. Keşke ben de olaydım! Fakat mülâhazaya şâyân bir cihet var. Hâfız olanların akran beyinde â'lem, alelhusûs sâhib-i kalem olmamalarından korkulur. Şeyh Sa'dî buyuruyor ki: "Murâd ez nüzûl-ı Kur'ân tahsîl-i sîret-i hûb est, ne tertîl-i sûret-i mektûb bir mü'min Kurân-ı Kerim'i hıfzetmeli, fakat haddince mâani-i münifesini de anlamalı, muktezâsıyla âmil olmalı. Âlim-i gayr-ı hâfız elbette hâfız-ı gayr-ı âlimden efdaldır. Anlamak her şeyde esastır. İnsan için en büyük fazilet din ve dünyaca kendisine lâzım olan şeyleri anlamağa çalışmaktır.

Hâsılı: Hükemâmızın akvâli tettebbu olunursa şu hülâsâ meydana çıkar: "Bir çocuğa evvel-emirde Kurân-ı Kerim talim olunmakla beraber tadrîc ile zihnini açacak şeyler de okutulmalıdır. Talim, Kurân-ı Kerim'e hasredilecek olursa çocuğun zihni hayrette bırakılmış olur. Kelâmullâh âlîdir. Çocuk, henüz ondan tamamıyla istifâde edebilecek bir hâlde değildir (Muallim Naci, 2017: 99-100).

Ayrıca Muallim Naci'nin bu eserinde İslam'a dair görüşleri de yer almaktadır. Ona göre İslamiyet, hikmet barındıran, akıllı ve düşünmeyi teşvik eden bir dindir. Bu nedenle Müslüman bir kimse de akıl dışı inançlara meyil etmemelidir. Muallim Naci, bu görüşünden hareketle halk arasında yaygın olan hurafelerin İslam diniyle bağdaşmadığını vurgulamaktadır. Naci'nin bu ifadelerinden, İslam'ın bilimle çatışmadığı aksine bilimi teşvik eden bir din olduğu mesajını verdiği anlaşılmaktadır. O, bu düşüncesiyle İslam'ın hikmet ve bilgi anlayışına dikkat çekmektedir:

Mesela husûf-ı kamerin emâre-i hudûs-ı musibet olamayacağı hikmet-i diniyyece sâbit iken işitegeldiği hurafâtın sevkiyle olacağı itikâdında bulunan bir adama ne denilir? Bî-hayr! Agrebi vardır: Öyle adamlara tesadüf olunur ki "Husûf-ı kamer hiçbir musibetin vukuuna delâlet etmez. Şeriatımız böyle diyor" denilse söyleyene haşa "Ahkâm-ı şeriatı tagyîre kalkıştı!" nazarıyla bakarlar. O bâtil itikad zihinlerini o kadar istila etmiştir ki onu çıkarıp da yerine itikad-ı hakkı koymak tevîk-i ilâhiden başka bir şey ile mümkün olamaz. Dîn-i mübîn-i İslâm'ın her hükmü hikmet üzerine müessesdir. İnsan isek hakikatini anlamalıyız, aksini hakikat diye kabul etmemeliyiz (Muallim Naci, 2017: 100-101).

Mizancı Mehmed Murad, önemli bir fikir adamı ve gazetecidir. Çıkarmış olduğu *Mizan* adlı gazetede eğitim, siyaset, sağlık, iktisat, hukuk, askeriye gibi çeşitli konulara değinilmiştir. Ayrıca kendisi de özellikle eğitim başta olmak üzere birçok

konuda yazı kaleme almıştır. Mizancı Mehmed Murad, eğitim vasıtasıyla ıslahat ve kalkınmanın sağlanmasını, azınlıkların sanayi üzerindeki hâkimiyetinin önlemesini, kadın eğitimi, tarımda ve sanayide ferdi teşebbüsün desteklenmesini savunmaktadır (Enginün, 2021: 245). O, bu fikirlerini *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* adlı romanında, başkarakter Mansur'un şahsında okuyucuya aktarmıştır. Bu bakımdan Birol Emil, söz konusu romanı otobiyografik bir eser olarak değerlendirmektedir (Enginün, 2021: 246).

Bu eser, gerek şahıs tipleri, gerekse ihtiva ettiği fikirler bakımından devrin, hatta daha geniş bir çerçevede Tanzimat romancılığının en keskin sosyal şuuru hâiz romandır. Bir başka önemi de, Murad Bey'in kitapları arasında kendi fikir ve san'at ideolojisini, mizac ve karakterini en iyi aksettiren otobiyografik bir eser oluşudur. Eserde bazı vak'alar ve diğer şahıslar istisna edilirse, aslî şahıs Mansur karakteri, fikirleri ve çevresi ile kâh hatıra kitaplarında, kâh I.Devre Mizan'ında tanıdığımız hüviyet ve fikirlerin sahibi Murad Bey'in ta kendisidir. Kaldı ki, bizzat Murad Bey, bu ayniyet'i göstermekten çekinmez (Emil, 1979: 472).

Turfanda mı Yoksa Turfa mı? Osmanlı Devleti'nin XIX. asırdaki problemlerine değinen ve bu problemlere karşı çözüm yolları sunan önemli bir eserdir. Osmanlı Devleti'nin giderek güç kaybetmesi Avrupa kamuoyunda "hasta adam" olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Mizancı Mehmed Murad, bu "hasta adam" teşhisini kabul etmekle birlikte, bu hastalığın nedenini sorgulamakta ve tedavi yolları önermektedir. Ona göre, bu hastalık tedavisi mümkün olan geçici bir hastalıktır. Devletin bu hastalığı giderebilmek adına giriştiği modernleşme hamlelerinden bahseden Mizancı Mehmed Murad, asıl sorunun cehalet olduğunu vurgulamaktadır. Cehaletin ortadan kaldırılması durumunda devletin yeniden eski gücüne kavuşacağına inanmaktadır:

Sanki bu asırda benzeri yok mu? Mahmûd-i Adlî namının yüceldiği makama yükselme davasına cesaret edecek Avrupa'nın önde gelenlerinden kim vardır? Reşid'i yetiştiren millet, yine bu millet değil mi? Çeşitli dertler sebebiyle geçici bir durgunluk gelmiş... Osmanlı heybet ve azametinin yine celâdet göstermesi için, her nasılsa ortalığı kaplamış bulunan cehâletin karanlık perdesini kaldırarak, fikirleri aydınlatmaktan başka bir şey lâzım mı? Sultan Mahmud ve Sultan Mecid'in eserleri hep o maksada doğru yüce himmetlerden başka bir şey mi? Bugün, önünden geçtiğimiz Sultan Aziz efendimizin bu eserleri dahi, canlılığımızın kuvvetine delil değil de nedir? Şüphem yoktur. İstikbâlimiz mâzimize bile gipta ettirecektir (Mizancı Mehmed Murad, 2013: 20-21).

Romanın başkışısı olan Mansur, Batı'da tıp eğitimi almış olmasına rağmen milli ve dini değerlerine bağlı kalmayı başarmış ideal bir aydın tipidir. O, Batı bilimini

milli ve dini değerleriyle çatışmadan bir araya getirmiştir. Hayatını devletin ve milletin çıkarlarına adanmış bir karakter olan Mansur, bu yönüyle Osmanlı Devleti'nin XIX. asırda ihtiyacı olan aydın tipini temsil etmektedir. Devletin esas problemlerinden birisi olarak gördüğü eğitim meselesi üzerinde özellikle duran Mansur, cehaletle mücadele edebilmek için birçok okulun açılması ve nitelikli bireylerin yetiştirilmesi gerektiğini belirtmektedir:

Size iki sözle arz edeyim... Maarifin yayılması ve her işin usûlünün öğretilmesi. Gerçi bunlar zor işlerdir. Lâkin Osmanlı milletindeki kabiliyet bunu pek kolaylaştırıyor. Vatan evlâdına lüzumlu bilgileri vermeli ve bu bilgileri nasıl kullanacağını göstermeli. Doğru idare fikrini memurlarımıza öğretmek üzere, neredeyse en baştan başlamak lâzımdır... (Mizancı Mehmed Murad, 2013: 160-161).

... Mektepler tesis etmek, adam yetiştirmek, o adamlar vasıtasıyla Gine körfezinden Mozambik boğazına kadar uzanan büyük ve meçhul diyarlarda, vahşet ve cehâlet karanlıklarına boğulmuş yüz milyon Müslümanın fikirlerini aydınlatmak ve Hilâfet Merkezi'ne bağlamak... (Mizancı Mehmed Murad, 2013: 179).

Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları içinde yer alan Avrupa'ya tahsile giden öğrenci meselesi romanda eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Avrupa'ya tahsil için giden talebelerin bilimsel açıdan beklentiyi karşılayamadığı, hatta birçoğunun milli değerlerini kaybederek memlekete döndüğü ifade edilmektedir:

Pekâlâ! Siz Avrupa'da tahsil etmişsiniz. Tahsil için her sene biz bu kadar gençleri Paris'e gönderiyoruz. Lâkin hiçbiri istediğimiz şekilde geri gelmiyor. Terbiyesi, ahlâkı bozularak istifade edilecek halleri kalmıyor. Bütün öğrendikleri, süslü giyinmek ve eğlenceleri için israfa bulunmaktır. Şahsiyetlerini ve dinî inançlarını kaybedip Frenk olmaktan başka bir şeylerini göremiyoruz. İnşallah, bey oğlumuz, öylelerden değilsiniz.

Kendimin nasıl olduğumu kulunuz bilemem, efendimiz. Lâkin Paris'te tahsil eden Osmanlılardan, birkaç zâbit ile kendi paralarıyla geçinen birkaç Ermeni delikanlısından başka bir kimseyi görmedim. Vakıa "tahsil için geldik" diyen birçok sefaret kâtipleriyle ataşelerini gördümse de, hemen cümlesi tahsil etmekten ziyade, bir kere Paris'i görmek üzere gidip, bir sene, en fazla üç sene sonra avdet eden "mahdum beyler" den ibarettir. Efendimiz daha âlâ bilirsiniz ya. Böyleleri bir şey tahsil etmedikten başka, hatta millî faziletlerini de kaybederler. Bunlar gerçekten ilim ve fen tahsil eylemiş bulunan gençlerin hiçbir şekilde cesaret edemeyecekleri hareketleri âdet edinip giderler (Mizancı Mehmed Murad, 2013: 250).

Devletin modernleşme çabaları önündeki diğer engel ise reformlara karşı direnen muhafazakâr zihniyettir. Rüştîyeler modern bilimlerin okutulması için açılan eğitim kurumlarıdır. Toplumun bazı kesimi tarafından bu okullara dini değerleri zedeleyecek gözüyle bakılmaktadır:

Köylülerin Mansur’a muhabbet ve emniyetleri tam olduğundan, çocuklarını onun mektebine vermekte tereddüt göstermediler. Halbuki rüşdiye adıyla hükümetin açmaya başladığı mekteplere “çocuklarımızı gâvur etmek istemiyoruz” diyerek rağbet göstermiyorlardı (Mizancı Mehmed Murad, 2013: 314).

Romanda aynı zamanda ekonomik bağımsızlık ve yerli üretim vurgusu da yapılmaktadır. Ekonomik bağımsızlık ve kalkınmanın sağlanabilmesi için Osmanlı topraklarında fabrikaların açılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Mansur birtakım girişimlerde bulunur ve fabrikalar açar:

Çoktan beri uğraşmakta olduğum iplik fabrikasını lûtf-i Hudâ ile küşâd edebildim. Yün ve pamuk, bizden Avrupa’ya gidiyor. Halbuki köy tezgâhlarımızın muhtaç bulundukları iplik İngiltere’den geliyor. Yani bizden bir kuruşa alınan ham yün, beş kuruş olarak yine bize iade olunuyor. Bu ipliği bizde imâl etmek üzere fabrikaya lüzum gördüm (Mizancı Mehmed Murad, 2013: 336).

Ahmet Mithat Efendi, Tanzimat Dönemi’nin en üretken yazarlarından. Roman, hikâye ve piyes türlerinin yanı sıra, tarih, felsefe, terbiye, ruhiyet ve diğer müspet ilimlerde kalem oynatmış bir poligraftır (Siyavuşgil, 1978: 186). Onun kalemi, sadece edebî bir araç olmaktan öte toplumu eğiten ve bilgilendiren bir okul niteliğindedir. Ahmet Mithat’ın hikâye ve roman anlayışında “toplumsal fayda” ön plandadır. Öncelikli amacı, Türk insanına okumayı teşvik etmek ardından onu kültürel ve ahlaki açıdan geliştirmektir. Öte yandan, batıl inanışları eleştirerek Batılı yaşayış tarzı ve düşünce sistemini okura tanıtmayı hedeflemiştir. Ahmet Mithat’ın hikâye ve romancılığında, “hem eğlenmek, hem öğrenmek” ön plandadır. Çok ve çeşitli konularda okuyan ve bilgi edinen Ahmet Mithat, öğrendiklerini kurmaca metinleri aracılığıyla toplumla paylaşmayı ilke edinmiştir. Bu nedenle eserleri, renkli vakaları ile birlikte bir hayli bilginin de sergilendiği bir “yığın” manzarası arz etmiştir (Göçgün, 2006: 234). Nitekim Tanpınar da Ahmet Mithat’ın tüm eserlerini “halk okuma odası”na benzetmiştir. Bu yönünden dolayı Ahmet Mithat, pragmatist bir yazar olarak değerlendirilebilir. Toplumsal faydayı önceleyen yönünden ötürü Orhan Okay Ahmet Mithat Efendi’nin birinci sınıf bir sanatkâr ve romancı olamadığını belirtmektedir (Okay, 2017: 51).

Ahmet Mithat, romanları aracılığıyla Batılı ülkelerin maddi ve manevi yönlerini Osmanlı okuyucusuna aktarma gayreti içerisinde olmuştur. Çünkü ona göre, Osmanlı toplumunun asıl ihtiyacı Batı’nın ilerlemesini kavramak ve faydalı olanı almak, zararlı olanı ise elemek suretiyle terakkiyi sağlamaktır:

Roman okumaktan maksat insanın bilmediği şeyleri bu vesile ile öğrenmek midir? O hâlde bizim için öğrenilmesi hem de ne kadar mükemmeli mümkünse o kadar mükemmel olarak öğrenmesi nafi olan şey mutlaka Avrupa ahvalidir. Gerek ahvâl-i hasenesi, gerek ahvâl-i seyyiesi! Zira kendi terakkiyât-ı mâddiye ve maneviyemiz emrinde istidlâl, imtisal eylediğimiz şeyler hep Avrupa ahvâl-i maişet-i medeniyyesidir. Hüsniyyâtını öğrenmeliyiz ki ahz ve taklit edebilelim. Kubhiyyatını öğrenmeliyiz ki ret ve tevakki mümkün olsun. Bir güftâr-ı âliye göre imanın kemal-i hakikati noktâ-nazarınca taallüm-i küfr dahi lâzım imiş (Ahmet Mithat Efendi, 2003a: 6).

Ahmet Mithat, Doğu ve Batı medeniyeti arasında bir değerlendirme yapmaktadır. Doğu medeniyeti, bireysel ve toplumsal ahlaka büyük önem vermiş ancak maddi gelişimi ihmal etmiştir. Batı ise bilim ve teknikte olağanüstü bir ilerleme kaydetmiş ancak manevi değerler açısından zayıf kalmıştır. Bu bakımdan Ahmet Mithat'a göre ideal bir medeniyet anlayışı Doğu'nun manevi zenginliği ile Batı'nın maddi ilerlemesinin birleşimiyle meydana gelmelidir (Okay, 2017: 53). Ahmet Mithat'ın medeniyet kavramıyla kastettiği şey terakkidir. Ona göre medeniyet, şehir nizamı, elektrik, gramofon, telefon, matbaa gibi medeniyet aletleriyle ve maarifin ıslahı gibi ilim ve teknik meselelerle ortaya çıkmaktadır (Okay, 2017: 31). Ahmet Mithat Efendi, Batı medeniyetinin unsurları olan bilimsel ve teknolojik gelişmelere romanlarında sıkça yer vermektedir. Osmanlı okuyucusunu teknik yeniliklerle tanıştırmak için bilim ve teknolojiyi kurmaca içerisinde ustalıkla harmanlamıştır. Kimi zaman olay örgüsü bu icatlar etrafında kurgulanmış kimi zaman da bu unsurları dolaylı biçimde anlatıya yedirmiştir. Bu eserlerinden örnek vermek gerekirse, *Vah* adlı romanı fotoğraf sanatına dayalı bir olay örgüsüne sahiptir. Bu romanın dikkat çekici yönü, fotoğrafı yalnızca görsel kayıt aracı olarak değil, aynı zamanda fotomontaj hileleri yapmak gibi o devirde Osmanlılarda henüz bilinmeyen bir kabiliyetle tanıtır olmasıdır (Okay, 2017: 87).

Dürdane Hanım romanında ise telefon cihazı üzerine kurulu bir vaka işlenmektedir. Romanda, telefonun bir İngiliz aracılığıyla tanıtılmış olması, Batı'nın bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin kaynağı ve aktarıcısı olarak görüldüğünün bir göstergesidir:

Bir gün Ulviye'nin baba dostu olan İngiliz tabip gelerek hanım ile sohbet ederken söz "telefon" yani nakil-i sadâ denilen ihtirâ-ı garîbe intikal eyledi. O zaman bu âlet henüz pek yeni ihtirâ edilmiş olduğundan Avrupa'nın fennî gazetelerinin bunlara dair verdikleri malûmatı erbab-ı iktidar tecârib-i fiiliyyeye tatbik ile eğlenirlerdi (Ahmet Mithat Efendi, 2000a: 64).

Telefon cihazı gibi teknolojik bir icat, XIX. asır insanı için mucizevi bir gelişme olarak aktarılmaktadır:

Doktor dedi ki: –Buna adeta mucize demeli. Böyle bir şey nasıl tasavvura sığar? Burada oturduğunuz yerdeyken dünyanın ta öte ucunda söylenen sözleri birer birer işitiniz (Ahmet Mithat Efendi, 2000a: 64).

Ahmet Mithat Efendi, *Hayret* romanında da telefon ve fonografla ilgili bazı vakalara yer vermiştir.

Kendisiyle olan şu mülâkatımızda hapishane müdürü dahi hazırды. Kendi tarafından size getireceğim sözleri kalemiyle yazdıysa da sanayin şimdiki terakkiyatı hasebiyle bir adamın el yazısını taklid pek kolay olduğundan şâyet hatt-ı destini görmek ile kani olamazsınız diye şu çekmeceyi dahi derhal celbeyledim ki bir fonograftır. Bu mucizkârane makine takrir-i şifâhisini zabteyledi. Misaade buyurursanız evvelâ mektubunu okuyayım. Bâdehû fonograf makinesini söyleteyim (Ahmet Mithat Efendi, 2000b: 497).

Paris'te Bir Türk romanında fotoğraf makinesi, dürbün ve teleskop gibi teknik icatlardan bahsetmiştir:

Derûn-ı şehirde girmedığı yer, görmediği şey kalmamıştı. Her gittiği yeri ve her gördüğü şeyi hemen kaleme alıp, hatta Marsilya rasathanesine bililtizam gece gidip kendi sinin meşhûdât-ı vakiasını yazmaya memur bir seyyah olduğunu anlatması üzerine, memurlar koca dürbünler ve teleskoplar ile henüz hilâl hâlinde bulunan küre-i kameri Nasuh'a temaşa ettirdiler ve muzî cihetiyle muzlim ciheti hakkında birçok tarifatta bulunup, bunların cümlesini Nasuh'un kaydetmesini rica ettiler ve kaydetdirdiler... Nasuh bu kal'anın heybet ve dehşet-i çeşm-hıraşânesini gayet tafsilatıyla kaleme aldıktan ve haricen fotoğrafla alınmış bir de resmini ilâve eyledikten maada, fazla olarak bir de kendisi kal'anın plânını resmeyletti
Nasuh - Ama ormanda ne mevkiler gördüm ya? Aklıma bir şey daha geldi. Ama bilmem becerebilecek miyim? Seyyar fotoğrafçıların fotoğrafla takımından bir küçük takım alıp da, şu gördüğüm peyzajların (ağaçlık ve manzarası lâtif yerlerin) birer resmini almak suretini düşünüyorum (Ahmet Mithat Efendi, 2000c: 89).

Ahmet Metin ve Şirzad romanında ise Batı'nın bilim ve tekniğinin yüceltildiği görülmektedir. Batılıların tabiatı nasıl hükümleri altına aldığı anlatılmaktadır:

...İlim denilen şey anasır-ı erbaayı da insanın emrine ram eyler. Ele avuca sığmayan rüzgârı bir yelkene doldurup gemisini çektiirmek ve sed ve tazyiki kabil olamayan suyu gemilerle onun üzerine binerek merkep gibi kullanmak ve cihan-sûz bir ateşe cihan-ahenin-âsâ zırhları tahrik ettirecek buharı kaynatmak için âcizane aşçılık ettirmek iktidarları insana ilmin ihsan-kerdesi olan şeylerdir ki bu ilmi sayesinde anasır-ı erbaanın dördüncüsü olan tûrabı dahi yaz meyvesini kışın ve kış meyvesini yazın verdirmek ve tabakat-ı sufliyesindeki meadini meydana çıkartmak ve hatta “Sana yol

vermeyeceğim” diye insanın önünde kemal-i heybetle hail olan koca dağların böğürlerini delerek, karınlarından katarlar geçirmek derecelerinde emr-i idaresi altına almak iktidarını insana ilim vermiştir. İlimde, fünunda ve bunların meydan-ı tatbiki olan sanayide ne kadar haiz-i nisab olabilir isek cihana tahakküm, kâinata tegallüp emrindeki kudretimiz dahi o kadar artar (Ahmet Mithat Efendi, 2013: 13).

Yine bu romanda, Osmanlı Devleti’nin teknik alanda geri kalmışlığına bir vurgu yapılmaktadır. Batılı devletler, ileri teknik seviyeleri sayesinde gemilerini yeni tekniklerle donatmıştır. Ahmed Metin karakteri, seyahate çıkacağı gemisini Türk ustalara yaptırır ancak bu gemi için gerekli olan malzemeler (ip, makara ve yelken gibi) Avrupa’dan getirtirilir. Bu durum, Osmanlı Devleti’nin fen ve teknoloji alanında yaşadığı geri kalışın somut bir göstergesidir. Yerli üretim henüz teknik bilgi ve donanımına sahip değildir. Bundan dolayı teknik unsurların Batı’dan ithalatını zorunlu kılmıştır:

Kayıklarımız memalik-i sâirede taklit bile kabil olamadığı hâlde sandalda neden kayık derecesinde maharetimiz yok? Bunun sebebi besbellidir. Çünkü fensizlikten ibarettir. Vaktiyle bizde fûnun pek ileri imiş. Sanayiye de pek mükemmel tatbik olunmuş ki âsârı cihana hayret vermiş (Ahmet Mithat Efendi, 2013: 11).

...Ahmed Metin teknil ip ve makara ve yelken takımlarını da doğrudan doğruya Paris’ten getirtmiş idi. Vakıa, taassubu, bunları dahi İstanbul’da yaptırmayı iltizam ediyor idiyse de şimdiki hâlde yalnız teknenin İstanbul’da yapılmış olması kâfi olup saat gibi işlemleri lazım gelen arma takımı zaten İstanbul’da yapabileceğini cihan bildiğinden fakat bunların en mükemmel olmaları için Avrupa’dan celpi asıl mültezim olan manevrayı teshil ve temin-i selamet nokta-i nazarından lâ-büd idi (Ahmet Mithat Efendi, 2013: 86).

Menfa’da da benzer şekilde, milli bağımsızlık ve güvenlik açısından askeri teçhizatın yerli üretiminin gerekliliğine değinilmektedir:

Biz ne zaman, “Hanri Martini”i mi satın alalım, Chasseot’yu mu? Tartışması yerine, “Şu binbaşının icat etmiş olduğu numuneyi mi üretelim, yoksa bu kolağasının icadını mı?” tartışmasını yapmak için çalışırsak o zaman geleceğimizin güven altına alınacağından emin oluruz.

Silah, kendi silahımız olsun ki güvenelim. Güneşin ışıklarına denk geldiği zaman her parıltısı düşmanın gözüne ve beynine saplanan palaları ve yatağanları biz yapar ve üzerine de “Biz fethettik!” veya “Savaşın” yazardık (Ahmet Mithat Efendi, 2024: 77).

Ahmet Mithat Efendi, fenni roman türünde de eserler kaleme almıştır. Fenni roman, konusunu fenni olaylardan, keşif ve icatlardan alan, ileride olması tahayyül edilen teknolojik gelişmelere yer veren, aya, gezegenlere, uzak kıta ve denizlere yapılan heyecanlı seyahatlerden bahseden roman türüdür. Fenni roman tercümelerinin başında ise Jules Verne’in romanları gelmektedir (Andı, 1993: 18). Ahmed Mithat, bazı makale ve roman mukaddimelerinde fenni romanlarını Jules Verne tesiri altında

kaleme almış olduğunu belirtmiştir (Okay, 2017: 87). Bu tesir ile kaleme almış olduğu *Acaib-i Alem*, fenni bir seyahat romanıdır. Müspet ilimlere meraklı kahraman Subhi Bey ve arkadaşı Hicabi Bey, terakkiyat-ı medeniyeyi ve acaibi tabiiyeyi görmek için bir yolculuğa çıkar (Okay, 2017: 452). Subhi Bey, çevresi tarafından kimi zaman bir gün vapur yapmaya kalkışan, ertesi gün balonla göğe çıkmayı deneyen, hatta insana kanat takılmamasına hayıflanana biri olarak tanıtılmaktadır. Her ne kadar çevresindekiler onun bu davranışlarını garip bulsa ya da akli dengesinden şüphe etse de, Ahmet Mithat, Subhi Bey'in merakını ve araştırma isteğini gerçek bir entelektüel olgunluğun göstergesi olarak sunmaktadır. Subhi Bey, bu yönüyle romanda bilgiye olan ilgisi ve öğrenme arzusu ile öne çıkan örnek bir karakterdir:

Zâten onun akli tam değildi ya? Bu gün vapur yapmaya kalkar, yarın balon ile havaya çıkmaya çalışır. Bir aralık dönemin mucitleri niçin insanlara iki kanat uydurmamışlar diye kızar. Ey, şimdi acaba aklını ne ile bozmuş? (Ahmet Mithat Efendi, 2020b: 8).

Ahmet Mithat Efendi, Subhi Bey'in evini adeta küçük bir laboratuvar gibi tasvir etmektedir. Raflarda ağaç kesitlerinden böcek koleksiyonlarına, maden, bitki ve hayvan örneklerine kadar pek çok nesne yer almaktadır. Mikroskop, dürbün gibi fenni aletler de onun gündelik araştırmalarının ayrılmaz parçalarıdır. Bu ayrıntılar, Subhi Bey'in bilime olan ilgisinin sıradan bir merakın ötesine geçtiğini, araştırmacı bir kişilik olduğunu göstermektedir:

Subhi Bey'in rafları ise, türlü türlü ağaçların kütük kesitlerinden başlayarak böcek türünden olup iğneler ucuna saplanmış haşerâta varıncaya kadar mâden, bitki ve hayvan örnekleri ile dopdoludur. Hele İstanbul çevresinde bulunan her tür böcek, kuş ve bir çok bitki çeşidini Subhi Bey kendi elleriyle toplayıp kurutmuş ve bitkiler arasından kurudukları zaman renklerini kaybedenleri de doğal rengine göre boyayıp sürekli denebilecek bir şekle koymuştur.

Raflardan biri de âlât-ı fenniyyeye ayrılmış olup, bunlar arasında bir adet mükemmel mikroskop ile epeyce mükemmel bir de gözlem dürbünü vardır. Hele elektrik makinesi pek küçük bir şey ise de, son usûl üzere yapıldığı için bayağı büyük makinelerin görecekları işleri bile görebilir. Bir hava boşaltma makinesi alabilmek için Subhi Bey'in bir oda döşemesi satmış olduğu meşhurdur. Bu saydığımız âletler, gündelik araştırmaları için en çok gereken şeyler olup, bunların yanı sıra Subhi'de gözlemler ve başka konularda kullanılmak için de bir çok âletler vardır (Ahmet Mithat Efendi, 2020b: 13).

Suphi Bey'in bilime olan merakı, onu bir böcek üzerinde bile derinlemesine düşünmeye ve araştırma yapmaya itmektedir. Subhi Bey, doğada yaratılmış her şeyin, hatta en küçük bir böceğin bile incelenmesinin insan ömrünü alacak kadar zenginlik

ve mucize barındırdığını vurgulamaktadır. Doğadaki her varlık, bir öğrenme ve hayranlık kaynağıdır.

Şu böceklerden en sıradan olanını alınız. Meselâ kunduz böceği ki, çocukken elbet de siz bile ayağına iplik takarak bir hayli uçurmuş ve böcek uçar, siz koşarken elbet de birkaç defa ayağınıza taş topaç takılarak düşüp burnunuzu bile kanatmışsınızdır. İşte o en sıradan böceği elinize alıp şöyle bir ibretle bakınız. Bir böcek üzerine yapılması gereken araştırmayı bitirmeye acaba insanın ömrü yeter mi? O renkler nedir? O hoşluk nereden geliyor? Bir de böceği şu mikroskobun altına koyunuz da genel görüntüsünü seyredip rengine, güzelliğine hayran kaldığınız tüylerini birer birer seyrediniz. Bakınız her bir tüyü bir tavus tüyünden ne kadar üstündür. Aman yârab! Yine meraklarımı kışkırttınız! Ah! Ya Cenâb-ı Hak beni kör yaratmalı idi ya da tabiat kanununu böyle bir milyon adamın akli bir yere gelse âciz kalacak kadar yüce yapmayıp, yarattığı mahlûkların çeşitlerini azaltarak, incelenebilecek bir şekilde yaratmalı idi (Ahmet Mithat Efendi, 2020b: 16).

Romanda dikkat çeken bir husus ise bilim ile din arasında bir zıtlık değil, aksine bir uyumun olduğunun vurgulanmasıdır. Subhi Bey'in doğayı incelemeye ve tabiat kanunlarını keşfetmeye yönelik merakı, onun için yalnızca maddi bir uğraş değil, aynı zamanda Cenab-ı Hakk'ın kudretine ve hikmetine hayranlık duymanın bir yoludur. Bilim, bu bağlamda yaratıcıya yaklaşmanın ve onun sanatını takdir etmenin bir aracı olarak sunulmaktadır:

Şimdi anlıyorum ki, her bilim, gerçek bir sevgiliye ulaşmak ve hiç olmaz ise yaklaşmak için bir yoldur. (Ahmet Mithat Efendi, 2020b: 21).
...Âleme gelmenin bir amacı varsa, ben sanıyorum ki o amaç da doğanın araştırılması ile mutlak yaratıcı Cenâb-ı Hak hazretlerinin güç ve becerisine hayran olmaktır (Ahmet Mithat Efendi, 2020b: 27).

Ahmet Mithat Efendi'nin bu eserinde Hoca Tahsin'e yer vermesi, XIX. asır Osmanlı aydınının eğitim ve bilim insanına verdiği önemi ortaya koyan bir örnektir. Hoca Tahsin, döneminde bazı çevreler tarafından dinsizlik ve zındıklıkla suçlanmıştır. Buna rağmen Ahmet Mithat Efendi, onu romanında olumlu bir çerçevede, saygıdeğer ve hatta elinin öpülesi bir figür olarak sunmaktadır. Bu yaklaşım, Ahmet Mithat Efendi'nin bilgiye, eğitime ve bilim insanına duyduğu derin saygıyı göstermektedir:

Bir yandan Alman dilini öğreniyor, bir yandan da bilimsel konulara ilgi duyuyordu. Bu merakta (öyle) bir dereceye vardı ki, Osmanlı diline çevrilmiş ve basılmış bütün bilimsel ve felsefî eserlerin tümünü alarak okumanın yanı sıra, aslı Arnavutluk halkından olan felsefe ve bilimdeki derin bilgisi bilimseverlerin gözünde eli her zaman saygıyla öpülmemekte bulunan Hoca Tahsin Efendi'den de özel dersler almaya başladı. Bilinmelidir ki söz konusu hoca, kendi öğrencilerini yalnız düzenli bir şekilde eğitmeyip bir çok bilimsel ve felsefî konular üzerinde tartışmalar ile de zihinlerini açar, görüşlerini genişletirdi (Ahmet Mithat Efendi, 2020b: 32).

Ahmet Mithat Efendi, Subhi Bey ve Hicabi Bey'i bir seyahate çıkarmakta ve bu yolculuk sırasında edindikleri gözlemleri okuyucuya aktarmaktadır. Bu seyahatin romanda işlenme amacı, okuyucuyu keşfetmeye ve öğrenmeye özendirme. İnsanın çevresini gözlemlemesi ve dünyayı keşfetmesi, Kur'an'da geçen "Onlara de ki yeryüzünde yolculuk etsinler" ayetiyle ilişkilendirilmektedir. Böylece Ahmet Mithat, okuyucuyu sürekli değişim ve ilerlemenin yaşandığı bu çağda, gelişmeleri yalnızca teorik değil, bizzat gözlemleyerek ve deneyimleyerek öğrenmeleri gerektiği yönünde teşvik etmektedir:

Cenâb-ı hakkın insana iki göz vermesinden maksadı eğer görmek ise, insan seyahat etmek zorundadır. Görmek hikmeti, bize, çevremize bakma gereğini duyuruyorsa, çevremizde bir kaç adım atmak gereğini de mutlaka duyurmalıdır. Gözlerini yalnız bir noktaya dikerek o noktadan ayırmayan insana "Deli" diyebilmek mümkün ise, seyahat etmeyen insana da bu sıfatı vermek mümkündür. Çünkü, insanın içinde doğdu(ğu) şehir, bütün dünyaya göre bir nokta olup insan elbet de o noktadan gözlerini ayırarak bir az da diğer noktaları görmelidir."

"Allah bile Kur'an-ı Kerim'inde seyahati tavsiye buyurmuş!"

Bu söz, Hicâbi'yi kararı konusunda bütün bütün destekleyip onayladı; hemen, "Onlara de ki: Yeryüzünde yolculuk etsinler! Daha önceki insanların sonunun ne olduğunu görsünler!" anlamında olan yüce âyet aklına geldi;... (Ahmet Mithat Efendi, 2020b: 39).

Fennî Bir Roman Yahut Amerika Doktorları adlı eseri ise fennî edebiyat alanında ilk olma özelliğini taşımaktadır (Uyanık, 2011: 52). Romanda, Amerikalı iki doktorun bilimsel deneyleri anlatılırken Amerika'nın Avrupa'dan daha gelişmiş olduğu vurgulanmakta ve okuyuculara ilk defa duyacakları bilimsel ve teknik gelişmeler tanıtılmaktadır. Eserde, Amerika'da doktorluğun diğer bilim dallarında olduğu gibi ilerleme kaydettiği ve bu alanda önemli bilim adamlarının çoğaldığı belirtilirken Osmanlı'daki doktorluk anlayışı ve mesleğin uygulandığı yanlışıklar ironik bir üslupta ifade edilmektedir (Yıldız, 2019: 140-141). Ahmet Mithat, Amerika'nın bilimsel ve teknik alandaki gelişmelerini anlatırken Osmanlı'nın bu alanlarda geri kaldığının ve gerekli gelişmeyi gösteremediğinin altını çizmektedir. Ancak bu eleştiriyi dile getirirken aynı zamanda terakkiye olan inancını da ortaya koymaktadır. Nitekim "biz yeniyiz yeni!" diyerek Osmanlı Devleti'nin henüz bilim ve teknik alanında gelişme sürecinin başında olduğunu vurgulamaktadır:

Lâkin bizde çok sanatkâr vardır ki icra ettikleri sanâyi, fûnûnun hangi esası üzerine müstenid olduğunu bilmezler. Ama bu adamları ayıplamayınız. Onlara mukabil bizde pek çok erbâb-ı fûnûn dahi vardır ki tahsil eyledikleri fenler, sanâyiin hangi şubelerine

ne suretle yardım edebilecekleri maddesinden bîhaberdirler. Maahâzâ hiddet etmeyelim. Biz yeniyiz yeni! Elbette bizde dahi bir zaman gelir ki fûnûnun sanâiye tatbiki ve sanâiîin fûnûndan istimdadi maddeleri düşünülerek ikisi arasındaki münasebet araştırılmak lüzumu hiss olunur (Ahmet Mithat Efendi, 2002: 15).

Ahmet Mithat Efendi, Osmanlı toplumunun yabancı olduğu ya da henüz tanışma aşamasında olduğu fennî icatları, yeni bir tür olan fenni roman aracılığıyla tanıtmaya çalışmıştır (Uyanık, 2011: 64-65). Eserde, galvanoplasti ve fonograf gibi dönemin önemli yenilikleri öğretici ve dikkat çekici bir şekilde okuyucuya tanıtılmaktadır:

Yıldız yok mu, yıldız? Malûm a, gümüşten bir şey üzerine belli belirsiz altın sürerek yıldızlarlar. Eski tabirlere göre saman yıldızı bile varmış ki altından fark olunmazmış. Fakat biz maksadımızı güzelce anlatabilmek için kari'lerimize altın yıldızını tasavvura almalarını tavsiye eyeriz. Gümüşten bir şey üzerine bir parça altın sürülür ise ona altın yıldızı diyeceğiz değil mi? Ya tombaktan bir şey üzerine bir parça gümüş sürülür ise ne diyeceğiz? Şüphe yok ki gümüş yıldızı diyeceğiz. Hatta Kristofil isminde bir sanatkârın ekseriyetle çatal bıçak gibi sofa takımları üzerine böyle bir parça gümüş sürmek yolunda kazandığı şöhret kendisine milyonlar kazandırmıştır. Ya bir parça demir üzerine azıcık bakır süreceksin ona ne diyeceğiz? Bakır yıldızı değil mi? Bizce altın, gümüş, bakır en meşhur meâdinden olduğu için böyle altın yıldızı, gümüş yıldızı, bakır yıldızı deriz de herkes de bunların ne olduklarını anlar. Madencilik fen ve sanatının terakkiyatı meydana daha bir takım meâdin çıkarmıştır. Ez cümle nikel denilen bir beyaz maden daha çıkarmıştır ki katılığı ve ağırlığı gümüşten aşağı olduğu hâlde beyazlığı, parlaklığı gümüşe faik değilse de ondan pek de aşağı değildir ve bu maden dahi altın, gümüş, bakır gibi kendisinden aşağı olan şeyler üzerine yıldız olarak vurulmaktadır. Yıldızcılığın öteden beri bile geldiğimiz adisine yıldızcılık derler. Hâlbuki medeniyatın nitrat darjan ve göztaşında gümüş ve bakırın billûrlaştırılmış olmalarında iştihar etmiş olduğu üzere billura tahavvülünden sonra cereyân-ı elektriki vasıtasıyla bazı ecsâm üzerine kaplanmasına galvanoplasti derler. Bu sanat bir elektrik bataryasının telleri bir sandıktan ibaret havuza müntehi olmasından ve elektrik pillerinin bu havuza îsâl eyledikleri bakır ve nikel ve gümüş gibi medeniyâtın o havuz içine bırakılacak ecsâm üzerine yapışmasından ibarettir (Ahmet Mithat Efendi, 2002: 16). Düşününüz ki uzmanlardan, yani Gribling gibi muhtasslardan birisi bir makina icat etmek istemiş. Öyle bir makina ki önünüzde ufacık bir sandık bulunarak, o sandığa bir söz söylediğiniz hâlde sandık sizin sözünüzü zaptetsin. Sandığın bir yayına dokunduğunuzda sizin sözünüzü tekrar söylesin. Hem de öyle bir surette söylesin ki o ses sizin sesiniz olduğunu, o sözler sizin sözleriniz bulunduklarını siz dahi tanıyıp ikrar eylesiniz. İşte bu makina fonograf dedikleri makinadır. İnsanoğlu hâlâ çok kimselerin aklına sığmamakta bulunan bu ihtirâi edebilirse, galvanoplasti hakkındaki sûrate muvaffak olamaz mı? Hele fonografi icat eden Amerikalı olduğu gibi galvanoplastiyi ikmal etmek isteyen dahi Amerikalı olur ise!.. (Ahmet Mithat Efendi, 2002: 19).

Ahmet Mithat Efendi'nin değinilmesi gereken bir diğer romanı ise *Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi*'dir. Bu eserde yazar, Aztek kabilesinin medeniyetleşme serüvenini ele almaktadır. Bu serüveni okuyucuya aktarırken “vahşet” ile “medeniyet” arasındaki farkı tembellik ile çalışkanlık üzerinden açıklamaktadır. Aztekler, vahşet âleminde medeniyete geçişlerini eğitim, çalışma ve

gayret sayesinde gerçekleştirmiştir. Ahmet Mithat Efendi bu noktada vahşet ile medeniyet arasındaki farkı, bir toplumun zihinsel ve fiziksel çaba düzeyine bağlamaktadır. Ona göre, bir toplumun geri kalmışlığının sebebi zihinsel ve fiziksel tembelliktir. Medeniyet ise ilim, eğitim, çalışma ve gayretle elde edilen bir mertebedir:

Görülürdü ki vahşet denilen şey nev’-i beşerin zihince ve vücutça betâet ve atâletinden ibaret bulunup medeniyet ise zihnen ve vücûden çalışkanlıktan ibarettir. Bir halkın mesâi-i zihniyye ve cismâniyyesi ne kadar ziyade olursa medeniyetçe mertebesi o kadar tereffü’ eder. Zira her sa’y ve gayret bir semere hasıl eyleyip sa’yın, gayretin tekessürüyle semerâtın da tekessürü nev’-i beşerin esbâb-ı refâh-ı bahtiyârîsini itmam eylemiş olur (Ahmet Mithat Efendi, 2003b: 98).

Evet işte Rikalda şu müddet zarfında sâfiyyet-i asliyye-i vahşiyyesini bir de ilim ve vukûf ve terbiye-i medeniyye ile tezyîn eyleyerek min-cihtetin olur olmaz medenîlere bile tercihi lâzım gelecek bir adam olmuştu (Ahmet Mithat Efendi, 2003b: 273).

Fatma Aliye Hanım, *Refet* romanında İslam dininin ilmi teşvik edici yönü üzerinde durmaktadır. Peygamberimizin “İlim isteyenlerin önünü kesmek, onların ağızlarına gem vurmak gibidir.” sözüne atıfta bulunularak, ilim öğrenme çabasının önüne geçilmesinin İslam’la asla bağdaşmayacağı vurgulanmaktadır. Ayrıca “beşikten mezara kadar ilim tahsil edilmesi gerektiği” emri hatırlatılarak, İslam’ın ilme verdiği önem açıkça ortaya konmaktadır:

Bana ilim ve fazla olan aşkımdan bahsediyorsun. Kızcağzım! İslamiyet’te ilmi talep edenlerden esirgeyenlerin ağızlarına ateşten gem vurulacağını Peygamberimiz Efendimiz söylemiştir. Ya tahsil-i ilim arzusunda bulunanları ben bundan nasıl men etmeye ağızım varabilir? Hazreti Resul beşikten mezara kadar tahsil-i ilmi emrediyor. Ben ki onun ümmetiyim, nasıl onun aksini sana nasihat edebilirim? (Fatma Aliye Hanım, 2022: 67).

Samipaşazade Sezai’nin *Sergüzeşt* adlı eserinde, XIX. asırda Osmanlı toplumunun geleneksel düşünce yapısıyla Batı’nın bilimsel ve felsefi anlayışı arasında yaşadığı çatışmayı ortaya koyan ifadeler yer almaktadır. Eserde, genç kuşakların çağdaş bilimlerin etkisiyle dini inançlardan ve geleneksel değerlerden uzaklaşmaya başlaması, dönemin zihinsel ve kültürel krizini yansıtan önemli örneklerden biridir:

İslam ahlakıyla terbiye gören amcası, genç zihinleri acıklı deliller ve maddi kıyaslarla zehirleyen çağdaş ilimlere ve birtakım uzayıp giden fikirlerle teselli sebeplerini ellerinden alarak hiçbir şeye inanmayan bu asrın gidiş ve görünüşüne, zaten uçları yukarıya meyilli kaşlarıyla birbirine pek yakın olan gözlerini kaldırarak ümitsiz, dindar bakışlarla bakıyordu

Bütün varlıklar hakkında insan bilgisinin sonucu olan bugünkü ilimlere, deneye dayalı felsefenin şu inanç fikirlerinin sığınağına ait mesleği, madde ve doğayı ayrıntılı biçimde inceleyip de başarının sonucu olarak karamsar kurallar sunan fen bilimlerin hükmü,

kapladığı zihinlerde yaşama sebebi olan bütün yüce emelleri ve insani tesellileri yok etmiş, zarar vermiştir. Fikirleri harabelerdeki baykuşlar gibi ümitsiz feryada adadığında ve bu manevi etkilerin genç fikirleri, vücutları zehirlediğine hükmederek mutluluğuna katılmak için daha yanına varmadan (Samipaşazâde Sezai, 2017b: 59-67).

XIX. asır romanlarında bilimsel ilerlemelerden övgüyle bahsedilirken Halit Ziya'nın *Nemide* adlı romanında bu övgülerin aksine tıp alanının insanı anlama ve tedavi etme konusundaki yetersizliği vurgulanmaktadır. Tıbbın insana dair sırları çözmekte henüz temel bir aşamayı geçemediğini, yanlış yöntemlere saplanarak ilerlemede ısrar ettiğini ve bu nedenle insanı anlamlandıramadığını ifade etmektedir:

Gariptir, insanlar tıp bilimine olan ihtiyaçlarını en vahşi oldukları ilkel dönemlerde hissettikleri ve henüz etraflarındaki varlıklar hakkında yüzeysel bilgiler dahi edinmeden doğal bir kavrayışla kendilerini tedaviye başladıkları hâlde henüz bu bilimi kendilerine gerektiği kadar yarar sağlayabilecek bir olgunluğa eriştirememişlerdir. Bugün tıp ilmi, incelenmek üzere önünde duran –insan denilen- canlı bilmecenin henüz anahtarını dahi elde edebilmiş değildir. Tıp, araştırmalarına bu şekilde yanlış yöntemlerle devam etmekte inatlaştıkça o garip yaratılışlı insan da kafa tutan, isyankâr bir ısrarla sırlarını saklamaya devam ediyor. O sırları bilimin meşalesiyle aydınlatmak için her perdenin açılışında, koyu karanlıklara gömülü sınırsız bir ufuk görülüyor. Bugün tıp ilmine huzurunda yetersizliğini itiraf ettiren birçok hastalık var ki insanlık âleminin bünyesindeki derinlikleri kemirgen bir kurt gibi tahrip ediyor. Nice hastalıkların öyle harika özellikleri var ki kâşifleri bir oyuncak gibi oynatıyor. İnsanlık âlemi, şu on dokuzuncu asırda “sinir” denen ve niteliği, garip özellikleri bir türlü anlaşılamayan bir felaketin sihir gibi tesirinin altında çırpınıyor; bir memleketin, bir toplumun tamamı onun harekete geçirmesiyle koşuyor. Sinir! Zannedilir ki insanlık âlemini sarhoş ederek zehirleyen bir şeydir (Uşaklıgil, 2021: 45-46).

Türk edebiyatının en üretken yazarlarından birisi olan Hüseyin Rahmi Gürpınar, Ahmed Mithat'ın popüler roman çılgırını tek başına ve büyük bir kudretle devam ettiren tek şahsiyettir (Akyüz, 1979: 135). Hüseyin Rahmi, Türk edebiyatında natüralizm akımının önemli temsilcilerindedir. İnci Enginün'e göre Hüseyin Rahmi Gürpınar, Emile Zola'nın “deneysel roman” anlayışını ve natüralizmini benimseyerek bilim ve hakikat adına insanlardan hiçbir gerçeği gizlememeyi, bütün iğrenç sosyal yaraları deşmeyi bir görev saymaktadır (Enginün, 2021: 311). Kenan Akyüz ise Hüseyin Rahmi'yi Fransız natüralizmin ilk büyük temsilcisi olarak belirtmektedir. Romanlarında kahramanlarını daima mizaçlarının ve sosyal çevrelerinin ortak ürünü olarak ele almaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda, kahramanların psikolojik kişiliklerini, irsi yani kalıtsal özelliklerini ve sosyolojik kişiliklerini ise içinde bulundukları toplumun şartlarına göre değerlendirmektedir. Bu yöntemi ile Gürpınar, realiteyi hem olumlu hem olumsuz yönleriyle olduğu gibi yansıtmaya hususundaki

titizliği ile tam bir natüralist tavır sergilemektedir. Bunların sonucu olarak da romanlarında deney ve gözlem ön plana çıkmaktadır. Ancak Akyüz'e göre Gürpınar, bu yönleriyle Fransız natüralistlerinden hiçbir fark göstermemesine rağmen romanlarında sosyal tenkit bulunmasından dolayı onlardan ayrılmaktadır (Akyüz: 1979: 135).

Hüseyin Rahmi, sosyal tenkitlerini mizah yoluyla dile getirmektedir. Batıl inançlarla, cehaletle ve sahtelikle alay mizahının temelini oluşturmaktadır (Enginün: 2021: 319). Eğlendirirken öğretmeyi amaçlayan Hüseyin Rahmi, düşünsel birikimini eserlerine yansıtmıştır. Bilime duyduğu ilgi yalnızca yazılarında değil, aynı zamanda romanlarında da açıkça görülmektedir. Hüseyin Rahmi'nin romanları bilimsel unsurlar bakımından zengin bir kaynak sunmaktadır ancak çalışmanın odaklandığı dönem dışına çıkan romanları değerlendirme kapsamına alınmamıştır. Hüseyin Rahmi'nin ilk romanı olan *Şık*'ta, halk arasında kalıplaşmış yanlış bilgiler bilimsel açıdan değerlendirilir. Bu romanda, “canavar” kelimesinin bilimsel açıdan ele alınışı, XIX. asrın bilime olan inancını yansıtmaktadır. Halk arasında korkuyla ilişkilendirilen “canavar” terimi, teratoloji bilimi kapsamında ele alınarak bilimsel terminolojiyle yeniden tanımlanır:

Deminden beri ortada bir canavar sözü dönüp dolaşıyor. Bu kanlı canavarın içeride açıcıyı paralamakta olduğu söyleniliyor. Lakin kimse düşünmüyor ki canavara yırtıcılık iftirasında bulunmak, bilime aykırı bir söz söylemektir. Canavar demek olan monstre kelimesinin manasını bilmediğiniz için işte böyle boş yere telaş ediyorsunuz. Canavar diye, kuruntuların ve hayallerin gerçeğe üstün geldiği zamanlarda daima işitilmedik gariplikler, hikâyeler dinlemeye istekli olan ahaliyi eğlendirmek ve daha doğrusu bir emele hizmet ettirmek için eski zaman şairlerinin hayallerinde vücut bulmuş olan zihinde yaratılmış birtakım acayip şekilli hayvanlara denir. Fen lisanındaysa canavar kelimesinin manası büsbütün başkadır. Fen lisanında canavar, doğduğu zaman, yapılarında ve organlarında bir eksik veya fazlalık görülen insan ve hayvanlara deniyor. Bazı hayvanlar analarından başsız, tek gözlü veya iki vücut birbirine yapışmış olarak; ya da daha başka şekillerde, tabiatın genel yaratışa mahsus olan kanunlarından tamamıyla ya da bir parça bozulmuş oldukları hâlde doğarlar. Yaşadığımız yüzyılın başlarına kadar bu bozulmaya bir tabiat harikası gözüyle bakılmışsa da sonraları Fransa'da Geoffroy Saint-Hilaire, Sersi Breşe, Almanya'da Semretek, Mikel Tiedmann gibi bilim otoritelerinin bu konuya dair yaptıkları incelemeler sonucunda, bu bozulmanın dahi birtakım tabiat kanunlarına uyduğu anlaşılmıştır. Fizyolojinin böyle bozuk, değişik organlı doğan hayvanları inceleyen bölümüne “Teratoloji” denilir ki bu bilim yukarıda isimlerini saymış olduğumuz saygıdeğer kişiler tarafından kurulmuştur. Zaten... (Gürpınar, 2021a: 42-43).

Yine bu romanında Hüseyin Rahmi, Avrupalı bilim adamlarının çalışmalarını takdirle karşılamaktadır. Avrupalıların sürekli yeni bir şeyler keşfettiğini ve bu gelişmelerden birinin sülük olduğunu belirtmektedir. Bu gelişmelere karşı duyduğu

hayranlığı Şöhret karakteri vasıtasıyla ifade ederken yine Şöhret vasıtasıyla toplumda yaygın olan cehaleti eleştirmektedir. Bu eleştiri, bilimsel bilginin önemini vurgulamakta, gelişmelere açık olmanın gerekliliğini okuyucuya aktarmaktadır:

Şöhret: “Efendim!, Avrupalılar yaman heriflerdir. Her gün yeniden yeniye birçok ilmi ve teknolojik buluş yaparak insanlığı yararlı hizmetleriyle ihya ediyorlar. Şimdi Avrupalı fen adamlarını uğraştıran ‘sülük’ de mühim bir meseledir.”

Bazı cahiller sülüğün hiç bahsedilecek bir noktasını göremezler. Fakat ilim adamlarının gözünde mesele tam tersidir. Avrupalı ilim adamları, sülükle kansızlık, yani anemi denilen hastalığın ortadan kaldırılması yolunu bulmuşlardır. Ben bu bahsi ilkin L’estomac des Gourmands (Oburların Midesi) adlı tıbbî gazetede okudum. Bu konuyu en evvel Doktor Merinoz ortaya koydu’ (Gürpınar, 2021a:80-81).

Şöhret: “ciddi, hem de pek ciddi olarak söylüyorum. Kulaklarınız böyle fenle ilgili konulara alışmamış da size bunlar şaka gibi geliyor galiba? Hey gidi kafalar hey! İşte, Avrupa ilerleyişine hep böyle küçümseyen bakışlarla baka baka gerilerde kaldık ya! Yine bereket versin bizim gibi şıklara! Avrupa’nın bu yoldaki harikulade ilerlemelerinden ara sıra sizi haberdar etmemiş olsak, ölü gibi bir tembellik, bir uyusukluk içinde yaşayacaksınız (Gürpınar, 2021a: 82).

Mürebbiye romanında, Dehri Efendi ile Sadri arasında geçen bilimsel sohbet, dönemin bilim ve eğitim hayatına dair önemli ipuçları vermektedir. Dehri Efendi, bilimsel konulara olan ilgisi ve bilgisiyle öne çıkarken Sadri ise rüştiye tahsilinden sonra bilim adına hiçbir şey görmemiş, ilmi açıdan yetersiz bir kişi olarak tasvir edilmektedir. Botanik ilmine dair konuşmaları sırasında, Sadri’nin bilimsel terimleri algılayamaması dönemin bilimsel gelişmelerine ne kadar uzak kaldığını göstermektedir. Bu durum ise Sadri’yi gülünç bir duruma düşürmektedir. Yazarın Sadri’yi gülünç duruma düşürmesinin temel amacı, toplumda bilimsel bilginin henüz yeterince yaygınlaşmadığını ve eğitimin yetersizliğini vurgulamaktır. Ayrıca bilimsel terimlerin Türkçeye tam olarak oturtturulamaması ve Dehri Efendi’nin “Türkçesi mi ya, Arapçasını” diyerek tereddüt etmesi, o dönemde bilimsel dilin tam anlamıyla yerleşmediğini göstermektedir:

Botanik pek mühim bir ilimdir... nesc-i kureybi, nesc-i kureybî-i lifi, nesc-i kureybî-i viâîye dair olan yeni teoriler hakkındaki araştırmaların derin mi?”

Sadri (Şaşırarak):

“Kurabiye mi buyurdunuz efendim?”

“Kurabiye değil... *Tissu ultriculairein* Türkçesini... Türkçesi mi ya, Arapçasını söylemek istedim (Gürpınar, 2021b: 41).

Dehri Efendi’nin mantarlarla ilgili detaylı bilimsel açıklamaları, Hüseyin Rahmi’nin bilime ve özellikle doğa bilimlerine olan ilgi ve bilgisini ortaya

koymaktadır. Yazar, doğayı ve organizmaları inceleyerek botanik ve mikoloji ilminin güncel bilgilerini romanına dâhil etmiştir. Sadri'nin bilimsel konular karşısındaki çaresizliği, okuyucunun dikkatini cehaletin gülünçlüğüne çekerken Dehri Efendi'nin bilimsel söylemleri okuyucuya botanik ve mikoloji gibi alanlarda bilgi sunmaktadır. Böylece okuyucu Sadri'nin cahilliğine gülerken Dehri Efendi'nin verdiği bilgilerle de yeni şeyler öğrenmektedir. Bu durum Hüseyin Rahmi'nin “eğlendirirken öğretme” amacının bir göstergesidir:

Mantarlar, botanik ilminin gizlice döllen bitkiler sınıfındandır. Dokuları yalnız hücreden oluşur. Bazıları tek hücrelidir. Bazıları da birçok hücreden ibaret karışık şeklindeki dokulardan oluşur. Tabiat ekonomisinde mantarların gösterdikleri tesirler pek büyüktür. Mantarlar çürümüş, ölüp gitmiş her şeyin kalan kısmını imha ederler. Organizma hâlinde bulunmuş olan şeyleri madenleştirirler ve organizmanın parçalarını azot, amonyak, asit karbon hâlinde yok ederler. Küçük mantarlar da büyük mantarları âdeta yerler (Gürpınar, 2021b: 42).

Ziraat türlerinden her türe mahsus bir parazit türü vardır. Buğday başakları tarlada henüz taze iken ona bulaşıp ‘cemre’, ‘yanıkara’ veya ‘kölçer’ tabir olunan hastalığı meydana getiren şey *ustilago* isminde bir tür mantardır. Yine buğdaylardaki ‘hamz-ı yeknem-i hadîd’in ortaya çıkış sebebi *puccinia graminis* isminde bir tür pis parazittir. *Protos purada vastan* yerelmasında, *erizifatokarinin* asmada sebep olduğu hasarı bilmeyecek kadar ilimden ve irfandan habersiz misin? Mantarlar sınıfından birçok parazit, insanlara, hayvanata da bulaşır. Bunların *odum albikan* denilen türü çocuklarda ‘dâ-i câversiye’, ‘sulak’ daha doğrusu senin anlayacağın ‘külleme’ hastalığını meydana getirir... (Gürpınar, 2021b: 43).

Hüseyin Rahmi'nin romanlarında dikkat çeken bir diğer önemli unsur ise natüralizm ve deneysel roman hakkında bilgiler vermesidir. *Mürebbiye* romanında Mösyö Bodler adlı yazar aracılığıyla natüralist ve deneysel roman hakkında bilgi vererek bilimin edebiyat üzerindeki etkisini göstermektedir:

Klod Bernar'ın deney usulünü fizyolojiye ve tıba tatbikinden sonra roman da tetkik usulleriyle bilimsel deney sırasına girmek gibi bir kabiliyet sergiledi. Fenler iki kısımdır: birincisi sadece incelemeye mahiyeti keşfedilmeye çalışılanlardır ki araştırmacının bilimsel araştırması yalnız incelenen nesnenin tabiatını incelemekten ibarettir. İkincisinde ise araştırmacı yalnız incelenen nesnenin tabiatını incelemekle kalmayıp o nesnenin tabiatı üzerine dışarıdan müdahale etmek suretiyle tecrübe usulünü kullanabilir. Bu takdirde astronomi, jeoloji, mineroloji, botanik ve zooloji fenleri birinci kısımdan; fizik, kimya, fizyoloji ilimleri de ikinci kısımdan sayılır. Bu kaideye tabi olarak biz de romanlarımızda yaşatacağımız roman kahramanlarını tabiatın birer tip örnek olmak üzere seçer, bunların ana babalarından ve ecdatlarından miras yoluyla alacakları bünye ve mizaç ve diğer fitri hâlleriyle sonradan içinde yaşayacakları âdetler, ahlak ve geçim usulünü göz önünde bulundurarak filan ahlaki şartlar altında doğup filan sosyal şartlar üzere yaşayan bir adamın ömür macerası, hayatta karşısına çıkacak hadiselerle göre nasıl geçiyor ve ne gibi neticeler göstermesi gerekiyorsa bunu tam manasıyla eşyanın tabiatına uygun bir şekilde tasvir ederiz. Eğer bu yoldaki tetkikler ve eşyanın tabiatına uygun tasvirimizde gerçekten muvaffak olabilirsek milletçe bundan pek mühim neticeler, pek faydalı meyveler toplanır. Filan

ahlaki şartlarda yaşamış bir adamın hayatında olup biten hadiselerin neticesi bizce maddi olarak görülse, o şartlardan bazılarını faraza değıştirsek bunun neticeyi de değıştirdiğini bize keşfettirecek bilim işte roman eksperimentaldır (Gürpınar, 2021b: 23-24).

İffet romanında da yazar ve doktor arasında geçen konuşmalar, dönemin edebî münakaşalarına ayna tutmaktadır. Doktor karakteri gerçekçi bir edebiyatı savunurken yazar karakteri romantik bir yaklaşımı benimsemektedir. Türk edebiyatındaki realizm-romantizm eksenindeki fikir ayrılıklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

Kim demiş onu? Medeni dünyada öğretilen çeşitli ilim ve fenlerin tıptan ibaret olması lazım geleceği gibi tuhaf bir iddiada bulunmadım. Haşa! Her ilmin insanlığa lüzumu olduğu gibi ilgilenenlerine de bütün insanlık âlemi teşekkür borçludur. Medeniyet ilimle, ilim medeniyetle vardır. Maddiyattan bahseden fenleri anlarım. Yalnız “metafizikî” olanlara aklım ermez. Bizdeki şairliği, romancılığı da metafizikten ibaret görüyorum. Çünkü işte hiçbir maddiyat, hakikat, ciddiyet yok. Her gün gözümüzün önünde feci, gülünç bin türlü olay maddi olarak cereyan ediyor. Romancılarımız bunlardaki gerçeği aktarmaya tenezzül eylemeyerek hayal gücü kendilerine neyi parlak gösterirse manevi âlemde o garip şeyleri bulup çıkarıyorlar!’
Ben edebiyatı ortadan kaldıralım demiyorum. Hiçlikten, havailikten kurtarıp hakikat, ciddiyet dairesine sokmalı diyorum. Gerçi doktor isem de edebiyattan hissem pek de yabana atılacak derecede değildir. Ben hayallerin değil gerçekçi edebiyatın aşığıyım. Bir şair, bir yazar yazacağı şeyi tabiatı eksiksiz incelemeli. O madde, o fikir, o mevzu üzerine birçok fen kitapları ve ciddi kitaplar okumalı da sonra yazacağını yazmalıdır (Gürpınar, 2022: 15).

Şemsettin Sami ise *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat* adlı eserinde geleneksel ve modern düşünce arasındaki çatışmayı yansıtan bir diyaloga yer vermiştir. Dadı karakteri, başı ağrıyan Talat’a okutma ve nefes gibi halk arasında yaygın olan geleneksel şifa yöntemlerini önermektedir. Dadı, bu yönüyle geleneksel düşüncenin temsilcisidir. Modern tıbbın temsilcisi olan doktorlara güvenmez ve onun verdiği ilaçları zehir olarak görür. Öte yandan, Saliha Hanım’ın Dadı’nın bu inançlarına karşılık verdiği “şimdiki gençler inanmaz” ifadesi, XIX. asır Osmanlı aydınının geleneksel şifa yöntemlerine yaklaşımını yansıtmaktadır:

—Aman büyük hanım, bu hekimler! Baş ağrısı hekim iyi yapmaz, okutmalı ha. Baş eyi olmak ister. Baş ağrısı gaşmak ister. Okutmalı, ha neya hanım. Gaşan sene bana nasıl sıtma galdı! Uş ay sıtma! Hekim galur,gıder, hap verir hem ne hap! Zehir! Şok defa boğazıma kaldı. İlahî ya Rabbi!Ne şakdı ben o hap ile, hap adamı eyi eder mi? Hap sıtmaya ne yapar?
Sonra Allah razı olsun bizim abla galdı, beni gordi, tanımadı, o kadar benzayıf oldu. Benim boyun ip gıbı oldu. Abla aldı hapı attı pencereden. Beni aldı Koca Mustafa Paşa’ya goturdu. Orada bir harif var. Ama onun nefesimenşur. Hep İstanbul ona gider. Ama sıtma yalnız sıtma eyi eder o. Başağrısına başka şeye karışmaz. Beni okudu bağladı. İşte bağ hâlâ kolumdaduruyor. Hiş o vakıttan beri ben sıtma gormadı

—A! Dadı o şeylere sen ben inanırız şimdiki gençler inanmaz. Boşuna yorulma.

—A! Ana kım inanmaz o her kımı okuduysa eyi etti. O kıtabla hep kıtabla kıtaptan okumuş, ama nefesi var. Ha. Herkes okur ama nefes başka şey.

Dadı nefese dair ne kadar söylese duymaz. Lakin ko söylesin! Saliha Hanım bu türlü itikada çok mübtela olmadığından Arap’a yukarıdaki cevabı verdikten sonra ne o ve ne Talat Bey, dadının laklakıyyatına kulak asmayıp biri biriyle söyleşmeye başladılar (Şemsettin Sami, 2018: 6-7).

2. TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E KADAR TÜRK ŞİİRİNDE BİLİM VE XIX. ASIR

2.1. Hoca Tahsin

Hoca Tahsin, Türkiye’de Batılılaşma hareketinin ilk önderlerinden birisi (Ülken, 1994: 196) ve modern bilime geçiş süreci içerisindeki Türk bilgi dünyasının XIX. asırdaki orijinal bir siması olarak görülmektedir (Akün, 1998: 202). Hoca Tahsin, dârülfünunda, matematik ve tabii bilimler derslerine girecek hoca yetiştirmek amacıyla devlet tarafından 1857’de Paris’e gönderilmiştir. Bu süreçte fizik, kimya, matematik, jeoloji, astronomi ve kozmografya alanlarında kendisini yetiştirmiş ve bu ilimler onun başlıca ilgi alanı olmuştur. İstanbul’a dönüşünden kısa bir süre sonra başarısı ve bilgisi sayesinde 1869’da dârülfünuna müdür olarak tayin edilmiştir. Hoca Tahsin, Avrupa’da ortaya çıkan yeni bilimlere özellikle de mikroskop ve teleskopa dair halkı bilgilendirmek için konferanslar vermiştir. Bu konferanslar mutaassıp kişilerin tepkisini çekmiş ve 1870 yılı ramazan ayının ikinci gecesinde Cemâleddîn Efgânî ile yaptığı konuşma ikisinin de dârülfünundan uzaklaştırılmasına sebebiyet vermiştir (Akün, 1998: 199- 201). Hoca Tahsin’in dârülfünundan uzaklaştırılmasına dair bir diğer rivayet ise dârülfünunda görevde bulunduğu sırada yapmış olduğu deneydir. Vakum (boşluk) kavramını açıklamak için bir fen deneyi yapmak istemiştir. Deneyini gerçekleştirmek için cam bir fanusun altına bir güvercin koymuş ve kabın içindeki hava boşalınca kuş ölmüştür. Bu deneyin sonucunda ulemanın hücumuna maruz kalarak sihirbazlıkla ve zındıklıkla suçlanmış ve bundan dolayı görevinden alınmıştır (Mardin, 2003: 250). Hoca Tahsin, dârülfünundan uzaklaştırılınca Yusuf Efendi’nin Taşmekeb diye anılan sıbyan mektebi binasına çekilmiş ve çalışmalarına burada devam etmiştir. Dârülfünunda veremediği dersleri burada okutmuştur. Jeoloji, felsefe, fizik, kimya, astronomi, kozmografya, matematik ve Fransızca gibi birçok alanda dersler vermiştir (Akün, 1998: 201). Hoca Tahsin, bazı çevrelerin baskı ve eleştirilerine maruz kalmış olsa da, ilim yolundan asla ayrılmamıştır. Ona göre, insan ilmi bakımdan ne kadar gelişirse, imanı da o ölçüde kuvvet kazanır. Bu düşüncesini şu sözleriyle ifade etmektedir: “Benim ilm-i nâmütenâhîye meyl ü teveccühüm bilakis hakkıyla dindar olmak ve aklımın batâlet ve aczini imtihan etmek içindi” (Akün, 1998: 203).

İlim ve tekniğin yayılması maksadıyla Cemiyet-i İlmiye adlı bir bilim cemiyetinin kurulmasına öncülük etmiş, ayrıca bu cemiyetin yayın organı olan *Mecmûa-i Ulûm* dergisine yön vermiş ve burada yazılar kaleme almıştır.

Hoca Tahsin, birçok ilim dalında eserler kaleme almıştır. Bu eserler arasında şunlar yer almaktadır: 1869'da dârülfünunda verdiği su konulu konferansın tam metni olan *Esrâr-ı Âb u Havâ*; Türkiye'de Batı tarzında yazılmış ilk psikoloji kitabı olan *Psikoloji yahut İlmi Rûh*; Türk kültür tarihinde kozmoloji alanında ilk denemelerden biri olan *Târîh-i Tekvîn yahut Hilkat*; eğitimci yönünü yansıtan *Mürebbi-i Etfâl*; ders kitabı olarak hazırladığı *Usûl-i Fenn-i Felâhet-Kimyâ-yı Zirâat* ile Hoca Tahsin Efendi'nin tabîî ilimler içinde en fazla ilgi duyduğu ve öncelik verdiği astronomi üzerine yazmış olduğu *Esâs-ı İlmi Hey'et* adlı eser (Akün, 1998: 203-205). Bu eserler Hoca Tahsin Efendi'nin bilim alanında yaptığı hizmetleri göstermesi bakımından önemlidir. Şemsettin Sami, Hoca Tahsin ile ilgili kaleme almış olduğu makalesinde onun âlim yönünden övgüyle bahsetmektedir. Hoca Tahsin'in ilim ve fene âşık olduğunu, yaşamını derslere ve okumaya vakfettiğini belirtmektedir. Şemsettin Sami'nin naklettiğine göre, Hoca Tahsin'in hayatında iki temel amacı vardır. Birincisi, mevcut bilgisini arttırarak hakikate biraz daha yakınlaşmak, ikincisi ise bildiklerini başkalarına aktararak vatana hizmet etmektir. Aynı makalede, Hoca Tahsin'in odasının çeşitli bilimsel araçlarla donatıldığına da değinilmektedir (Unat, 2010: 534-537). Şemsettin Sami'nin makalesinin dışında, Hoca Tahsin'in ilmi yönünü yücelten bir diğer önemli isim de Abdülhak Hâmid'dir. Kaleme almış olduğu mersiye ile Hoca Tahsin'in ilmi kişiliğini övgüyle dile getirmiştir:

“Müteaddid lisâna vâkıf idi,
Meclis-ârâ ve nîg-haslet idi,
Müteressid, hakîm, 'âlim idi,
Cevher-i zâtdan mücessem idi,
Genz-i 'irfân ve kân-hikmet idi,
Belki bir 'âlim-i ma'âruf idi.
Feylesof ve edîb ve şâ'ir idi,
Ne sorulsa, cevaba kâdir idi” (Unat, 2010: 539-540).

Hoca Tahsin'in gökyüzü ilmi üzerine kaleme almış olduğu *Esâs-ı İlmi Hey'et* adlı eseri, dönemin bilim ve düşünce dünyası açısından önemli bir yere sahiptir. Eserin

başlangıcında gök ilminin kısa bir tarihçesi sunulmakta, ardından gezegenlerin hareketleri açıklanmaktadır. Batlamyus'tan Kopernik'e kadar uzanan süreçte mevcut kozmografya teorileri kısaca ele alınmakta, sonrasında Kepler'den hareketle güneş sistemi ve bu sisteme bağlı gezegenler üzerinde durulmaktadır. Eserin son bölümünde ise dünyanın kozmografya bakımından açıklanmasına geçilmektedir (Akün, 1998: 204). Bu eserinde Hoca Tahsin'in astronomiyle ilgili bir kasidesi yer almaktadır. Söz konusu kasidede, *Esas-ı İlm-i Hey'et* adlı eserinde ele aldığı konular ile bu eserin temelini oluşturan fikirler özetlenmektedir. XIX. asrın astronomi bilgisi, bu kasidede edebî bir üslupla aktarılmaktadır (Algül, 2018: 113). Kur'an-ı Kerim'de dünyanın yaratılışı, evrenin düzeni ve gökyüzündeki cisimler ile ilgili birçok bilgi yer almaktadır. Hoca Tahsin, Kur'an-ı Kerim'de yer alan bu bilgilerden hareketle astronomiye dair ilmi bilgisini sunmaktadır. Bilim ve din ilişkisinin tartışıldığı bir dönemde Hoca Tahsin, İslam dininin “hülasa-ı hikmet” ve “zübde-i marifet” olduğunu, bu yönüyle bilimle çelişmediğini, aksine *Kur'an-ı Kerim*'de ilmin teşvikine dair birçok ayetin yer aldığını ifade etmektedir:

... Diyanet-i İslamiye hülasa-i hikmet ve zübde-i marifet olduğu halde behiy adem ilimle din arasında mübayenet nasıl tasavvur olunabilir? Usuliddin yani ilm-i kelimada ve fikh-ı şerifde akıl ile nakil tearuz edince akıl tercih ve tafdil ve nakl, akla uydurulup tevcih ve tevil olunmak umur'ul uzmadan olduğu kavaid-i mukarreden değil midir? (Aydın, 1995: 112).

Terğibat ve teşvikat-ı ilm ve hikmete dair bunca ayat-ı beyyinat ve ahadis-i şerife-i sahib'ül mucizat varid olmuş olduğu halde, niam-ı ulum-u mütenevviayı niçin iğtinam etmiyoruz? Niçin onunla mütena'im olmuyoruz? (Aydın, 1995: 113).

Hoca Tahsin, İslamiyet'in bilimle örtüştüğünü kasidesinde de ortaya koymaya çalışmıştır. Hicr Sure'sinin on altıncı ayetinde¹⁰ geçen ifadeye telmihte bulunan Hoca Tahsin, gökyüzünün yıldızlarla donatıldığını ve bu görüntünün bakan gözler için bir ibret olması gerektiğini ifade etmiştir:

“Târem-i minâda hoş-elvân-ı gûn-â-gûn ile

Zeyn olunmuşdur mesâbihü's-semâ li'n-nâzirin” (Algül, 2018: 115).

Ankebût Sure'sinde,¹¹ Allah'ın gökleri ve yeri mükemmel bir sistemle yarattığı ve inananlar için bu sistemde bir ders ve ibretin bulunduğu ifade edilmiştir.

¹⁰ “Andolsun, biz gökte burçlar yaptık ve onu bakanlar için süsledik.” (Hicr/16)

¹¹ “Allah gökleri ve yeri gerçek bir sebep ve hikmete uygun olarak mükemmel bir sistem hâlinde yaratmıştır. Elbette bunda mü'minler için bir ders ve ibret vardır.” (Ankebût/44)

Gökyüzü ve gökyüzündeki kandiller Allah'ın bir sanatıdır. Kâinata ve gökyüzüne bakan bir insan bu sanat eserinde Allah'ın kudretini, ilmini ve varlığını görecektir. Kâinat bir kitap gibidir ve onda birçok bilgi saklıdır. İnsan o kâinat kitabını okuduğunda birçok sırra vakıf olacak, böylece Allah'ın varlığına iman edecek ve evrenin düzenini anlayabilecektir:

“Âlemin ahvâl-i icmâliyyesin idrâk için
Şekli görmek bin kitâbın okumaktan bihterîn
(...)

Muhtasarca şerhini dinle ne hayret-bahşdır

Ol kitâb-ı sun-ı Mevlâ-yı avâlim-âferin” (Algül, 2018: 117).

Hoca Tahsin, *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* adlı eserinde de kâinata ibret gözüyle bakılması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre âlem, sayfalarının uzaklığı sonsuz olan bir kitaptır, dünyadaki hadiseler de sonsuzdur, âlemdeki her mevcut, cisim giymiş manidar sözlerdir:

“Kitâb-ı ‘âlemin evrâkıdır eb’âd-ı nâ-mahdûd
Sütür-ı hâdisât-ı dehrdir a’sâr-ı nâ-ma’dûd
Basılmış dest-gâh-ı levh-i mahfûz-ı tabî’atda
Mücessem lafz-ı ma’nidârdır ‘âlemde her mevcûd” (Hoca Tahsin, 2011: 7).

Hoca Tahsin, *Kur’an-ı Kerim*’de gök cisimlerinin yüceliğine dikkat çeken birçok ayet olduğunu dile getirmekte, buna örnek olarak da Şems ve Necm surelerini göstermektedir. Söz konusu surelerde, Cenab-ı Allah güneş, ay ve yıldız gibi gök cisimlerine yemin etmekte, bunların derecesinin yüksekliğine dikkatleri çekmektedir:¹²

“İrtifâ’-ı kadr-i ecrâm-ı felek hakkında hem
Nâzil olmuşdur nice âyât-ı Kur’ân-ı mübîn
Sûre-i ve’s-Şems ve’n-Necm’inde bâ-vâv-ı kasem
Anların hakkıçün etmiş Hak kelâmında yemîn” (Algül, 2018: 115-116).

Dünyanın kendi eksenini etrafında günde bir kez dönmesiyle gece ve gündüz, güneş etrafında yılda bir kez dönmesiyle ise mevsimler meydana gelmektedir. Gün, ay ve yıl gibi zaman birimlerinin hesaplanması dolayısıyla takvimlerin oluşturulması

¹² “Güneşe ve onun aydınlığına andolsun, Onu izlediğinde Ay'a andolsun, Onu ortaya çıkardığında gündüze andolsun, Onu bürüdüğünde geceye andolsun, Göğe ve onu bina edene andolsun, Yere ve onu yayıp döşeyene andolsun” (Şems/1-6); “Battığı zaman yıldıza andolsun ki” (Necm/1)

güneş ve ayın hareketine göre yapılmaktadır. Bu duruma *Kur'an-ı Kerim*'de de değinilmiştir.¹³ İslamiyet'te ibadet vakitleri ve dini günler, güneş ve ayın hareketlerine ve durumlarına göre belirlenmektedir. Bu bakımdan birçok dini hüküm, astoronomi ilmiyle yakından ilgilidir. Tüm bunlar astronomi ilminin yüceliğini göstermektedir:

“Hayret-efzâ-yı ‘ukûl-i ehl-i fikretdir nücûm

Habbezâ sun’-ı bedî’ü’l-hey’edir rif’at rehîn

Eşref-i cümle ma’ârifdir bu fen mevzû’ı-veş

İlm-i hey’et üzre mevkûf ekser-i ahkâm-ı dîn” (Algül, 2018: 115-116).

Manzumede, yıldızların birer ışık ve ısı kaynağı olmasından ve gezegenlerin güneşin etrafında dönmesinden bahsedilmektedir:

“Bu mecerrede muhât olmuş nücûm-ı bi-şümâr

Bir mükemmel şemsdir her kevkeb-i çarh-ı berin

(...)

Her güneş havlinde devr eyler nice seyyâreler

Neşr-i nûr u nâr eder her hâver-i merkez-nişin” (Algül, 2018: 117- 118).

Gökyüzü, Allah’ın sanatını yansıtan bir ayna gibidir. Bu kudretin birer tezahürü olan yıldızlar, hem birer ışık kaynağıdır hem de ilme’l yakîn nurunu yaymaktadır. İlme’l-yakîn ilim derecesinde bir şeyin bilinmesidir. Şair, burada kâinatı bütünüyle kavramamızın mümkün olmadığını ancak ilmi olarak kısmen idrak edebileceğimizi ifade etmektedir (Algül, 2018: 113). Bu bakış açısıyla gökyüzüne yönelen bir göz, yaratıcının sanatını ve kudretini temaşa edebilir:

“İşte bir âyîne-i hey’et-nümâ kim vechinin

Encümünden münteşirdir pertev-i ilmü’l-yakîn” (Algül, 2018: 116).

Manzumede gökyüzünün yedi kısma ayrılmasına ve burçların tespit edilmesine değinilmektedir. *Kur'an-ı Kerim*'deki ayetlerde de gökyüzünün yedi kısma ayrıldığı belirtilmektedir:¹⁴

¹³ “Güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah, bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, âyetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır.” (Yunus/5); “O, karanlığı yarıp sabahı çıkarandır. Geceyi dinlenme zamanı, güneşi ve ayı da ince birer hesap ölçüsü kıldı. Bütün bunlar mutlak güç sahibinin, hakkıyla bilen takdiridir (ölçüp biçmesidir).” (En’am/96)

¹⁴“O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı; sonra göğe yöneldi, onları yedi gök olarak düzenledi. O, her şeyi bilir.” (Bakara Suresi/ 29); “Böylece onları iki günde yedi gök olarak yarattı, her göğe işlevini ilham etti. Biz, yakın semayı kandillerle donattık ve onu koruduk. İşte bu, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen Allah’ın takdiridir..”(Fussilet Suresi/ 12)

“Burc-ı âlî-i sipihr-i irtikâya neyl için

İnkisâmâtı medâric hatları habl-i metîn” (Algül, 2018: 117).

Hoca Tahsin manzumesinde, dönemin astronomisine dair bilgiler sunmaktadır. XIX. asırda yapılan çalışmalar, yıldızların neden yapıldıkları sorusunu gündeme getirmiş ve astrofizik adında yeni bir alanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Astrofiziğin ortaya çıkışı ve gelişmesi spektral analizin doğuşu ile mümkün olmuştur. Spektral analiz herhangi bir gökcisminin yaydığı ışığın spektroskop denilen aletten geçirilerek gökcisminin kimyasal yapısı hakkında bilgi edinilmesidir (Unat, 2011: 303). XIX. asırda yeni gezegenler de keşfedilmiştir. Hoca Tahsin de bu gelişmelere dikkat çekerek “alet-i tahlil” ifadesiyle spektroskopi aletine atıfta bulunur. Spektroskopi sayesinde yıldızların yapısının keşfedildiğini ve gözlemciler tarafından Samanyolu’nun ötesinin gözlemlenerek dört beş bin yeni gezegenin tespit edildiğini ifade etmektedir:

“Âlet-i tahlîl ihtivâ gösterir erkânını

Keşf olunmuşdur kevâkibde ne ‘unsurdur mekîn

Mâ-verâ-yı keh-keşânda çeşm-i nezzârât ile

Etdiler ta’yîn dört beş bin schâbı râsidîn” (Algül, 2018: 118).

Hoca Tahsin, evrenin şeklinden bahsetmiş ve evrenin küre olduğunu kabul etmiştir:

“Şekl-i mecmûa-ı avâlim bir küredir kim anın

Merkezi her yerde vâki sath-ı hâviden emin” (Algül, 2018: 118).

Kur’an-ı Kerim’de astronomiyle ilgili yer alan bilgileri manzumesinde edebî bir üslupla aktaran Hoca Tahsin, bu hususa manzumenin son beytinde de dikkat çekmiştir. Onun aktarmış olduğu tüm bu sözler hem *Kur’an-ı Kerim*’de yer almakta hem de bilimsel gelişmelerle kanıtlanmaktadır. Hoca Tahsin, ilimlerde yaşanan gelişmeler ile kâinatın rabbi olan Allah sözlerinin yani *Kur’an-ı Kerim*’in ayetlerinin daha iyi anlaşılabilceğini, bu bilgilerle yapılan tefsirlerin gerçek tefsir olacağını, diğerlerinin eksik kalacağını söylemektedir. Kendi söyledikleri matematik ve geometri ile hep delille ispatlanmıştır:

“Hep müberhendir hesâb u hendeseyle naklimiz

İşte tefsîr-i sahîh-i kavl-i Rabbü’l-âlemîn” (Algül, 2018: 119).

Hoca Tahsin, Avrupa’ya teknolojik yenilikleri takip etmesi için gönderilen Said Ağa’ya dair bir manzume kaleme almıştır. Bu manzume Osmanlı aydınlarının

Batı'ya bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Said Ağa, Londra'da bir sergiye katılmıştır. Bu sergideki makineleri incelemiş ve hayran kalmıştır. Bu makineler arasında özellikle “tarak makinesi” ilgisini çekmiştir. Bu makineleri kendi memleketine de götürmek istemiş ve bu maksatla İstanbul'da fabrika kurma hayaline kapılmıştır. Bu makineleri devletin kalkınması için büyük bir fırsat olarak görmüştür. Said Ağa, Batı'nın tekniğini memlekete transfer etmeye çalışırken dini değerlerinden ödün vermemektedir. Hoca Tahsin manzumesinde onun bu davranışını övmekte, örnek olarak göstermektedir:

“Umûr-ı dinde sâbit idi bir zerre şaş[ır]mazdı
Tarîk-i müstakîm-i şer'ü râh-ı Hak'dan kat'â
Rûtbe'i itikâdında salâbet vardı anın kim
Azâzil kendisi gelse edemezdi anı iğvâ
(...)
Hele maşinlere [machine] pek imrenip zabtetmedi nefes
Edip pervâne-veş kendin o parlak çarklara ilkâ
Dedi gelmiş iken bu yerlere bir vakt-i fırsattır
Kılıp İstanbul için bâzısının naklini hülyâ
Sezâdır bezl-i nakd-i makderet etsem bu hizmetde
Edeyim mülk-i Türkistân'da bir yâdigâr ibkâ
Tarayıp muşt-ı müjgân ile ol âletleri bir bir
Tarak makinesin buldu müfîd ü cümleden a'lâ
Girişdi âcizâne topladı her bir tetimmânın
Çalışdı gice gündüz etdi gayretkeşliğin icrâ
Dolaşıp eskici dükkânların her yerde cem' eyler
Demir âlâtla etmiş derûn-ı hücrenin imlâ
Tasavvur eyledikçe fabrikanın çarh-i devvârın
Dönerdi halkaya dü-dîdesi hâbı olur imhâ
Kurardı zihnle makinesin kurb-ı Sitanbul'da
Görürdü kendini fabrikacı der-âlem-i rü'yâ
Firengistan tarağı girmez artık dâr-ı İslâm'da
Dedi sâyemde kurtulsun mübârek lihyeler hakkâ
Habîsler müflis etmiş bilirim esnâfımı ammâ

Bununla eylerim Avrupa'nın faturasın ilgâ
Terakkî evcine pervâz içün kânûn u fabrikam
İki a'lâ kanaddur devlet ü mülkü eder ihyâ
Aceb mi eylese bu dest-gâhım milleti ma'mûr
Çatal kaşık gibi bir nice şeylerden eder iğnâ" (Şeker, 2015: 239-242).

2.2. Ziya Paşa

Tanzimat Dönemi'nin devlet adamı ve sanatkârı olan Ziya Paşa'nın şiirlerinde astronomi ve jeoloji ilimlerine dair bilgiler yer almaktadır. XIX. asırda astronomiye olan ilginin artmasının bir göstergesi olarak Ziya Paşa, "Terc-i Bend"inde XIX. asrın astronomi ve jeoloji bilgisinden hareketle yaratıcının varlığını açıklamaya çalışmıştır. Astronomi ilmi, hemen her devirde din ile kaynaşmış dini duygu ve fikirleri doğurmuş ve onları beslemiştir (Kaplan, 2016: 61). XIX. asırda astronomi ilminin gelişmesiyle kâinatı ve yaratıcıyı ele alma biçimi de değişmiştir. Ziya Paşa, geleneksel Türk şairinden farklı olarak kaleme olmuş olduğu "Terc-i Bend"inde varlıklara, hayata, dünyaya ve kâinata kendi zamanın yeni bilimsel verileri ışığında yaklaşılmaya çalışmıştır. Divan şairleri, hayatı ve olayları sorgulamadan her şeyi Allah'ın yarattığı ve yaptığı sonucunu bilmeyi yeterli görmüştü, Ziya Paşa ise divan şairlerinden farklılık göstererek "Terc-i Bend"inde varlıkların yaratılışı ve işleyişi, dünyanın ve evrenin sistemi hakkında sorgulayıcı bir tavır almaktadır (Çetin, 2018: 141). Ziya Paşa'nın "Terc-i Bend"i, bir yandan modern Batı bilimine yönelmesiyle, diğer yandan klasik Türk edebiyatında daha önce karşılaşılmayan bir kompozisyon bütünlüğü içinde hayatı ve kâinatı sorgulamasıyla yenilikçi bir nitelik taşımaktadır (Gariper, 2021: 53).

Ziya Paşa, "Terc-i Bend"inde kâinatı dersane olarak nitelendirmekte ve kâinatta var olan her bir zerrenin ilahi kitabın bir belirtisi olduğunu ifade etmektedir:

"Bu kâr-gâh-ı sun' aceb dershânedir

Her nakş bir kitâb-ı ledünden nişânedir" (Göçgün, 1987: 197).

Ziya Paşa, "Terc-i Bend"inde XIX. asır için yeni bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler ise astronomi ve jeoloji ilimleriyle ilgilidir. Gökyüzü sonsuz yıldızlarla doludur. Dünya, evren ile kıyaslandığında bir zerre bile değildir. Binlerce parlak güneş ve ışık veren ay, yüzbinlerce yıldız ve nice bilinen gezegen vardır. Her güneş kendi uydularıyla birlikte dönmekte, her uydu da kendine bağlı diğer uydularla dönmektedir.

Her yıldız topluluğu, şuursuzca kendi çevresinde dönmektedir. Her parça, kendi ekseninde sonsuz bir yaşam bulmaktadır. Her geniş cümlede yayılmış bin varlık, her büyük parçada görünen bin dünya vardır. Her bir varlık, bin varlık için kaynak oluşturmaktadır. Her bir dünya, binlerce dünyanın varlığına işaretler. Her zerrede kendine özgü bir yaşam, her cisimde de kendine özgü yaratılışlı canlı vardır. Her âlemin yılları ve tarihleri farklıdır. Bu, ucu bucağı olmayan öyle bir denizdir ki, hayret girdabının sahillerine ulaşmıştır:

“Ecrâm-ı bî-nihâye ile pürdür âsümân
Nisbet olunsa zerre değildir bu hâkdân
Bin şems-i tâbdâr ü hezâran meh-i münîr
Yüz bin sevâbit ü nice seyyâre-i ıyân
Her şems eder tevâbi-i mahsûsasiyle seyr
Her tâbi’e tevâbi’-i uhrâ eder kırân
Her şems eder levâhikına neşr-i feyz-i hâs
Her lâhikın tabî’atı emsâline nihân
Her cümle merkezinde eder seyr-i bî-vukûf
Her kıt’a mihverinde bulur feyz-i câvidân
Her cümle-i vasî’ada mebsût bin vücûd
Her kıt’a-i fesîhada meşhûd bin cihân
Her bir vücûd masdar olur, bin vücûd için
Her bir cihân hezâr cihândan verir nişân
Her zerrede tarîka-i mahsûsa üzre feyz
Her cismde tabî’at-ı mahsûsa üzre cân
Her âlemin sinîn ü tevârihi muhtelif
Her bir zemînde başka hisâb üzredir zemân
Peyvestedir sevâhili girdâb-ı hayrete

Bir bahrdır ki hâsılı bu bahr-i bî-kerân” (Göçgün, 1987: 197-198).

Şair, gözünü gökyüzünden sonsuz yıldızların içinde bir zerre bile teşkil etmeyen yeryüzüne çevirmiştir. Yeryüzünün içi ateş dolu bir top, dış kabuğu ise denizlerle ve nehirlerle parçalanmış yuvarlak bir cisimdir. İçindeki ateşe nispetle kabuk, kubbeye döşenen asma yaprağı kadar incedir. Hayat denilen acayip hadise bu kabuğun üzerinde meydana gelmektedir. Bazen içindeki ateş, kabuğu parçalamakta ve

bunun sonucunda zelzeleler ve yanardağlar oluşmaktadır. Yer yuvarlığını fanus gibi bir hava tabakası çevirmektedir:

“Bir zerredir ki zerre-i nâ-müntehâ-yı hâk
Bir zerre hârice edemez ondan infikâk
Lübbü lehîb-i nâr ile bir gûy-ı âteşin
Kışrı mecâri-yi yem ü nehr ile çâk çâk
Nisbetle kışrı hacmine ol lübb-i âteşin
Şol kubbedir ki ferş oluna anda berk-i tâk
Bu kışrdır ki cümle-i hayvâna rûz u şeb
İhzâr-ı rızk u tûşe için eyler inhimâk
Gâhî teneffüs eyleyicek ejder-i zemîn
Kûh-ı şerer-feşânlar eder arzı lerzenâk
Ol zerre-i cesîmeyi fânûs-ı şem’-vâr
Olmuş muhît tûde-be-tûde nesîm-i pâk” (Göçgün, 1987: 198-199).
Şair, yaratıcının bu sanatı ve kudreti karşısında aciz kalmaktadır:
“Sübhâne men tahayyere fî sun’ihî’l-ukûl
Sübhâne men bikudretihî ya’cizü’l-fuhûl” (Göçgün, 1987: 199).

Ziya Paşa, “Terc-i Bend”i ile hem kendi hem de döneminin astronomi ve jeolojiye dair bilgisini sunmaktadır. Kaplan, bu astronomik bilgilerin Tanzimat Dönemi için yeni ve hayret uyandırıcı bilgiler olduğunu ifade etmekte ve Namık Kemal’in şiirdeki yeni astronomik bilgilerden ötürü “Terci-i Bend”i beğendiğini ve tenkitlerinde çok hırpalamış olduğu Ziya Paşa’yı “Terci’i ile şi’ri ettin ihyâ” mısra ile takdir ettiğini belirtmiştir (Kaplan, 2016: 62).

Ziya Paşa, evrendeki nizamdan hareketle yaratıcının kudretini açıklamaya çalışmıştır. Yaratıcının kudretini birçok şiirinde dile getirmiştir. “Terkib-i Bend”inde tabiattaki olayların Allah’ın kudreti sayesinde meydana geldiğini ve her bir nesnenin Allah’ın varlığına, her bir zerrenin ise tekliğine şahitlik ettiğini dile getirmiştir:

“Ey kudretine olmayan âgâz ü tenâhî!
Mümkün değil evsâfını idrâk kemâhî
Her nesne kılar varlığına hüsn-i şehâdet
Her zerre eder vahdetine arz-ı güvâhî
Hükmün kılar izhâr bu âsâr ile mihri

Emrin eder ibrâz bu envâr ile mâhi” (Göçgün, 1987: 209).

Döndürür redifli gazelinde şair, yine kâinattaki düzeni Allah’ın kudretinin bir yansıması olarak göstermektedir:

“Sanma gerdûn çenber-i devr-i zamânı döndürür

Bir yed-i kudret bu dolâb-ı cihânı döndürür” (Göçgün, 1987: 269).

Ziya Paşa, “Münacat”ında da benzer bir yaklaşımla evrenin nizamında yaratıcının sanatını görmektedir. Yaratıcının bu sanatı karşısında hayranlığını ve şaşkınlığını dile getirmektedir:

“Ey kudreti eyleyen hüveydâ

Her zerrede bin cihân-ı ma’nâ

Dest-i kudretinde bî-tekellûf

Cüz’i küllî bütün tasarruf

(...)

Encüm ile âlemi donatdın

Her necmde bin cihân yaratdın

Sacdın bir avuç güher semâya

Oldu bu kürât-ı bî-nihâye

(...)

Yârab bu ne mekteb-i fûnûndur

Yârab bu ne âlem-i cünûndur

Yarâb bu ne irtibât u nisbet

Yarâb bu ne ihtilât u ülfet

Yarâb ne güzel nizâmdır bu

Yarâb ne nizâm-ı tâmdır bu

Yarâb bu ne saltanat ne kudret

Yarâb bu ne hendese ne san’at” (Göçgün, 1987: 53-55).

Tanzimat’tan günümüze kadar Batıcılık ilerleme, İslam ise gerilik olarak görülmüştür (Çetin, 2018: 182). Ziya Paşa, Osmanlı Devleti’nin bilim ve teknikte geri kalmasının sebebini İslam dininde bulanlara karşı çıkmıştır. Ona göre, Müslümanlar şeriatı hakkıyla yerine getiremediğinden dolayı İslam dini ilerlemeye engel olarak görülmüştür. “Terkib-i Bend”inde, XIX. asırda devletin yükselmesine engel olarak İslamiyet’in gösterildiğini dile getirmektedir. Bu asırda milli benliğin unutulduğundan

ve tamamen Batı düşüncesinin esiri olunduğundan yakınmaktadır. Ziya Paşa, bu durumun doğuracağı kötü sonuçların farkındadır:

“İslâm imiş Devlet’e pâ-bend-i terakkî

Evvel yoğidi işbu rivâyet yeni çıkdı

Milliyeti nisyân ederek her işimizde

Efkâr-ı Freng’e teba’iyyet yeni çıkdı

Eyvah bu bâzîcede bizler yine yandık

Zîrâ ki ziyân ortada bilmem ne kazandık” (Göçgün, 1987: 215-216).

Ziya Paşa, İslamiyet’in terakkiye engel olamayacağını İslam medeniyetlerinin yaşamış olduğu altın çağdan örnekler göstererek kanıtlamıştır. Bu altın çağda birçok Müslüman âlim yetişmiş ve bu âlimler, âleme ilim ışığını yaymışlardır:

“Etdi hüner- âverân-ı i’câm

İhyâ-yı ulûm-ı dîn-i İslâm

Beyzavîler Zemahşerîler

Şîrâzîler’le Cevherîler

Hep oldu o hâkdan nümû-dâr

Anlardır eden ûlûmu izhâr” (Göçgün, 1987: 92).

Bu geri kalmışlık İslamiyet’ten dolayı değil, Müslümanlardaki ilmi gayret ve çalışma azminin eksikliğindendir. İlmi gayret ve çalışma azminin eksikliğinden dolayı Müslümanlar cahillik içinde kalmıştır. Bu durumda, hem dine hem de devlete zarar vermektedir:

“Millet-i İslâm’da evvelki gayret kalmamış

Eski iffet eski nâmus eski himmet kalmamış

Cehle düşmüş halk fıkır-i istikâmet kalmamış

Za’f gelmiş dîne âsâr-ı metânet kalmamış” (Göçgün, 1987: 223).

Ziya Paşa, Batı medeniyet karşısındaki şaşkınlığını ve düşünsel sorgulamalarını “kâşâne” ve “vîrâne” kavramları üzerinden ifade etmektedir. İslam coğrafyasında ilmi çalışmaların duraksamaya uğraması Batı’da ise bu çalışmaların hız kazanması, iki medeniyet arasında belirgin farklılıkların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bir tarafta ilmi ve teknik olarak ilerleyen Batı, bir tarafta da bu alanlarda geri kalmış Doğu vardır. Bu iki medeniyetin farkını açıklamak için “kâşâne” ve “vîrâne” kelimelerini kullanmıştır. Batı’daki köşklere ve saraylara karşılık, İslam

coğrafyalarında viraneler vardır. Bu kıyaslama bilimin ve teknolojinin yarattığı medeniyet farkını gözler önüne sermektedir:

“Diyâr-ı küfrü gezdim beldeler kâşâneler gördüm
Dolaştım mülk-i İslâm’ı bütün vîrâneler gördüm
Bulundum ben dahi Dârü’ş-şifâ-yı Bâb-ı Âli’de
Felâtun’u beğenmez anda çok dîvâneler gördüm
Huzûr-ı kûşe-yi meyhâneyi ben görmedim gitdi
Ne meclisler ne sahbâlar ne işret-hâneler gördüm
Cihân nâmındaki bir maktel-i âme yolum düştü
Hükûmet derler anda bir nice salhâneler gördüm” (Göçgün,1987: 281).

İslam medeniyetleri için bu olumsuz tablonun nasıl düzeltilebileceğinin reçetesini Ziya Paşa vermektedir. Ziya Paşa, Batı medeniyetinin üstün taraflarının alınması gerektiğini düşünmektedir. Bu üstün taraflar ise bilim ve tekniktir. XIX. asırda dünyayı değiştiren, insan yaşamını kolaylaştıran bilimsel ve teknik ilerlemeler meydana gelmiştir. Bu dönemde meydana gelen gelişmeleri takip edebilmek için Batı’ya yönelmek gerekmektedir. Bunun için öncelikle Avrupa dillerinin öğrenilmesi gerekmekte daha sonra ise oradan fen tahsil edilmelidir. Bu bakımdan Ziya Paşa, Batı dillerinin öğrenilmesinde ve Batı’nın biliminin alınmasında bir sakınca görmemekte çünkü İslam medeniyetlerinin terakki sağlayabilmesi için bunların alınmasını zorunlu görmektedir:

“İster isen anlamak cihânı
Öğrenmeli Avrupa lisânı
Etmiş orada fûnûn terakkî
Tahsilden eyleme tevakkî
Bilmek gerek andaki fûnûnu
Terk eyle ta’ssub u cünunu” (Göçgün, 1987: 74-75).

Ziya Paşa, Abdülaziz döneminde orduda meydana gelen gelişmelere tarih düşmüştür. Bu tarihler, Abdülaziz döneminde kara ve denizlerde teknik alanda önemli gelişmelerin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

“Kuvve-i berriyye vü bahriyyesi
Devlet’in olmuş iken misl-i serâb
Himmet-i mahsusa-i şâhânesi

Anların ikmâlîne kıldı şitâb
Etdi te'sîs-i nizâmât-ı cedid
Eyledi âlem sa'âdet iktisâb
Yer yer açdı mülke demiryolları
Ya'ni gösterdi bize râh-ı sevâb" (Göçgün,1987: 188).

XIX. asır askerî teknolojilerin gelişimi açısından önemli bir dönemdir. Savaşların seyrini değiştirecek yeni kabiliyetler sağlayan harp teknolojileri bu dönemde ortaya çıkmıştır. XIX. asırda ortaya çıkan yeni deniz harp teknolojileri sayesinde donanma sistemi kökünden değişmiştir. XIX. asrın başından 1860 senesinde kadar gelen süreçte buharlı gemiler, uskur, top mermisi, demir tekne ve zırh gibi unsurlar ortaya çıkmıştır (Akşahin, 2022: 56). Osmanlı Devleti’de donanmasında bu yeni unsurlardan faydalanmak istemiş ve zırhlı gemiler inşa etmiştir. Ziya Paşa, Abdülaziz döneminde “Mukaddeme-i Hayr” adlı zırhlı korvetin denize indirilişini müjdelemek için tarih düşmüştür. Osmanlı Devleti’nin zırhlı gemi inşa teşebbüslerinde başarıya ulaştığı ilk vaka, “Mukaddeme-i Hayr” adlı zırhlı korveti olmuştur (Akşahin, 2022: 63). Ayrıca bu şiirinde Ziya Paşa, Osmanlı donanmasında on altı zırhlı sefine, beş tane duba bulunduğunu ve tersanede zırhlı gemi inşası için yeni bir fabrika yapıldığını da ifade etmektedir:

“Minnet Cenâb-ı Hakka ki bu mülk ü devleti
Kul eylemiş bir öyle şehen-şâh-ı Ekrem’e
Fahrü’l mülûk Hazret-i Abdülaziz Hân
Eyler mülûk secde o Hâkân-ı A’zam’a
Fazl u keremde görmedi devrân nazîrin;
Akl u hünerde gelmedi bir misli âleme
Tezyîd etdi şevket-i İslâm’ı gayreti
Bezl etdi nakd-i himmetin ol kâr-ı elzeme
Öyle sefâyin eyledi inşâ ki herbiri
Elbruz vü Kûh-ı Kâf ile eyler mukâveme
Demürdendir on altı sefine ile beş duba
Dehşet verir duruşları bakdıkça âdeme
Çünkü ulüvv ü himmet ü ikdâmı istedi
Tersânesinde zırhlılar icâd eyleme

Bir fabrika yapıldı ki i'mâl-i âhene
Benzer şerarelerle içi sakf-ı târeme
Yokdur eşi o fabrikanın bir diyârda
Teslîm eder umûm bu kavî-i misilleme
Anda yapıldı işte bu keştî-i âhenîn
Saldı kemâl-i savlet ile at gibi yime
Ol rütbedir rasâneti kim kal'a-i sipîhr
Sad-çâk olur eder anınla müsâdeme
Bin böyle âhenîn gemiler yapıdırup o Şâh
Gıpta vere cemî'-i mülûk-ı mufahhame
Bak sâyesinde oldu muvaffak ZİYÂ kulu
Bir beyt-i dil-nişinde şu târîh-i mu'ceme
Tersâne'de yapıldı bu âhen gemi bu yıl
Oldu celî 'Mukaddeme-i Hayr'' âleme" (Göçgün, 1987: 186-187).

Ziya Paşa, Abdülaziz dönemindeki donanma sahasına dair gelişmeleri birçok kez şiirlerinde dile getirmiştir. Bu dönemde donanma sahasında birçok atılımın yapıldığını, birçok geminin inşa edildiğini anlatmaktadır:

"Bir taraftan kuvve-i bahriyye buldu tâze cân
Devletin zîrâ ki bahr üzre ehemmdir kuvveti
İndi bahre nev-be-nev keştî-i kûh-endâzlar
Buldu ta'rîfât-ı Şâhâne ile cümle ziyneti
Zâtı'nın misli bulunmaz hikmet-i bahriyyede
Gerçi yokdur bildiği fenn ü ulûmun gâyeti" (Göçgün, 1987: 172).

"Yapıldı himmetiyle harb için çok âhenîn keştî
Ki her bir kıt'ası bir kal'a-i pûlâd-ı bünyândır
Sanur gûş eyleyen âvâze-i top-ı donanmasın
Zemîn ü âsümân hengâme-i ra'd ile lerzandır" (Göçgün, 1987: 148).

"Asker-i berrîye'ye verdi nizâm
Havfa dûçar oldu adüvv-i le'îm
Kuvve-i bahriye'ye geldi kemâl

Yapdı müceddid nice fülk-i cesîm” (Göçgün, 1987: 184).

XIX. asırda gelişen teknolojiyle birlikte ordularda bu teknolojiye uygun olarak modernize edilmiştir. Eskiden kullanılan silahlar ve gemiler yerini, yeni usullerle yapılan silah ve gemilere bırakmıştır. *Fihrist-i Şâhân-ı Âl-i Osmân*’da Ziya Paşa, Abdüaziz döneminde ordunun modernize edildiğini ifade etmektedir. Abdülaziz, ordunun modernleşmesi yolunda yeni silahlar temin etmiş ve birçok gemi inşa ettirmiştir. Sadece orduda yenilik yapmakla kalmamış demiryollarını da imar ettirmiştir. Tüm bu gelişmelerden dolayı Abdülaziz devrinde devlet terakki bulmuştur:

“Zamânında terakkî buldu devlet ben de lâyıkdır

Edersem matla-i mahsus ile tavsif o Hâkân’ı

(...)

Nice yüz bin tüfekler toplar aldı cümle nev-îcâd

Aceb mi titrese a’dâsının kalb-i hirâsânı

İki Dârü’s-silâh inşâ olundu sahr-ı summâdan

Verir insana dehşet her birinin şekl-i bünyânı

Hele tersâneyi tersâne etdi himmet-i pâki

Yapılmaz şeyleri yaptırdı anda emr ü fermânı

Alındı yirmiden efzûn sefâyin cümle âhenden

Bu yüzden devletin geldi yerine şevket ü şânı

İki âhen gemi yaptırdı tersânede ez-cümle

Edüp esbâbın istihzâr-ı ikdâm-ı firâvânı

Tarîk-i servet açdı her tarafda yapıdırup yollar

Demiryollarla i’ mâr eyledi emsâr ü büldânı”(Göçgün, 1987: 161).

Abdülaziz devrinde sadece orduda değil, eğitim alanında birçok modernleşme hareketleri yapılmış ve çeşitli okullar açılmıştır. Ziya Paşa, eğitime önem veren bir devlet adamıdır. Ziya Paşa, “Türkistan’ın Esbâb-ı Tedennisi” başlıklı makalesinde eğitim konusunu ele almıştır. Bu makalesinde bir milletin devamının ve saadetinin kaynağının ilim olduğunu vurgulamıştır. Batı medeniyetini ileriye götüren unsurun ilim ve marifet olduğunu Osmanlıların ise geri kalmasının sebebinin cehalet olduğunu belirtmiştir. Abdülaziz döneminde Amasya ve Merzifon’da açılan rüştiyelere tarih düşmüştür. Açılan bu eğitim kurumları vasıtasıyla cehalet ortadan kalkacak ve ilim

yayılacaktır. Bu bakımdan Abdülaziz devri, Ziya Paşa için hem ilmi hem de teknik olarak gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir:

“Açıldı sâye-i Şahâne’de heryerde mektebler

Cehâlet gitdi âlemden ma’ârif râyegân oldu

(...)

Açıldı köprüde râh-ı cedidi ilm ü irfânın

Yapıldı Mekteb-i Rüştîye herkes şâd-mân oldu” (Göçgün, 1987: 182).

“Şehen-şâh-ı cihân Abdülazîz-i ma’delet-kârın

Celîdir feyz ü âsârı ne hâcet şerh u tafsile

ZİYÂ hem yapıdırup hem söyledim târîh-i cevher-dâr

Açıldı Merzifon’da Mekteb-i Rüşdiye tahsîle” (Göçgün, 1987: 182).

2.3. Şinasi

Şinasi, Osmanlı Devleti’nde Avrupalılaştırmanın ilk önemli savunucusu olarak görülmektedir (Mardin, 2003: 285). O, Avrupa’daki ilmi ve kültürel gelişmeleri yakından takip etmiş ve bu gelişmeleri Osmanlı toplumuna aktarmayı amaç edinmiştir. Edebiyata da aynı amaç doğrultusunda yaklaşmış ve şiirlerinde akıl, medeniyet, kanun ve taassup gibi XIX. asra özgü ve edebiyat için yeni sayılabilecek kavramlara yer vermiştir. Bu bağlamda, şiir muhtevastaki ilk değişiklikler onunla başlamıştır (Gariper, 2021: 48). Akün, Şinasi’nin şiirinin en önemli yönünün, Reşid Paşa için yazdığı kasideler ile dini manzumelerinde ortaya koyduğu düşünsel içerik olduğunu belirtmektedir (Akün, 1979: 555). Kaleme almış olduğu eserlerinin sayısı fazla olmasa da, bu eserler taşıdıkları yeni fikirler sayesinde büyük değer kazanmıştır. Bu bakımdan Şinasi, Türk fikir hayatının Batılılaşması ve buna bağlı olarak edebiyatımızın yenileşmesi yolunda, seçkin bir rehber ve ilk büyük hamledir (Göçgün, 2006: 119). Şinasi, edebiyatı sırf bilgi sahiplerinin eğlence aracı olmaktan kurtararak, onu bütün halkın ahlaki ve entelektüel eğitiminin bir vasıtası durumuna yükseltmek için ciddi ve sistemli bir şekilde uğraşan ilk kişi olmuştur (Mardin, 2003: 295). *Müntabahât-ı Eş’âr* adlı şiir kitabında yaşamış olduğu çağın siyasi ve zihni değişiminin portresini sunmakta ve edebiyata da yeni bir form vermektedir. Bu bakımdan Tanpınar’a göre *Müntabahât-ı Eş’âr* devrinin en kuvvetli polemik eseridir (Tanpınar, 2019: 190).

Şinasi, her şeyden önce bir fikir adamı olduğu için onun şiirlerinde estetik kaygıdan ziyade fikri bir cephe vardır (Tanpınar, 2019: 199).

Müntabahât-ı Eş'âr'da yer alan şiirlere bilim perspektifinden bakıldığında Şinasi'nin Tanrı ve dine bakış açısı önemlidir. Tanrı'ya ve dine bakış açısını dönemin bilimsel gelişmeleri ve zihni hareketleri etkilemiştir. Modernleşme ile beraber, Batı fikir akımları dini duygu ve düşünce alanında etkisini göstermiştir. Bazı felsefi fikirler özellikle rasyonalizm, pozitivizm ve materyalizm gibi akımlar Osmanlı gençleri üzerinde dini akideleri sarsacak kadar etkili olmuştur. Bu etkilenmenin sonucunda fert, inancını geleneksel bilginin dışında kendi aklının süzgecinden geçirmek, Descartes gibi reddedip yeniden bulmak ve kendi iç dünyasında inancıyla hesaplaşmak istemiştir. Tanzimat'tan sonra geleneksel dini edebiyatta ilk sapmalar Şinasi ile başlamıştır (Okay, 2014: 81-82). Şinasi, Tanrı'nın varlığını "Kitapsız görülür sun-i sâni-i ezeli"¹⁵ ifadesiyle açıklarken kitabı yok sayarak Tanrı'yı akıl yoluyla idrak etmek istemesi ve divanında na'ta yer vermemesinden dolayı bazı araştırmacılar tarafından Şinasi'nin deizmden etkilenmiş olabileceği ileri sürülmüştür.¹⁶ Deizm; her türlü vahyi, ilhamı ve dolayısıyla vahyin bildirdiği Allah'ı, dini, inkâr ederek sadece akıl ile idrak edilen bir Allah'ın varlığını kabul eden ve Tesbih'i, Teşhis'i reddeden felsefi bir ekoldür (Bolay, 1987: 49). Deizmin ortaya çıkışında deneysel bilimlerin yükselişi, astronomi ve coğrafya alanında yapılan keşifler, Descartes'ın felsefi kuşkusu ve rasyonel yöntemi, Bacon ve izleyicilerinin empirisizmi ve XVII. Asırda yaşanan politik değişimler etkili olmuştur (Cevizci, 2005: 440). Mermutlu, Şinasi'nin asıl etkisine girdiği akımın Voltaire'yen deizmi olduğunu ifade etmektedir. Voltaire, din ve Tanrı adına her şeyi yıkarken Tanrı'ya inancıyla tapmaya devam etmektedir (Mermutlu, 2003: 194). Voltaire, Tanrı'nın varlığına delil olarak ise tabiatı göstermektedir:

Hayır, bir Tanrı'ya başvurmak zarureti duyuyorsam bu hal, tabiatı almadığımdan [anlamadığımdan] değil; bilakis tabiatın üstün bir zekâyâ ihtiyacı olduğunu anladığımdan ileri geliyor; hatta elimde başka da deliller olmasa bile yalnız bu delil Tanrı'nın varlığını ispat etmeye yeter (Voltaire, 1947: 55).

¹⁵ "Kitapsız görülür sun-i sâni-i ezeli

Tutar hayâtını şahit vücûd-i Hakk'a darîr" (Şinasi, 2004: 54).

¹⁶ Bk. Ömer Faruk Akün, Şinasi, *İslâm Ansiklopedisi Cilt.11*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 545-560; Bedri Mermutlu, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2019.

Fen bilimlerindeki gelişmeler sayesinde insanlar, tabiatın ve canlıların yapısını keşfedebilmişlerdir. Bu keşifler, insan aklını bir yaratıcının var olduğu düşüncesine götürmüştür. Voltaire bir sinek kanadının ve bir sümüklüböceğin organlarındaki düzenin bile insanı hayrete düşürmeye yeteceğini ifade etmektedir (Voltaire, 1995: 412). Tabiatın ve canlıların yapısı Voltaire’de bir yaratıcının var olması gerektiği fikrine götürmüştür:

Bütün canlı varlıklar, mekanik kanunlarına göre hareket eden manivelâlardan, makaralardan, hidrostatik kanunlarının hiç durmadan dolaştırdığı sıvılardan ibarettir. Bütün bu varlıkların, örgeleşmeleriyle hiç ilgisi olmayan duyguları olduğunu düşününce insan şaşkınlık içinde kalır. Güzel bir makina gördüğümüz zaman, güzel bir mekanist var, bu mekanistin de güzel bir anlığı var diyoruz. Şu dünya herhalde hayran olunacak bir makine; demek ki dünyada, neresinde olursa olsun, hayran olunacak bir akıl var. Bu kanıt eskidir kanıtların er kötüsü değildir (Cevizci, 2002: 113).

Şinasi’nin “Münacat”ında Voltaire ile aynı yaklaşımda olduğu görülmektedir. Voltaire vasıtasıyla Avrupa’ya yayılan Newton nazariyesi yıldızlar âlemine karşı duyulan ilgi ve hayreti artırmıştır. Tanzimat Dönemi’nde Batı kültürüyle temas edince eski alışkanlıklarımız dolayısıyla dikkatimizi çeken en önemli şey astronomi olmuştur. Bu dönemde çıkan dergi ve gazetelerde astronomiye dair birçok yazı kaleme alınmıştır (Kaplan, 2016: 61). Şinasi, “Münacat”ında astronomik unsurlardan hareketle Tanrı’nın yaratmış olduğu kâinat düzeninden bahsetmektedir. Bilimin amacı evrende meydana gelen olayları açıklamaktır. Bu bakımdan bilim ilerledikçe insanlar evreni keşfetmek istemişlerdir. XIX. asırda bilimsel gelişmelerin hız kazanması insanların tabiata bakışını da etkilemiştir. Tabiatın kendine has yapısı bir yaratıcının var olduğu inancını kuvvetlendirmiştir. Şinasi, XIX. asır insanı olduğuna göre tabiatta meydana gelen olayları ve tabiatın düzenini anlamak isteyecektir. Bunun sonucunda ise Tanrı’ya ulaşacak ve akıyla iman edecektir. “Münacat”ında dünyanın yaratıcının emriyle hareket etmekte olduğunu ve böylece gece-gündüzün oluştuğunu, mevsimlerin değiştiğini ve kimi gezegenlerde yaşam olduğunu kimi gezegenlerde yaşam belirtisi olmadığını dile getirmektedir:

“Hâsdır Zât-ı İlâhisine mülk-i ezeli

Bî-hudûd anda olan kevkebe-i lem-yezeli

Eser-i hikmetidir yerle göğün bünyâdı

Dolu boş cümle yed-i kudretin icâdı kudretinin icâdı

Emri vech üzre yer eyler gece gündüz hareket

Değişir tazelenir mevsim-i feyz ü bereket

Pertev-i rahmetinin lem'asıdır ayla güneş

Tâb-ı hışmından alır alsa cehennem ateş

Şerer-i heybet-i ulviyesidir yıldızlar

Anlar şûlesi gök kubbesini yıldızlar

Kimi sâbit kimi seyyâr be-takdir-i Kadir

Allah'ın varlığına her biri bürhân-ı münir" (Şinasi, 2004: 15-16).

Voltaire, Tanrı inancının tümünü akıl üstüne kurmuş ve akıl kendisini Tanrı'ya inanmaya götürmüştür (Aydın, 2000: 121). Şinasi de Tanrı'ya akıl yoluyla ulaşmıştır. O, akılcı bir kavrayışı dünya ve Tanrı ilişkilerine kadar taşımak isteyen modernist bir öncüdür (Korkmaz, 2021: 31). Kaplan, Şinasi'nin dindar olduğunu fakat onun dindarlığının eski tarz bir dindarlık olmadığını belirtmektedir. Şinasi'nin dindarlığı, batıl itikatlardan kurtulmuş, modern esasları ilimde, akılda ve psikolojide arayan bir dindarlıktır. Eskiler Tanrı'nın ispatı meselesi üzerinde durmamışlardır çünkü Tanrı'nın varlığı bedihi bir hakikattir. Bundan dolayı Tanrı'yı ispatlamaya çalışmak hem abes hem de günahdır. Geleneksel anlayışta akıl küçümsenmiş ve onun Tanrı'yı anlayamayacağı ileri sürülmüştür (Kaplan, 2006: 227-228). Şinasi ise eski anlayıştan farklılık göstererek kâinatı ve yaratılan her bir nesneyi Tanrı'nın varlığına bir delil sunarak aklın şهادetiyle Tanrı'ya iman etmektedir:

"Varlığın bilme ne hacet küre-i âlem ile

Yeter isbâtına halk ettiği bir zerre bile

(...)

Vahdet-i zâtına aklımca şahâdet lâzım

Cân ü gönlümle münâcat ü ibadet lâzım" (Şinasi, 2004: 16-17).

Çalışmanın konusu bağlamında Şinasi'nin medeniyet resulü olarak ifade ettiği Reşit Paşa için yazdığı kasideler önemlidir. Tanzimat sonrası Batı örneğinde yetişen Türk aydını akla önem vermekte ve yeni fikirleri öne sürmekten korkmamaktadır. Yeni aydın tipi, hürriyet ve terakki fikirlerine önem vererek maddi iktidara karşı sınıflandırıcı, aydınlatıcı ve tenkit edici bir rol oynamaktadır. Manevi gücünü akıldan, hürriyet duygusundan ve vicdanından almaktadır. Reşit Paşa, bu yeni aydın tipinin ilk örneğidir. Şinasi, Reşit Paşa'nın yetiştirmesidir ve Reşit Paşa'ya hayrandır (Kaplan,

2006: 317-319). Şinasi, Reşit Paşa için dört kaside kaleme almıştır. Bu kasidelerinde Şinasi, Reşit Paşa'yı anlatırken etkisi altına girilen Batı medeniyetinin esaslarını da (akıl, kanun, adalet, irfan vs) anlatmaktadır. Enginün, bu kasidelerin Tanzimat Fermanı'nın manzum şekli olduğunu ifade etmektedir (Enginün, 2021: 465). Şinasi'nin nezdinde Reşit Paşa, Batı medeniyetinin esaslarını bünyesinde barındıran ve böylece Tanzimat'ı icat ederek devleti canlandıran, XIX. asrın meydana getirmiş olduğu bir aydındır:

“Muhyi-i devlet ü din muhteri-i Tanzimât

Mahzar-ı feth-i mübin mazhar-ı şer'-i Rahmân” (Şinasi, 2004: 34).

Şinasi'nin akıl kavramı, Reşit Paşa için yazmış olduğu kasidelerde de karşımıza çıkmaktadır. Şinasi'nin idealindeki yeni insan tipinin en temel dayanağı akıldır (Kanter, 2001: 619). Şinasi kalp ve lisan gibi aklın da insana Tanrı tarafından verilen bir armağan olduğunu, bu iyiliği insanın düşünüp şükretmesi gerektiğini, irfan ve aklın insana şeref verdiğini dile getirmektedir:

“Değil mi Allah'ın ihsânı akl ü kalb ü lisan

Bu lütfu etmelidir fikr ü şükr ü zikr insân” (Şinasi, 2004: 13).

(...)

“Âleme müris-i cân adl ile ihsân olmuş

Âdeme bâis-i şân akl ile irfan olmuş” (Şinasi, 2004: 60).

Reşit Paşa, aklıyla ön plandadır. O parlak düşüncelere sahiptir ve bu parlak düşüncelerin kaynağı da Batı medeniyetidir. Reşit Paşa'nın parlak düşünceleri sayesinde devlet terakki bulacaktır. Yeni aydın tipinin taşıdığı olduğu adalet, ihsan, akıl ve irfan Reşit Paşa'da mevcuttur. Bu özelliklerinden dolayı Reşit Paşa'yı, akıllarının üstünlüğü ile öne çıkan bilimin ve felsefenin iki önemli ismi olan Newton ve Eflatun'a benzetmektedir:

“Adl ü ihsânın ölçüp biçemez Nevtonlar

Akl ü irfanının dek eylemez Eflâtunlar” (Şinasi, 2004: 60).

(...)

“Pertev-i re'yi münirinden alır mihr şua

Ahz eder fazlasın andan dahi mah-i tâbân” (Şinasi, 2004: 41).

(...)

“Âsafâ aklına dil-bestedir akl-ı fa'âl

Cevher-i hilkatine olmuş araz izz ü celâl” (Şinasi, 2004: 49).

Reşit Paşa’nın bilgin kişiliği, tarihteki önemli ilim insanlarıyla karşılaştırılarak yüceltilmektedir. Şinasi’nin bu ilim adamlarını zikretmesi onun aydından beklediği rolü de göstermektedir. Yeni aydın tipi, bilgisiyle öne çıkmalı ve bilim alanında hizmetlerde bulunmalıdır:

“Fehm edip ilm ü kemâlîm ulemâ-yı â’lâm
Kâmilîn İbn-i Kemâl’e eder azv-i noksân
Mülke vaz’ettiği kanûnu göreydi andan
Bû-Ali eyler idi kesb-i şifâ-yı ikaan
Görse ger bastâtını İbn-i Sabâh- Kendi
Kendi etmezdi o gün kedisini istihsân
Kuvve-i akl-i hasîfânesini Eflâtun
İşitip fart-ı hasetten küpe binse şâyân
Nisbet-i zât-ı Reşîdiyle Belinûs-i hakim
Hikemiyyâtta bir şahıs-ı harîf-i nâdân
Geçti İskender’i hükmen hikemedi Risto’yu
Hâsılı etti meşâhir-i izâma rüçhân” (Şinasi, 2004: 37-39).

XIX. asrın en önemli savaş aleti bilgidir. Bilginin işlenip tekniğe dökülmesiyle devletler güçlenmiştir. Bilginin yayılabilmesi için ise iyi bir eğitim sistemine ihtiyaç vardır. Reşit Paşa bu doğrultuda eğitim alanında bazı reformlar yapmıştır. Eğitim öğretim sistemini ilk, orta ve yükseköğretim olmak üzere üç kademeli bir yapıya oturtmak istemiştir. Bu amaçla Mekâtibi Umumiye Nezareti ve Meclis-i Maarif kurulmuştur. Sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ve bunu rüştiye mekteplerinin takip etmesi, daha sonra buradan çıkanların dârülfünuna gitmesi kararı alınmıştır. Ancak uygulamada yalnızca rüştiye mekteplerinde başarı sağlanabilmiş, sıbyan mekteplerinin ıslahı gerçekleştirilememiş ve dârülfünun kısa bir süre sonra kapanmak zorunda kalmıştır. Reşit Paşa’nın eğitim alanında yapmış olduğu bir girişim de okullarda Türkçe ders kitabı yazmak için devrin ileri fikirli aydınlarını toplayan Encümen-i Daniş’in kurulmasıdır (Kaplan, 2006: 324). Eğitim için yapmış olduğu bu çabalarından dolayı o kan dökmeden kahraman olmuştur. Yeni insan tipi kılıç yerine kalem kullanmalıdır. Kalem, Şinasi’nin şiirinde yeniliğin ve akılcılığın/pozitif ilimlerin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu akıllı insan kendisini pozitif bilgilerle

donatmalıdır. Eskiden olduğu gibi sadece kılıca ve zafere alışkın insan tipinin karşısına artık ilim bakımından donanımlı yeni insan tipi çıkmaktadır (Kanter, 2007: 173). XIX. asırda devletler varlığını artık yalnızca kılıçla devam ettiremeyecektir. Bir devletin varlığını devam ettirebilmesi ve gün geçtikçe terakki bulabilmesi için bilimsel ve teknik faaliyetlere ihtiyacı vardır:

“Adl ü hikmetle eden sen gibi re’y ü tedbir

Kahramandır ne kadar etmese de ceng ü cidâl” (Şinasi, 2004: 50).

(...)

“Kalem kılıç olup aklın debîr ü cellâdı

Biri işaret ederse biri eder temdir” (Şinasi, 2004: 55).

XIX. asırda Osmanlı Devleti, ilmi ve teknik açıdan Batı medeniyetinin gerisinde kalmıştır. Batı’da modern eğitimin yaygınlaşmasıyla bilimsel ve teknik gelişmeler hız kazanırken cehaletin egemen olduğu toplumlar giderek gerilemiştir. Bu bağlamda Şinasi, cehaleti bir zincire benzetmektedir. Bu zincirin kırılması durumunda devletin ilerleyebileceğini savunmaktadır. Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemi’nde, bu geri kalmışlığı gidermek için yönetim, eğitim ve askeriye gibi birçok sahada Batı formatında reformlar yapmıştır. Bundan dolayı Şinasi, Reşit Paşa’nın okumuş olduğu Tanzimat Fermanı’yla devletin vakt-i saadete eriştiğini ifade etmektedir:

“Sensin ol fahr-i cihân-ı medeniyet ki hemân

Ahdini vakt-i saâdet bilir ebnâ-yi zamân

(...)

Ettin azâd bizi olmuş iken zulme esîr

Cehlimizin sanki idi kendimize bir zencir” (Şinasi, 2004: 59-60).

Modern Batı kültüründe ilim ve eleştirel zekâ önemlidir (Mermutlu, 2003: 240). İlmin yayılabilmesi için taassubun ortadan kaldırılması gerekmektedir. Reşit Paşa, aklın iradesine inandığı ve Batı düşüncesini örnek aldığı için taassubu ortadan kaldıracaktır:

“Olmuş insâna taassup bir onulmaz illet

Hüsn-i tedbirin ile kurtulur andan millet” (Şinasi, 2004: 61).

Batı medeniyetinin esası akıldır (Ülken, 1994: 66) ve bu bakımdan terakkinin yolu akıldan geçmektedir. Akıl, doğru bilgiye ulaşmada kullanılan bir anahtardır.

İnsan aklı sayesinde doğru ve yanlış, güzel ve çirkini ayırt edebilmektedir. Devletin birçok alanda ilerleyebilmesi için “akl ü hisâba” ihtiyacı vardır:

“Nakl ü kitâb mâil-i takdir eder bizi

Akl ü hisâb kaail-i tedbir eder bizi” (Şinasi, 2004: 103).

(...)

“Ziyâ-ı akl ile tefrik-i hüsn ü kubh olunur

Ki nûr-ı mihrdir elvân-ı eyleyen teşhir” (Şinasi, 2004: 53).

Bilim ilerledikçe bazı bilgiler geçerliliğini yitirmiş ve yerlerini yeni bilim dallarına bırakmıştır. Şinasi, doğruluğu kanıtlanmayan ve yaşadığı devirde geçerliliği kalmamış bilgileri “köhne akaid” olarak nitelendirmekte ve bu tür bilgilerin hükmünü yitirdiğini belirtmektedir. Ona göre, “köhne akaid” yerine “taze maarif” gereklidir. Şinasi’nin “taze maarif” ile kastettiği ise Batı merkezli pozitif bilimlerdir:

“Efendi köhne yahûdî akaidin satma

Nasıl bu tâze maârifle “eskiler alayım”” (Şinasi, 2004: 181).

Müntabahât Eş’âr’da yer alan tarihlerde Şinasi, Osmanlı Devleti’nin donanma sahasındaki teknik gelişmelerinden bahsetmektedir. XIX. asırda gemicilik alanında ilerlemeler kaydedilmiştir. Osmanlı Devleti’nde 1827’de başlayan buharlı gemi çağı Tanzimat’la birlikte tamamen yelkenli gemilerin yerini almaya başlamıştır (Beşirli, 2004: 248). Abdülmecid döneminde yapılmış Peyk-i Ticaret adındaki korvet vapuruna tarih düşürmüştür:

“Mücedden yine bünyâd olundu bir vâpûr

Tamam olup karardan bâ-selâmet indi yeme

Şinâsi bahre nüzulünde söyledim tarih

Uçup hümâ gibi Peyk-i Ticaret indi yeme” (Şinasi, 2004: 131).

Genel olarak Şinasi, yeni medeniyeti aklın üzerine inşa etmek ister ve bu medeniyetin insanları Reşit Paşa’nın taşıdığı özelliklere sahip olmalıdır. Tüm bunlar yerine getirilirse Osmanlı Devleti’nde bir terakki söz konusu olabilecektir. O, kaleme almış olduğu şiirleriyle etkisi altına girilen Batı medeniyetinin zihni yapısını vermektedir. Bu zihni yapı kavrandığı takdirde terakki söz konusu olabilecektir. Şinasi, şiirlerinde direkt olarak bilim veya tekniği övmemekte bilim ve teknik alanındaki gelişmeleri meydana getiren zihni yapıyı vermektedir. Öncelikle bu zihni

yapının kavranması gerekmektedir, daha sonra bilimsel ve teknik gelişmeler vücuda gelecektir.

2.4. Münif Paşa

Münif Paşa, eğitimci kimliğiyle ön plana çıkmış bir Osmanlı aydınıdır. Tarih, felsefe, coğrafya, jeoloji, dil, eğitim, ansiklopedik bilgi, hatırat, bilimsel disiplinlerin tanıtımı, matbuatın gereği, ticaret, toplum ve ülke sorunları, teknoloji, ekonomi ve çevre sorunları gibi birçok konuda eserler vermiştir (Doğan, 1991: 73). O, bu yönleri dolayısıyla ansiklopedist akımın en önemli öncülerinden sayılmıştır (Hanioğlu, 1992: 150). Ansiklopedist akım, aydınlanma düşüncesinin en önemli amaçlarından biri olan halkın eğitim ve öğretimini ilke edinen bir akımdır (Doğan, 1991: 122). Münif Paşa, resmi hayatında beş yıl Meclis-i Kebîr-i Maarif Reisliği görevinde bulunmuş ve yaklaşık dokuz yılda Maarif Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Bunun yanı sıra ilmi eserlerinde, gazete ve dergilerde yayımlamış olduğu makalelerinde, tercümelerinde ve cemiyet faaliyetlerinde de halkı eğitmeyi kendisine bir amaç edinmiştir. Bu bakımdan onun sivil hayatı da baştan sona bir öğretmenliktir (Budak, 2012: 576).

Münif Paşa, eğitimci yönünü gösteren mektep konulu bir terkîb-i bend kaleme almıştır. Manzumede mektebin işlevinden ve mahiyetinden bahsetmiş, eğitimin bilimsel gelişmelerde ne derece önemli olduğunu vurgulamıştır. Paşa, şiirine ilk olarak mektebin ne olduğunu açıklayarak başlamıştır. Mektep, ilim ve irfan verici bir yerdir. İlim yuvası olan mekteplerde, mevcut olan bilgiler tekrar edilmeyecek yeni bilgiler üretilcektir. Sadullah Paşa'nın "On Dokuzuncu Asır Manzumesi"nde bahsettiği gelişmelerin temeli mekteplerde atılacaktır. Bu yeni fikirler Batı'da gelişen pozitif ilimlerdir. Bu özelliğinden dolayı mektepler, şairin ifadesiyle yeni fikirlerin gelin odasıdır:

“Mekteb ki feyz-bahşidir ebnâ-yı ümmetin

Mekteb ki haclegâhıdır ebkâr-ı fikretin” (Bursalı Mehmet Tahir, 2016: 854).

XIX. asırda bilim ve teknik devletlerin siyasi, sosyal, askeri ve ekonomik gücünü belirleyen iki unsurdur. Osmanlı Devleti, bu iki unsurun etkisini fark ettiğinde birtakım ıslahatlar yapmıştır. Bu ıslahatların olumlu bir netice vermesi ise eğitim sistemine bağlıdır. Eğitim sisteminde gerekli düzenlemeler yapıldığında ve eğitim yaygınlaştırıldığında bilim ve teknik alanında atılımlar meydana gelecektir. Bunun

örneği Avrupa medeniyetinde mevcuttur. Avrupa devletlerinin sahip olduğu gücün kaynağı eğitimidir. Münif Paşa bu duruma birçok yazısında dikkat çekmiştir. Ona göre, bir devletin gerçek gücü, büyüklüğü ve itibarı ilim ve eğitime bağlıdır. Bundan dolayı her şeyden önce eğitimin toplum arasında yaygınlaştırılması ve ilmi faaliyetlerin hız kazanması gerekmektedir: “Bir devletin kuvvet ve azametinin ve şan ve şevketinin esâs-ı hakîyyesi bilâ-şübhe ilm ü ma’rifet olduğundan, her şeyden evvel bunun tekessür ve intişârına sa’y ve ihtimâm eyler” (Ali Budak, 2012: 533).

Osmanlı Devleti, eğitim sistemini çağın ihtiyaçlarına uygun şekilde hazırladığında diğer alandaki ıslahatlarda olumlu bir neticeye varacaktır. Böylece, devlet için terakkinin yolu açılacaktır. Bu bakımdan eğitim, terakkide bir kilit noktadır. Münif Paşa, mektepleri bir ülkenin ve milletin büyüklük köşkü ve sarayı olarak konumlandırığı görülmektedir. Bilim ve din ilişkisinin tartışıldığı XIX. asırda Münif Paşa, mekteplerde akli ve nakli ilimlerin bir arada öğretilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu da onun din ve bilim ilişkisindeki tavrını göstermektedir. Mekteplerde akli ve nakli ilimlerin birlikte öğretilmesiyle insanlar hem manevi hem de maddi yönünü güçlendirecektir. Bundan dolayı mektepler, zenginlik vasıtalarının en önemlisidir. Mekteplerde öğretilen akli ve nakli ilimler ile doğru bilgilere ulaşılabilecektir, bunun sonucunda bilimsel çalışmaların yolu açılacak ve kâinatın sırları keşfedilebilecektir. Tüm bu işlevlerinden dolayı mektepler, dinin ve devletin saadet sermayesidir:

“Mekteb ki mehd-i rifatidir her cemâ’atin

Mekteb ki kasr-ı şevketidir mülk ü milletin

Mekteb ki rahlegâhıdır âyât-ı nusretin

Mekteb ki en mühimmidir esbâb-ı servetin

Mekteb ki sâye saldığı yerdir hakîkatin

Mekteb ki cilvegâhıdır esrâr-ı hilkatin

Sermâye-i saâdetidir dîn ü devletin

Bu müddeâ müsellemdir şer' u hikmetin” (Bursalı Mehmet Tahir, 2016: 854-855).

Mektepte öğretilen maddi ve manevi ilimler sayesinde öğrenciler eksikliklerini ve kusurlarını giderebileceklerdir. Mektebin değerini ve önemini daha da yükseltmek

için mektep, Kâbe'ye benzetilmiştir. Bu nedenle, mektep çatısı altında bulunan herkese saygı ve hürmet gösterilmesi gerekmektedir:

“Mekteb deyip geçme ki kudsîdir ol makam
Sükkânına müessisîne eyle ihtirâm
Beytü’ş-şeref sezâdır ona olsa idi nâm
Nâkıs gelenler onda olur lâ-cerem temâm
Ol cânıb-ı mübâreke vaktiyle et hırâm
Kesb-i kemâle subh u mesâ eyle ihtimâm
Lâyık değil mi dense ona kıble-i enâm
Maksûd ise eğer sana bir Kâbe-i merâm” (Bursalı Mehmet Tahir, 2016: 855).

Bizdeki ilk modern pedagoji çalışması sayılan “Ehemmiyyet-i Terbiyye-i Sıbyân” adlı çalışmasında Münif Paşa, çocukların nasıl bir eğitim alması gerektiğini ele almış ve ebeveynlerin çocuklarının eğitimi konusundaki sorumluluklarına değinmiştir. Münif Paşa, çocukların sadece okuma ve yazma öğrenmekle yetinmemeleri aynı zamanda pozitif ilimleri de öğrenmeleri gerektiğini vurgulamıştır:

...Elyevm yalnız devlet me’mûriyetinde bulunmak için değil, belki her hangi kâr ve san’ata sülûk eylemesi murad olunur ise olunsun, herkes hâl ve mevki’nin müsâ’adesine ve intihâb olunacak mesleğe göre çocuklarının terbiye ve ta’limine sa’y ve ihtimam etmelidir, işbu terbiyenin biraz okuyup yazmak öğrenmekten ibaret olması zamanımızda kifâyet etmeyip, kitâbetin mücerred tahsiline âlet olduğu fûnûn ve ma’ariftin herkesin hâline göre hissedar olması lâzım ve lâbüddür (Budak, 2011: 141).

Münif Paşa, eğitimin nasıl olması gerektiği üzerinde durmuştur. Öncelikle eğitim zamanının şartlarına uygun olmalıdır:

‘La taksur veledike alâ edebike li-ennehû hulika li-vaktin gayra vaktike’ kelâm-ı hikmet- ittisâmı mantûkunca çocuklar pederleri zamanının gayrı bir zamanda ta’ayyüş eylemek için halk olunmuş olduğu cihetle pederler onların terbiye ve ta’alimini, vaktiyle kendilerinin istihsâl ettikleri dereceye hasr u kasr etmeyip belki bulunacakları zamana muvafık ve mülayim olan mevâddı ta’lim eylemeleri iktizâ eder (Budak, 2011: 141-142).

Münif Paşa, nasıl bir eğitim sisteminin olması gerektiğini manzumesinde de belirtmiştir. Mektepte öğretilen ilimler, mizâc-ı asra (zamanın şartlarına) ve ihtiyâc-ı halka (halkın ihtiyaçlarına) uygun olmalıdır. Sadullah Paşa’nın “zamân zamân-ı terakki cihân cihân-ı ulûm” ifadesiyle belirttiği gibi zaman bilgi ve medeniyet olarak

ilerleme zamanıdır. Mektepler de bu terakki zamanına uygun olarak üstüne düşen görevi yapmalı, insanları ilim ve irfanla aydınlatmalıdır:

“Ammâ mizâc-ı asra muvâfık da olmalı

Hem ihtiyâc-ı halka mutâbık da olmalı” (Bursalı Mehmet Tahir, 2016: 855).

Mektepte eğitim almış bireylerin zihinleri ilim ve irfanla aydınlanmıştır. İlimle aydınlanan insanla, bilgisiz bir insan arasında belirgin bir fark vardır. Münif Paşa, bu farkı “Mukayese-i İlm ü Cehl” adlı makalesinde, insan ile hayvan arasındaki farka benzeterek ortaya koymuştur. Ona göre, bu iki farklı insan tipinin oluşturmuş olduğu toplumlar arasında da büyük farklıklar bulunmaktadır. Medeni bir toplumun esas ilimdir. İlim sahibi toplumlar, bilgi ve teknik alanlarda ilerledikleri için yaşam standartları yüksektir ve bu bakımdan birçok yönden diğer toplumlara kıyasla öndedir. Buna karşılık, ilim sahibi olmayan toplumların yaşam standartları düşüktür. Münif Paşa’nın amacı, ilim sahibi bireylerden oluşan medeni bir toplum oluşturmaktır. Bu nedenle, eğitimin yaygınlaştırılmasına büyük önem verilmelidir. Medeni toplumlarda okullaşma oranı yüksektir ve bu da ilmin toplum arasında yayılmasına vesile olmaktadır:

“Mam’ûrelerde bir niçe âlî binâ olur

Dâhilleri müzeyyen olur dil-küşâ olur

Sükkânı ilm ü ma'rifete âşinâ olur

Hem sa'y ü istikâmet ile agniyâ olur

Emn ü refâh şâmil-i bay u gedâ olur

Her şeyde intizâm eseri rû-nümâ olur” (Bursalı Mehmet Tahir, 2016: 855).

Münif Paşa dönemindeki bilimsel ve teknik gelişmeleri yakından takip etmiş ve bunları hayranlıkla dile getirmiştir. İnsanoğlu bu çağda, şimşek gibi afeti emrine boyun eğdirmekte, deniz ve karada büyük bir hızla hareket etmekte, hava boşluğunda yükselmekte ve okyanusun derinliklerine korkusuzca inerek araştırmalar yapmaktadır. “Şimşek gibi bir âfeti emrine râm eder” ifadesini elektrikle, “Seyr-i serî’ ile cevîlângâh-ı bahr ü ber” ifadesini ise buharlı gemilerle bağdaştırmak mümkündür. İnsanoğlu, bu çağda meydana getirmiş olduğu vasıtalarla deniz ve karadaki mesafeleri kısaltmıştır. Münif Paşa, XIX. asırdaki bu yenilikleri örnek göstererek çağın insanından basiret gözünü açmasını ve dünyada olup bitene bakmasını istemektedir. Ona göre bu çağ, baştan başa hayranlık uyandırıcı keşiflerle doludur ve bu keşifler hız kesmeden devam

edecektir. Münif Paşa'ya göre bu keşifler, ilim yolunda sabırla çalışan ve emek veren insanlara yaratıcı tarafından bir lütuf olarak sunulmuştur:

“Aç dîde-i basîreti âfâka kıl nazar
Birdir zemânımızda acâible ser-be-ser
Hem -nev'imiz bu nüsha-i kübrâ olan beşer
Şimşek gibi bir âfeti emrine râm eder
Seyr-i serî' ile cevlângâh-ı bahr ü ber
Cevv-i hevâya çıkmada şâhîn-i tîz-per
Bahr-i Muhît ka'rına da korkusuz iner
Yâ Rab daha neler yapacaktır daha neler
Mekteb değil mi münşîi hep bu bedâyiin
Ehl-i kemâle işte mükâfâtı Sâni'in” (Bursalı Mehmet Tahir, 2016: 855).

Münif Paşa, manzumesini dönemin padişahı II. Abdülhamid'e dua ederek bitirmektedir. II. Abdülhamid'in eğitime verdiği öneme vurgu yapmaktadır:

“Lâyık değil mi Rûhu'l-emîn olsa kâtibi
Kerrûbiyân-ı arş-ı berîn olsa hâcibi
Şâhinşehân-ı rûy-i zemîn de murâkibi
Ömrü füzûn ola ki bu mülkûn de sâhibi
Takdir eder ulüvv-i makâm -ı mekâtibi
Masrûftur hemîşe buna fikr-i sâkıbı
Meşhûr hem müsellemin anın re'y-i sâibi
Memdûhtur sıfâtı güzîde menâkıbı
Yâ Rabbi haşre dek ola tahtında ber-karâr
Vâr ise düşmeni ola makhûr u târumâr” (Bursalı Mehmet Tahir, 2016: 856).

Münif Paşa, “Destân-ı Âl-i Osmân” manzumesinde de II. Abdülhamid devrinde birçok okulun açıldığından bahsetmektedir:

“Bir çok mektepler te'sîs olundu
Düyûn-ı devlet yoluna kondu
Hüsn-i himmet-i şâhânesiyle
Emn ü asâyîş oldu erzânî” (Budak, 2012: 644).

2.5. Sadullah Paşa

Sadullah Paşa, Tanzimat Dönemi'nde yaşamış yenilikçi bir devlet adamıdır. Bulunduğu görevlerden dolayı Avrupa'yı yakından tanıma fırsatı yakalamıştır. Avrupa'da yaşanan gelişmelere büyük bir hayranlık duyan Sadullah Paşa, Avrupa'nın Osmanlılar tarafından da dengeli bir şekilde örnek alınması gerektiğini düşünmüştür. Sadullah Paşa, dönemin düşünsel ikilemini ortaya koyarak bir kesimin Batı'yı yüceltmesini, diğerinin ise bütünüyle reddetmesini eleştirmektedir. Ona göre yapılması gereken ise bu iki yaklaşım arasında denge kurarak orta yolu bulmaktır:

Bizim için henüz Avrupa'yı beğenmek mi beğenmemek mi lâzım olduğu bile tayin ve hükmolunmamıştır. Kâh Avrupa'yı kendimize nümûne-i terakki addederek bâlâyâ çıkartırız, kâh kendimizi dev aynasında görerek Avrupa'yı ehemmiyete bile şâyân bulmayız. Bu ifrat ve tefritin her iki ciheti de ziyanlıdır. Asıl maharet bu bâbda Osmanlıların ittiba etmeleri lâzım gelen tarik-i evsat ve savabı bulmaktır (Akyıldız, 2011: 218).

Sadullah Paşa, “On Dokuzuncu Asır” başlıklı manzumesinde XIX. asrın ilmi ve teknik gelişmelerini büyük bir hayranlıkla dile getirmektedir. “On Dokuzuncu Asır” manzumesi adeta o dönemin manzum bir özeti şeklindedir. İsmail Hakkı Ertaylan, “On Dokuzuncu Asır” manzumesini “nazmedilmiş bir hikâye-i zaman” olarak değerlendirirken (Akyıldız, 2011: 212), Mehmet Kaplan ise manzumeyi “fenni gazete makalesinin nazma sokulmuş hâli” şeklinde tanımlamaktadır (Kaplan, 2016: 75).

Manzumesine seçmiş olduğu başlıkla bile Sadullah Paşa, yenilikçi kimliğini ortaya koymaktadır. “On dokuzuncu asır” ifadesi Osmanlı resmi ve hususi kitabetinde yok gibidir. Tanzimat'a gelinceye kadar “asır” kelimesi genel olarak zaman, özel olarak ise ikinci vakti anlamında kullanılmıştır. Osmanlıcada yüzyılın karşılığı karn'dır. Tanzimattan sonra “asır” kelimesine Fransızcadaki “sicle” kelimesinin mukabili olarak yüzyıl manası yüklenmiştir (Okay, 2022: 146). Orhan Okay, Sadullah Paşa'nın manzumesine bu başlığı tercih etmesini şu şekilde açıklamıştır:

Batılılaşmanın resmi başlangıç tarihi olarak benimsenen Tanzimat'tan sonra, 1900'lü yıllara kadar milâdi tarihi esas alan on dokuzuncu asır gibi bir tabirin yaygın olarak kullanıldığına rastlamıyoruz. Bunun istisnalarından biri olarak Sadullah Paşa'nın On dokuzuncu Asır manzumesini burada zikretmek gerekir. Fakat Batı ülkelerinde meydana gelen olağanüstü teknik ilerlemeleri konu alan ve bunu ulaşılması gereken bir hedef olarak gösteren böyle bir şiire başlık olarak On Üçüncü Karn-ı Hicrî demek de zaten isabetli olamazdı (Okay, 2022: 146).

Manzumenin ana teması bu asırda gerek Avrupa’da gerekse Osmanlı aydınları arasında hüküm süren rasyonalist, gelişmeci ve ilerlemeci dünya algısıdır. Sadullah Paşa, bu manzumesiyle özelde Osmanlı aydınlarının genelde ise bilim ve tekniğin büyülediği hem Batı hem de Doğu aydınlarının görüşlerini yansıtmaktadır (Akyıldız, 2011: 213). Sadullah Paşa, manzumesine eski- yeni mukayesesi yaparak başlamaktadır. Burada, eski ve yeniden kasıt XIX. asır öncesi ve sonrasıdır. XIX. asır, önceki asırlardan farklı gelişmeler göstermektedir. XIX. asır, gerek Avrupa’da gerekse Osmanlı İmparatorluğu’nda önemli değişmelerin olduğu bir dönemdir. Bu dönemde, Fransız İhtilali’nin etkisi ile Avrupa ülkelerinde görülen fikir hareketlerinin yanı sıra, çeşitli bilim dallarında yapılan çalışmaların tekniğe tatbiki ile teknik alanda süratli gelişmeler başlamıştır. Teknik alandaki gelişmeler bilimsel çalışmaları etkilemiş ve bilimsel çalışmaların sürat ve ayrıntı kazanmasına ve yeni bilim dallarının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir (Kâhya, 1987: 499). Bilimsel gelişmelerin hız kazanmasıyla ve insan aklının en üst seviyeye çıkmasıyla olmaz zannedilen birçok şey mümkün hâle gelmiştir. Kimyevi araştırmalar, madde hakkındaki görüşleri tamamıyla değiştirmiştir. Basit şeyler karmaşık, karmaşık şeyler basit olmuş ve bilinmezler artık bilinir hâle gelmiştir. İlmin esası tecrübe olmuş ve mantığın yerini tecrübe almıştır (Kaplan, 2016: 74). Eski bilgiler yerini yeni yöntem ve tekniklerle elde edilen bilgilere bırakmış böylece eski bilgilerin bir hükmü kalmamıştır:

“Erişti evc-i kemâlâta nûr-ı idrâkât

Yetiştirdi rütbe-i imkâna kısm-ı mümteniât

Besâit oldu mürekkebe, mürekkebe oldu basit

Bedâhet oldu tecârible hayli meçhûlât

Mecâz oldu hakikat, hakikat oldu mecâz

Yıkıldı belki esâsından eski mâlûmât” (Kaplan, 2016: 70).

Sadullah Paşa, astronomi, felsefe ve kimya alanlarındaki yeni yöntem ve gelişmelere de dikkat çekmektedir. Bu dönemde, astronomi, felsefe ve kimya ile ilgili konular artık zihni birer vesvese, kuruntu ve benzetmelerden ibaret olmaktan çıkmıştır. Yine bu dönemde akıla, tecrübeye ve insana karşı derin bir iman vardır. Şair, deney ve tecrübenin önemine dikkat çekerek teorik meselelerin doğruluğu ile gerçekliği deney ve tecrübeler sayesinde kesinleştirdiğini belirtmektedir. Kuşkulardan oluşan pek çok şey de artık kesin bilgi haline gelmiştir. Parlak zekâlar bir yandan gökyüzüne doğru

yükselirken yer çekimi kanunu da insan için bir merdiven vazifesi görmeye başlamıştır:

“Mebâhis-i felek ü arz ü hikmet ü kimyâ
Değil vesâvis-i ezhân ü vehm ü temsilât
Mesâil-i nazariye tecârib oldu sened
Erişti hadd-i yakîne fusûl-i zanniyyât
Ukul-i zâhire sâid fezâ-yı ecrâma
Kuvâ-yı câzibe kanunu pâye-i mirkat” (Kaplan, 2016: 70).

Bu asırdaki bilimsel gelişmelerin sonucunda yeryüzünde yaşamamızı sağlayan hava, ışık, elektrik, buhar ve mıknaâtis artık insanoğlunun elinde bir nevi hareket unsuru haline gelmiştir. Işık eskiden sanatkârlar tarafından haberciye benzetilirken bugün gerçekten bu işi görür hâle gelmiştir. Ses ise mesafelerin tayininde sadık bir haberci olmuştur. Buhar ise karanlıkları aydınlatmaktadır. Elektrik dört bir yana haberler taşımaktadır. Eskiden, karalarda ve denizlerde Hızır’ın yaptığına inanılan taşıma işini bugün buharlı gemiler yapmaktadır. Tüm bu gelişmelere bakıldığında, bu asırda birçok yeni icadın ortaya çıktığı görülmektedir. Fotoğraf makinesi, telgraf, elektrik ve buharlı gemi gibi buluşlar bu icatlara örnek gösterilebilir. XIX. asırda gerçekleşen bu gelişmeler, zaman ve mekân kavramalarını kısaltmış bulunmaktadır. Tüm bu icatların bu çağda meydana gelmiş olması, XIX. asrın önceki asırlara kıyasla övünmesini doğal kılmaktadır. Birçok keşfin yaşandığı bu asır, övgüye layık bir dönemdir:

“Havâ vü berk ü ziyâ vü buhâr u mıknaâtis
Yed-i tasarruf-ı insanda unsur-ı harekât
Ziyâ; hayâlen iken şimdi bil-fiil sâî
Zılâl; zâil iken şimdi zîver-i mir’ât
Sadâ; hesâb-ı mesâfâtta muhbir-i sâdık
Buhâr; zulmeti tenvîrde ebda’-i âyât
Cihât-ı erbaaya berk nâkil-i ahhâr
Buhâr; bahr ü ber üstünde Hızır-ı nakliyyât
Tefâhür eylemesin mi bu asr â’sâra
Kısalttı bu’d-ı mekân ü zamânı muhtereât” (Kaplan, 2016: 70-71).

Sadullah Paşa, bu asırda doğruluğu deney ve gözlemle ispatlanamayan bilgilerin geçersiz olduğunu dile getirmekte ve bunlara örnek vermektedir. Hızır’ı

ölümsüzlüğe ulaştırdığına inanılan ölümsüzlük suyuna (çeşme-i hayvan), ölümcül hastalara şifa olan ilaca (dâru-yı Suhrâb), büyüye, tılsıma ve kehânete artık insanlar bu asırda inanmamaktadır. Eskiden münneccimler, yıldızlara bakarak insan talihi hakkında yorum yapar ve geleceğe dair kehanetlerde bulunurlardı. Örneğin, kuyruklu yıldızın görünmesi hem Batı’da hem de Doğu’da kötü olayların habercisi olarak kabul edilirdi. Ancak astronomi alanında yaşanan gelişmeler, bu tür inanışların geçersiz olduğunu göstermiştir (Adıvar, 1982: 224). Hümâ kuşunun saadet getirdiği ve baykuşun uğursuzluğu haber verdiği gibi inanışlar, XIX. asırda da terk edilmiştir:

“Ne kaldı çeşme-i hayvan ne dâru-yı Suhrâb
Ne kaldı nusha-i efsûn ne hükm-i tılsımıyât
Ne kaldı sa’d-ı tevâli ne kaldı nash-i kırân
Ne kaldı reml ü kehânet, ne kaldı cifriyyât
Ne var hümâda saâdet ne var şeâmet-i bûm
Mukayyed asl-ı irâdâta cümle mec’ulât
Ne Atlas âlemi hâmil ne Zühre fâil-i küll
Değil ukul-i Felâtun usûl-i tekvînât” (Kaplan, 2016: 71).

XIX. asırda fizik ve astronomi alanındaki gelişmeler Tanrı ve evrenin yaratılışı hakkında yeni çıkarımlar meydana getirmiştir. Evrenin yaratılışını insan aklı, bilimsel gelişmelerle daha iyi kavramaya başlamıştır. Sadullah Paşa, dünyanın yaratılışına ait delillerin artık din kitaplarının sayfalarında değil, yer kabuğunun katmanalarında yani doğrudan tabiatta araştırıldığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, evrenin kendine has yapısı insanlığı hayrete düşürmüş ve bu hayret insan aklını bir yaratıcının var olduğu fikrine götürmüştür. Kısacası akıl ve bilim, Tanrı inancını reddetmek yerine Tanrı’ya ulaşmanın yolunun doğanın yasalarını anlamaktan geçtiği sonucuna varmıştır. XIX. asrın felsefesinin esası Tanrı’nın birliği fikridir:

“Nüfûs-ı fâkire nâzil kaâret-i arza
Delîl-i mebhas-ı tekvîn defâin-i tabakât
(...)
Esâs-ı hikmet-i asr oldu vahdet-i Bârî
Taammüm eyledi aslû’l-usul-i mûtekadât
Bulur gider cihet-i vahdetin umûm milel
Vücûd-ı vahdeti müsbit olunca mâkulât” (Kaplan, 2016: 70- 71).

Manzumenin sonunda Sadullah Paşa, doğan bir âlem ile çöken bir âlemi mukayese etmektedir (Kaplan, 2016: 75). Manzume boyunca sıralanan tüm yeniliklerin meydana geldiği yer, Batı ülkeleridir. Asırlardır hüküm Doğu'nun elindeyken bu çağ itibarıyla güç Batı'ya geçmiştir. Bu asırda insan zihni, bilim ve teknikle aydınlanmış ve bu aydınlanmanın sonucunda pek çok keşif gerçekleşmiştir. XIX. asır bir ilerleme asrıdır. İçinde yaşanan dünya ise bir ilim dünyası hâline gelmiştir. Devletler, varlıklarını ancak bilim ve teknikle güvence altına alabilmektedir. Bu nedenle bir devletin varlığını sürdürebilmesi için bilimsel faaliyetlere önem vermesi zorunludur:

“Megarib oldu dirğa metâli-i irfân

Ne kaldı şöhet-i Rûm u Arab ne Mısır u Herât

Zamân zamân-ı terakki cihân cihân-ı ulûm

Olur mu cehl ile kabil beka-yı cem'iyât” (Kaplan, 2016: 72).

Sadullah Paşa, bilim ve tekniğin bir devleti ayakta tutan iki önemli unsur olduğunun bilincindedir ve bu bilinci topluma manzumesi aracılığıyla aktarmak istemiştir. Sadullah Paşa ile ilgili son olarak intiharına değinmek gerekir. Sadullah Paşa, Viyana'da bulunduğu sırada havagazı ile hayatına son vermiştir. Onun intiharı XIX. asır aydının yaşadığı düşünsel ve varoluşsal buhranın sembolik bir göstergesidir. İntihar yöntemi olarak havagazını seçmesi ise dönemin bilimsel ilerlemelerinin bireyin hayatına doğrudan nasıl nüfuz ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

2.6. Mahmud Celâleddin Paşa

Mahmud Celâleddin Paşa, Abdülaziz döneminde Osmanlı donanmasında gerçekleştirilen yeniliklere ve II. Abdülhamid döneminde açılan mekteplere tarih düşmüştür. Paşa, Osmanlı donanmasının modernleşme sürecinde ilk başarı örneklerinden biri olarak değerlendirilen “Mukaddime-i Hayr” adlı zırhlı geminin inşasına ve denize indirilmesine temas etmiştir. Bir diğer tarihinde ise tersanelerin yapımına değinerek Abdülaziz devrinde donanmada gerçekleştirilen teknik yeniliklere dikkat çekmiştir:

“Yapdırdı muntazam nice keştî-i âhenin

Devletde def'-i sâ'il için yogiken gemi

İnşa kılındı bir yeni zırhlı dahî yine
Emr var ede eyledi bu emr-i elzemi

Bâkî vü ber-devâm ola âsâr-ı şevketi
Etsin Hüdâ mü'eyyed o sultân-ı efhamı

Yazdım kemâl-i fahr ile târihini Celâl
İndi yemme mukaddime-i hayr olan gemi” (Koçver, 2008: 69).

“Veliyy-i ni'met-i deryâ-nevâl Abdülazîz Hândır
Penâh-ı mülk ü millet pâdişâh-ı pâdişâh-eecdâd

O şâhenşâh-ı a'zam sû-be-sû âsâr-ı lütfuyla
Donatdı berr ü bahrı etdi felek mülkünü âbâd

Donanma-yı hümâyûnun beton polâddan yaptı
Yeniden devletinde eyledi tersâneler îcâd” (Koçver, 2008: 77).

Mahmud Celâleddin Paşa, II. Abdülhamid döneminde İnebolu ve Bursa'da inşa olunan mekteplere tarih düşmüştür. Bu mektepler devletin ilmi açıdan canlanmasına vesile olmuştur:

“Âsârı ile memleket bulmakda feyz ü mes'adet
Erbâb-ı 'ilm ü ma'rifet olmakda dâ'im müstefid

İnebolu'da muhterik olmuşdu bu dârü'l-'ulûm
Ol şehriyâr-ı pür-'atâ yapırdı bünyânın cedid” (Koçver, 2008: 83).

“Şehenşâh-ı mu'azzam Hazret-i Abdülhâmid Hân'dır
Penâh-ı mülk ü millet şehriyâr-ı şehriyâr-eecdâd

O Hâkân-ı celîlü'l-menkabet neşr-i fûnûn etdi
Edip yer yer ulûm-ı âliyye mektepleri îcâd

Bursa şehrinde bir mekseb-i feyz ü edebdir bu
Olunsun dâ'imâ ilm ile evlâd-ı vatan a'dâd" (Koçver, 2008: 95).

2.7. Namık Kemal

Osmanlı modernleşme sürecinin öncü aydınlarından birisi olan Namık Kemal, Türk düşünce dünyasına önemli katkıları olmuş bir fikir adamıdır. Onun fikir dünyasının ana eksenini, medeniyet ve terakki, ulûm ve fûnûn, kanun ve nizam, hürriyet ve meşveret gibi kavramlar oluşturmaktadır (Çağan, 2012: 266). Fikri dünyasını şekillendiren bu kavramlar, onun şiirlerinde de açıkça görülmektedir.

XIX. asırda bir yanda hızla ilerleyen Batı medeniyeti, diğer yanda ise gün geçtikçe gerileyen Osmanlı Devleti vardı. Namık Kemal bu asırda, Batı'yı ilerleten ve Osmanlı'yı gerileyen unsurları tespit etmeye çalışmış ve gerilemekte olan devleti eski gücüne kavuşturabilmek için çaba sarf etmiştir. Bu amaçla öncelikle, Osmanlı Devleti'nin geçmişteki ihtişamı ile mevcut durumunu karşılaştırmıştır. Tarih boyunca Müslüman topraklarında ilmi çalışmalar yeşermiş ve bu durum Müslümanların bilim tarihine önemli katkılarda bulunmasını sağlamıştır. Ancak, zamanla bu bilimsel gelişmeler duraksamış ve zayıflamıştır. Buna karşılık Batılı devletler, İslam medeniyetlerinden devraldıkları bilimsel mirası daha da geliştirerek bilimsel faaliyetlere hız vermiştir. Sonuç olarak, ilmin ışığı Müslüman topraklarından Batı topraklarına geçmiştir:

"Ki bu vatandır dâğıdan âleme ilm ü edebi
Bundandır Beyt-i Harem Mescid-i Aksâ-yı Nebî
Ne belâ çekdik ise hep bu vatandır sebebi
Vatanın bağına düşman dayadı hançerini
Yoğimiş kurtaracak bahtı kara mâderini" (Göçgün, 1999: 346).

Batı'da meydana gelen bilimsel çalışmaların hız kazanmasıyla birçok yeni bilgi ve yeni bilim dalları ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda var olan bilgilerin yerini yeni yöntem ve tekniklerin sonucunda elde edilen bilgiler almıştır. Bilim ilerledikçe bilinmez birçok şey bilinir hâle gelmiştir. Sadullah Paşa'nın manzumesinde belirttiği gibi:

"Besâit oldu mürekkeb, mürekkeb oldu basit
Bedâhet oldu tecârible hayli meçhûlât

Mecâz oldu hakikat, hakikat oldu mecâz

Yıkıldı belki esâsından eski mâlûmât” (Kaplan, 2016: 70).

Namık Kemal’de aynı noktaya temas etmiştir. Bilimin ilerlemesiyle birlikte her geçen gün bilinmeyen birçok mesele açıklığa kavuşmuştur. Bilimsel çalışmalar devam ettikçe bu bilgi akışı artarak devam edecektir. Böylece insanlık, elde edilen bilgilerin üzerine yenilerini ekleyerek sürekli bir gelişim gösterecektir. Bilim, dinamik bir süreçtir ve her yeni bilimsel bilgi, bir sonraki bilginin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır:

“Değişmez fen mi vardır, müstakır eşyâ mı kalmıştır?

Delîli sâbit olmuş binde bir davâ mı kalmıştır?

Deme insâna malûm olmadık manâ mı kalmıştır

Eğer mechûl ararsan her işin encâmı kalmıştır.” (Göçgün, 1999: 336).

Batı’da bu bilimsel faaliyetler yaşanırken Osmanlı Devleti’nin de buna uygun hareket etmesi gerekmektedir. XIX. asır, ilmi açıdan büyük gelişmelerin olduğu bir çağdır. Bu çağa uygun olarak insanlar, ilimle meşgul olmalı çünkü ilimle meşgul olan toplumlar terakki sağlayabilmektedir. Namık Kemal, içinde bulunduğu toplumun ilimle meşgul olmasını istemiştir. Bu bakımdan toplumu harekete geçirebilmek için Peygamber efendimizin “İlim, Çin’de de olsa muhakkak arayınız” hadisini birkaç kez dile getirmiştir. İlimle uğraşmanın Müslümanlar için bir vazife olduğunu vurgulamıştır:

“Devr-i menhus-ı cehâlet bitdi

Geldi tahsil-i kemâlin hîni

Şark u garba dökülün sa’y ederek

“Utlûbü’l-ilme vele vî’s-sîn.”” (Göçgün, 1999: 368).

“Bu cihân âlem-i terakkidir

Anı öğren bıyıklı resminden

Dâ’imâ âlem-i kemâle yürü

Benzeme tâ ölünce hiç sana sen” (Göçgün, 1999: 373).

İlimle meşgul olan bir toplumun oluşturabilmesi için öncelikle eğitim alanında düzenlemeler yapılmalıdır. XIX. asırda gerek devletin ve gerek aydınların önemle üzerinde durduğu konulardan birisi eğitimidir. Dönemin aydınları, bilimsel ve teknik

gelişmelerin zeminini hazırlayan unsurun eğitim olduğunun kanısına varınca Batılı eğitim tarzı örnek alınarak birçok reform yapılmıştır. Namık Kemal’de eğitimin önemine birçok kez dikkat çekmiş ve eğitimi ilerlemede önemli bir vasıta olarak görmüştür:

“Ma’rifet Hakk’ın ecell-i lûtf-ı Subhânîsi’dir

İzzetin hâmîsi ma’mûriyyetin bânîsidir

Dâ’im eyler zâhir ü bâtında taklîb-i umûr

Sanki ahkâm-ı şû’ûnun Sâni-i sâni’si’dir.” (Göçgün, 1999: 375).

Namık Kemal, makaleleri ve şiirlerinde Osmanlı Devleti’nin eski parlak günlerine yeniden kavuşabileceği inancını taşımış ve bu hedefe nasıl ulaşılacağını de ortaya koymuştur. Ona göre, eğitim halk arasında yaygınlaştırılır, Batı’nın fen bilimleri öğrenilir ve Müslümanlar, İslam’ın buyurduğu şekilde daima ilimle meşgul olursa Osmanlı Devleti yeniden eski parlak günlerine kavuşabilecektir.

2.8. Muallim Feyzi

Muallim Feyzi “Maârif” başlıklı manzumesinde her yaştan ve cinsiyetten insanların ilimle meşguliyetine dikkat çekmektedir. Şiirde, ilmin yanı sıra edep ve ahlakında önemine vurgu yapılmaktadır. Bilgi ve ahlaki olgunluğun birlikte ele alınması gerekmektedir:

“Âlem oldu meşârikü’l envâr

Bakın envâre ya ulü-l ebsâr

Tâbiş neyyir-i ma’ârifden

Oldı hep kâ’inât şa‘şa‘a-zâr

Müntesib-i ilme hep zükûr u inâs

Münhemik dânişe sığâr u kibar

Herkesin zikr ü fikri ilm ü edeb

Herkesin kâr ü bârı fehm u vekâr

Cümlenin sa’yı iktisâb-ı fûnûn

Cümlenin cehdi iktitâf-ı simâr” (Muallim Feyzi, 1312: 225).

Muallim Feyzi, manzumenin devamında II. Abdülhâmid’in eğitim alanındaki girişimlerine değinmektedir:

“Her tarafda mekâtib-i dâniş

Her cihetde medâris-i bisyâr

Bunların bâ’isi değil illâ

İhtimâm şehinşeh ebrâr

Pâdişâh memâlik-i irfân

Şehriyâr-ı mühezzebü’l etvâr” (Muallim Feyzi, 1312: 225).

Muallim Feyzi, “Medrese” şiirinde de II. Abdülhâmid’in eğitime ve ilme verdiği önemden bahsetmektedir:

“Fahrü’l mülûk hazret-i Abdülhamid Hân

Ol sâye-i haceste-i eltâf-ı girdigâr

Hâzırladı ulûm u fûnûnun vesâitin

Her sınıf ahâliye o şah-ı ma’delet-i şi’âr

İkdamı sâyesinde o şah-ı mu’azzamın

Dâru’l- ulûm şöhretini aldı her diyâr

Ezcümle işbu medreseyi ehl-i ilim için

Bünyâd-ı adl vedâdı gibi kıldı pâyidâr” (Muallim Feyzi, 1311: 146).

2.9. Recaizade Mahmut Ekrem

XIX. asırda fen bilimlerindeki gelişmelerin hız kazanmasının sonucunda, evrenin yaratılışı ve nizamı hakkında yeni bilgiler ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda da insan aklı, tabiatın ve evrenin nizamı karşısında hayran kalmıştır. Recaizade Mahmut Ekrem’in şiirlerinde tabiat önemli bir yer tutmaktadır. Tabiatın güzelliğine ve nizamına hayran olan şair, bu nizamda Tanrı’nın varlığını ve kudretini bulmaktadır:

“İlâhi nedir bu nizâm-ı cihan

Bu mu’çiz vi/âkı kihân u mihân

(...)

Değil kimse müstedrik ol haleti

Sen a’lemsin ancak nedir illeti” (Recaizade Mahmut Ekrem, 1300: 9).

Her nakş-ı bedî’-i hayret-endûd

Bir cilvesidir Cenâb-ı Hakk’ın!

Her şi’r-i belîğ-i hikmet-âlûd

Bir nüktesidir kitâb-ı Hakk’ın!

Her lâhn-ı latîf-i rikkat-efzûd

Bir nağmesidir rebâb-ı Hakk’ın!

Hep tab’a safâ veren bedâyi’

Yâ Rabbi! Sana değil mi râci? (Recaizade Mahmut Ekrem, 1306: 11)

Tabiatın kendine has bir düzeni vardır ve bu düzeni meydana getiren bir yaratıcı vardır. Tabiattaki her bir nesne yaratıcının varlığına ve kudretine delil teşkil etmektedir. Yaratıcının bu eserlerine ibret gözüyle bakılması gerekmektedir:

“Bak şu âsâra çeşm-i ibret ile,

Her birinde iyan Cemâl-ullah

İmtizâc eylemiş Meâl-ullah!

Lâfz-ı pür- cilve-yî tabiat ile.

Her giyâha tesseccüd etmelidir!

Ne kadar olsa da hakir ü hasîs

O yine Hakk’ı etmede takdis.

Eden emr-î ibâdeti te’sîs

Bir esâs-î metîne dünyâda” (Recaizade Mahmut Ekrem, 1306: 22-23).

Tabiatın bu nizamı şairi bir sorgulamaya götürmektedir. Yaratan ve yaratılanların sırrını ve âlemlerin ötesini merak etmektedir:

“Ne var aceb ötesinde cihân-ı deycûrun?

Nedir bilinmiyor aslı bu emr-i mesturun!

Nedir gururuna bâ’is şu necm-i pür-nûrun!

(...)

Nedir o hüsn-i ilâhi cihân-ı bâlâda?

Nedir o nakş-ı mübâhî sipihr-i mînâda?

Nedir o nâ-mütenâhî letafet eşyada?”(Recaizade Mahmut Ekrem, 1301: 28-29).

Recaizade Mahmut Ekrem’in, XIX. asrın teknolojik kavramlarına şiirlerinde yer verdiği görülmektedir. On beş yaşında iken kaybettiği oğlu Nijad için yazdığı

şiiirlerde XIX. asrın icatlarından olan fonograf ve fotoğraftan bahsetmiştir. Recaizade Mahmut Ekrem'in "Fonografa" başlıklı bir şiiri vardır. Fonograf, kaydedilen sesleri istenildiği zaman tekrarlayan bir alettir. Recaizade Mahmut Ekrem'e oğlunun ölümünün ardından kalan hatıra fonografteki sesi ve fotoğraftaki görüntüsüdür, kendisini bunlarla teselli etmektedir. Nijad'a dair tüm hatıralar fonograf ve fotoğrafta saklı kalmıştır:

"Yoktu sağlıkta senin ağlamaya hiç hevesin,
Söyle: Yavrum! Neden inler gibidir şimdi sesin?
Biri fikrim, biri kalbim, biri ruhum yetişir
Muztarib, girye-feşân, nevha-künân nağme-resin.
Hâtîrâtıyla bütün hiç olan onbeş seneyi
Eder icmâl-i belâgatle bana bir nefesin.
Ağlıyor va'z-ı hazîniyle gubâr-âlûde..
Ser-nüviştin gibidir hücre-i mâteminde fesin.
Yokladım uçmuş idi rûh-ı latîfin, ölümün
Darb-ı destiyle şikest olmadan evvel kafesin.
Seni hâk etti nihâyet, beni hasret-keş-i hâk..
Nahtimizden bu değildi sanırım mültemesin!" (Recaizade Mahmut Ekrem, 2014: 215).

Fotoğraf, Nijad'ın hatıratını yaşattığından dolayı Recaizade Mahmut Ekrem'e göre büyük bir icattır:

Fotografi icat olunmamış ve bunun eser-i ma'rifeti olarak o resim alınıp saklanmamış olsaydı haftaların, ayların, senelerin kat kat nisyan perdeleriyle kefenleyip dârü'l-karâr-ı hâfızamda kimisini muvakkaten, kimisini müebbeden uyumağa mahkum ettiği şu'ûn-ı hayâtıyyem arasında- bugün adem-i sarfa münkalib mevcudiyetinin zahiriyyât-ı eşkâl ü evzâ' vü harekâtından bir zıll bile terk etmeyen- zavvalı Nijadcığma taallûku sebebiyle ruhumun içinde daima zinde ve payidar kalmasını istediğim bu vakayı ben nasıl ve ne vasıta ile taharri ve teşhis ve ihya edebilirdim? Bunu düşündüğüm kadar o keşf-i mühimmi meydana çıkaranlar için kalben büyük bir minnettarlık hissediyorum! (Recaizade Mahmut Ekrem, 2014: 132-133).

Fotoğrafa yer verdiği "Bu Da Ona" adlı şiirinde ise şair, oğlundan arda kalan fotoğrafa bakmaktadır. Bu fotoğraf sayesinde Nijad'ın hatıralarını hafızasında canlı tutmaktadır:

"Mahv oldu vücûdun yine hâlâ nefesin var.

Ağlar bana mâzîyi, fotoğrafta sesin var!
Onbeş senelik hîçe giden hâtıralardan
Dinler seni, ağlar sana, çok nâle-resin var.
Göstermeyerek kendini söyler ve sorarsın,
Sarf etmeğe mi nûrunu benden hevesin var?
Bilmem nereye uçtu? Kuşundan haberim yok..
İşkeste mezârlıkta yatan bir kafesin var!
Çıktın giyinip gezmek için, dönmedin, ammâ
Palton şuracıkta asılı, şurada fesin var
Müstakbele dair sorarım söylemez, ancak
Ağlar bana mâzîyi, fotoğrafta sesin var!..” (Recaizade Mahmut Ekrem, 2014: 217).

2.10. Hasip Dürri

Hasip Dürri’nin kaleme almış olduğu bazı şiirler, XIX. asırdaki geleneksel medrese zihniyetiyle modern mektep düşüncesi arasındaki gerilimin izlerini taşımaktadır. Medreselerde dini ilimleri üstün gören klasik ilim anlayışı hâkimken mekteplerde pozitif ilimlere dayalı bir anlayış mevcuttur. Hasip Dürri ise din merkezli klasik ilim anlayışından Batı kaynaklı ilimlere geçişi eleştirmektedir. Geçmişte din merkezli bir eğitim hâkimken artık matematik, geometri ve coğrafya gibi ilimlerin öne çıktığını belirterek dönemin eğitim anlayışındaki değişimi göstermektedir. Fransızcanın bu dönem için adeta ilmihâl (dîn bilgisi) gibi vazgeçilmez görüldüğünü belirterek söz konusu anlayışı ironik bir ifadeyle eleştirmektedir. Hasip Dürri’nin bu tutumu modernleşme sürecindeki muhafazakâr tepkiyi yansıtmaktadır:

“Ulum-u din idi evvel maarif cümle mezhebde
Hesab ü hendese coğrafiya oldu heman şimdi” (Hasip Dürri, 1959: 126).

“Taallüm etmeğe sa’yeyler etfal-i sıgarâsâ
Kibar-ı asra nisbet ilmihal olmuş Fransızca” (Hasip Dürri, 1959: 145).

“Marifet sahibi ol kimse ki bu âlemde
Ya harita ya Fransızca taallüm eyler” (Hasip Dürri, 1959: 202).

Dini ve geleneksel ilimlerin savunuculuğunu yapan Hasip Dürri, felsefeye karşı eleştirel bir tavır sergilemiştir. O, yalnızca pozitif bilimlerle uğraşan kişinin hakikate ulaşamayacağı kanısındadır. Bilgiye maneviyatta eşlik etmelidir ancak bu şekilde insan iç huzurunu bulabilecektir:

“Öğren ulûm-ı din ile ilm-i belâgatı
Şairleriyle olma giriftar-ı vesvese
Olmazsa zikr-i Hak ile kalbinde inşirah
Tevsi eder mi daire-i fikri hendese
Reyince etme hey’et-i arz u semada bahs
Benzetme şeş cihâtı da şekl-i müseddese” (Hasip Dürri, 1959: 287).

Hasip Dürri, felsefeye karşı tavrını “Zarardır ilm-i hikmet her zaman dünyaya hem dine” (Hasip Dürri, 1959: 301) ifadesiyle açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Felsefeyi, din ve dünya için zararlı görmektedir. Hasip Dürri, kalbi huzura erıştiren ve insana ahiret hayatında yardımcı olabilecek dini ilimleri insan için daha hayırlı görmektedir:

“İlm zanneyleme her kağıda tahrir olunan
İlm odur kim sana nef-i ola der ruz-i ecel
(...)
Bundan özge ne ki var felsefe, hikmet, mantık
Düzd-i pihan-ı ömürdür eteğinden kes el” (Hasip Dürri, 1959: 196- 197).

“Felsefiyyat ile fahreyliyen erbâb-ı ulum
Sahib-i cehl-i mürekkeb idüğün kat’i bil
Marifet ilm-i şeriatle şeref bulmaktır
Ki odur cennet i âlâya giden doğru sebil” (Hasip Dürri, 1959: 308).

“Felsefiyyat ü hikemde etme taziy-i nefis?
İlm-i ahkâm-ı şeriattır ulûmun enfesi” (Hasip Dürri, 1959: 308).

Hasip Dürri, “Mektep” manzumesinde mektepleri ilmin ve faziletin kaynağı olarak öne çıkarmaktadır. Mektebin işlev ve önemine vurgu yaparken yalnızca soyut bir mektep tasavvuru çizmekle kalmaz dönemin somut eğitim kurumlarına da

değmektedir. Mülkiye ve harbiye gibi çağın önemli eğitim kurumlarını anarak bu kurumların Osmanlı eğitim sistemindeki yerini hatırlatmaktadır:

“Mektep ki iptidâ yoludur kuy-i rifaatin
Rüşd ü salâhı-andadır evlâd-ı ümmetin
Mektep ki dar-ı tıbbıdır eshab-ı illetin
İdad olunmuş anda her esbabı sihhatin
Mektep ki asl u mehazı olmuş niyabetin
İzhar eder hukunu ehl-i husumetin
Mektep ki hükümrandır iklim-i şevketin
Sultanıdır memalik-i ilm ü faziletin

Mülkiyyede usulünü anla hükümetin
Harbiyyede fûrunun belle firasetin” (Hasip Dürri, 1959: 226).

Şair, “Mektep” manzumesinde uzlaşmacı bir tavır sergilemiştir. Dini ilimlerin gerekliliği üzerinde tekrardan duran Hasip Dürri, eğitime daha geniş kapsamlı bakarak eski ve yeni ilimlerin bir arada olması gerekliliği üzerinde durmuştur:

“Yoktur ulum-ı lâzıme hadd ü intiha
Amma ehemm ü elzemini öğren iptida
Eski ulum-ı nafiadan gafil oma ha
Lâzım olan mesail-i diniyyedir sana
Taze ulum-ı mektebe hem eyle itina
Kâlâ-yı itibarın anınla bulur baha
Muhtac olur hesaba feraiz çalış ana
Ezberle subha, tuhfe lûgat belle daima
Olsun harita hendese evrakı hemdemin
Kaç köşe olduğun bilesin sen de âlemin
(...)

Mantık tasavvurat-ı hikemden nişanedir
Sevk-ı semend-i fikre güzel taziyanedir” (Hasip Dürri, 1959: 228).

Manzumenin sonunda ise dönemin padişahı II. Abdülhamid’e dua edilmektedir:

“Sığmaz dehan-ı vasfa bu mülkün menakıbı

Mamur ü dilnişin ola anın cevanibi
Ali olup kıyametedek şan sahibi
Olsun sedad-ı reyemuvaffak musahibi
İhraz ede muhipleri âlâ meratibi
Adasının tükenmeye derd ü mesaibi
Emr-i şerifi eyledi hasıl metalibi
Rey-i münifi kıldı müzeyyen mekâtibi

Şah-ı cihanpenaha kim eylerse inkisar
Dünyada ahirette ola har ü haksar” (Hasip Dürri, 1959: 229).

2.11. Muallim Naci

XIX. asır, Osmanlı düşünce dünyasında bilimsel ilerleme düşüncesi ile doğrudan bağlantılı olarak ele alınan kavramlardan birisi “çalışmak”tır. Bu dönemde birçok aydın, bireysel ve toplumsal kalkınmanın sistemli ve sürekli bir çaba ile mümkün olabileceğini savunmuştur. Muallim Naci’de bu düşüncüyü savunan aydınlarımızdandır. Muallim Naci yazılarında özellikle gençleri hedef alarak onlara tembellikten uzak durmalarını ve çalışmaları gerektiğini öğütlemektedir:

Evet! Nev-hevesiz. Çalışacağız. Çalışanlara gide gide terakkî-bahş olmamak ise tabiatın şimdiye kadar hiç yapmadığı bir şeydir. Sa’y eden elbette müterakkî olur (Muallim Naci, 1884: 15).
Şevksiz, gayretsiz adam yelkensiz gemiye benzer ki kat’-ı mesâfe edemez. Yelkensiz gemiler yanından geçip giderler. O bîcâre arkalarından bakar durur. Yelkeni şevk ve gayret olan geminin rüzgârı nedir, bilir misiniz?... Tevfiktir! Tevfik-i ilâhî olmayınca hiç bir şey olamaz. İşte dâimâ Cenâb-ı Hak’tan tevfik istemekle berâber çalışmakta kusûr etmezseniz erbâb-ı marifetten olur ve iki âlemde izzet ü rif’at bulursunuz” (Muallim Naci, 1998: 65-66).

Muallim Naci, gençlere zamanın gereklerine uygun ilimleri öğrenmelerini tavsiye etmektedir. Ona göre, içinde bulunulan çağda bir devletin ilerlemesi eğitim alanındaki gelişmelere bağlıdır. Bu nedenle gençlerin önceliği, şiir değil, doğrudan eğitim olmalıdır:

Müstâid gençler -daima dediğim gibi- şiirden ziyâde zamanın, tahsiline lüzûm göstermekte olduğu şeylere meyletseler isâbet ederler. Bir geceyi bir gazel nazmıyla işgâl eden sabaha sıfırü’l-yed olarak çıkar. Gazel-fürûşluk para eder bir sanat değildir. Tanzim-i eş’ardan ziyâde tanzim-i ahvale çalışsak, beyhûde hayâlât ile uğraşmasak da

emniyet-i istikbâl için ne lâzım ise biraz da onu düşünsek âkilâne hareket etmiş olurduk
(Muallim Naci, 1886: 39-40).

Muallim Naci gençlerden dünyanın teveccüh gösterdiği herhangi bir şeye yönelmelerini istemektedir. XIX. asırda medeniyetlerin teveccüh gösterdiği alan bilimdir. Bu yüzden Osmanlı gençleri, bilim yolunda çalışmalı ve devletin terakki sağlayabilmesi için gayret etmelidir:

“Herhangi şey’e etse teveccüh cihâniyân
Yevmen fe-yevmen onda terakkî füzûn olur
Bî-irtiyâb her neden i’râz ederse halk
Az bir zamân içinde tedennî nümûn olur (Özgül, 2016: 273).

(...)

Şübbân-ı vatan! Sa’y edin ısrâr ile, yoksa
Mevhûm kalır bizde müsemmâ-yı Terakkî
Dâvânızı isbât edin âsâr ile, yoksa
Bir fâide vermez kuru dâvâ-yı terakki (Özgül, 2016: 273).

Batı’nın Osmanlılar tarafından örnek alınırken izlenilecek yolun iyi belirlenmesi gerekmektedir. Batı’dan bilimsel ve teknolojik transfer yapmakla Osmanlı Devleti’nde istenilen terakki sağlanamaz. Bu nedenle, Batı’yı bugünkü seviyesine ulaştıran bilimsel zihniyetin örnek alınması gerekmekte ve bu bilimsel zihniyet ise eğitimden geçmektedir. Yani, Batı taklitçiliğiyle bir ilerleme kaydedilemez. Bu bakımdan bilim ve teknik alanında atılımlar meydana gelebilmesi için iyi bir eğitim şarttır. Eğitimde pozitif bilimlere yer verildiğinde ve eğitim toplumun her kademesinde yaygınlaştırıldığında devlet sınırları içerisinde gerçek bir ilerleme mümkün olabilecektir. Muallim Naci, Batı medeniyetini bilim ve teknikte zirveye ulaştıran gücün kaynağının eğitimden geçtiğinin farkındadır. Vatan evlatlarının ilim tahsil ederek çok çalışmaları gerektiğini belirtmiştir. İlim tahsili ve çok çalışmanın sonucunda Osmanlılar tekrardan eski gücüne kavuşabilecektir:

“Mekâsib, mekâtib füzûn olmada
Maârif terakkî- nümûn olmada
Maârifledir ki kâr-ı âlem bütün
Maârifsiz olmaz temeyyüz bugün
Bunu yâr ü ağyâr teslîm eder

Ki Osmanlı mülkündedir her güher
Maârifle ahlâk olunca refîk
Bulunmuş olur en güzel bir tarîk
Çalışmakta elbirliğiyle cihân
Zuhûr etti binlerce genc-i nihân
Bu gayretle Osmanlılık gencelir
Bütün pîr ü bernâya gayret gelir
Bu minvâl ile birleşince himem
Olur ümmet elbette a'le'l-ümem” (Özgül, 2016: 385).

İlmin ışığı bir zamanlar Doğu medeniyetlerinin elindeyken zamanla bu ışık Batı medeniyetine geçmiştir. Batı medeniyeti, Doğu medeniyetinin ilmi birikimini devralmış ve bunu geliştirerek kendi medeniyetini ilerletmiştir. Gelineen noktada ise Doğu medeniyetleri, bir zamanlar kendisinde mevcut olan ilmi birikimi XIX. asırda Batı’dan almak durumunda kalmıştır:

“Feyz-i meşhûdu mekteb-i edebin
Eser-i içtihâdıdır Arab’ın
Avrupa ondan aldı irfânı
Bize satmaktadır henûz anı” (Özgül, 2016: 106).

Doğu medeniyetleri, Batı medeniyetinin geliştirmiş olduğu ilmi birikimden faydalanmalıdır. Bu faydalanma birkaç alanla sınırlı kalmalıdır:

“Nerde hikmet görürse ehl-i hüda
Onu almak vazîfedir ammâ
Fârik-ı hikmet olmalı evvel
Sonra ahz etmeli onu ne güzel” (Özgül, 2016: 106).

Muallim Naci, Batılılaşmayı yalnızca bilimsel ve teknolojik alanla sınırlı tutmaktadır. Milli kimliği bozacak Batılı kültürel ve ahlaki değerlerin alınmasına karşı çıkmaktadır:

Avrupa’daki ma’ârif ve mehâsin alınır büyük büyük faideler görülür. Bilmek elbette bilmekten hayırlıdır. Fakat ma’ârif ve mehâsin-i milliyye bir tarafa bırakılırsa sâde Frenklik öğrenilirse buyurduğunuz gibi pek muzır olur (Muallim Naci, 1910: 84).

Muallim Naci, manzumesinde de Batı’nın körü körüne taklit edilmesini eleştirmektedir. Ona göre Batı medeniyeti, yalnızca kıyafet ve yaşam tarzı gibi

yüzeysel unsurlarla değil, bilim ve teknik alanlardaki gelişmeleriyle örnek alınmalıdır. Muallim Naci, Osmanlı modernleşme sürecinde ortaya çıkan yozlaşma ve şekilci anlayışa karşı çıkmıştır:

“Bir hamîyyet-şînâs-ı ferzâne
Yapamaz cünbiş-i Frengâne
Medenîyyet deyip revâ mı ki sen
Olasın herze-kâr ü herze-sühen?
Bize lazım muhassenât-ı Freng
Yoksa lâzım mı keşf ü câme-i teng?” (Özgül, 2016: 106).

Muallim Naci’nin üstünde durduğu bir diğer önemli husus ise geçmişin ilmi birikimiyle övünmenin tek başına yeterli olmayacağıdır. Geçmişin başarılarının korunabilmesi için çağın gereklerine uygun adım atılması gerekmektedir. Muallim Naci, bu dönemin en etkili silahının bilgi olduğunu vurgulamaktadır. Bu silaha sahip olmak için toplum olarak bir an önce harekete geçilmelidir:

Sevâbık-ı meâsirimizle kıyâmete kadar iftihâr edebiliriz. Buna kimse bir şey diyemez. Fakat mademki muhâfaza-i şân arzusunda bulunuyoruz, esbâbını tamamıyla âmâde etmeliyiz. Yalnız o yolda kahramanlıkla, ulüvv-i ahlâk ile terakkîyat-ı zamana mukâvemet kâbil olamayacağını düşünmekten hâli kalmamalıyız. Bilmez miyiz? Her silaha misliyle mukâbele olunmak bir kâide-i hikmettir. Elinde tüfeng yerine kılıç bulunduran dehşetli bir kahramanı en miskin bir nefer bin beş yüz adım yerden bir kurşunla yere serer. Şimdi en müessir silah, marifettir. Hepimiz bu silah ile mücehhez bulunmaya son derecelere kadar çalışmalıyız. Cihâna insanlık öğreten fezâil-i millîyemizi muhâfaza ile beraber ecânibe karşı maarifçe de isbât-ı vücûd edebilecek bir hâle gelmeliyiz. Çoktan beridir bilenlerimizden işitiyoruz, tasdik de edip duruyoruz ki şehrah-ı terakkîde çok dinlenmişiz, çok eğlenmişiz (Muallim Naci, 1886: 267).

Görün redifli gazelinde Muallim Naci, insanların gözünü açıp dünyada neler olup bittiğini görmelerini ve Batı’daki gelişmelere kayıtsız kalmamalarını istemektedir. Batı, ilim yolunda çalışmış ve bu çalışmanın meyvelerini almıştır. Bir tarafta çalışan ve üreten Batı medeniyeti bir tarafta da tembellik yapan ve olduğu yerde sayan Doğu medeniyeti vardır. Bu durumu örneklendirmek için şimendifer ve kervan kavramlarını kullanmıştır. Şimendifer, Batı’yı ve Batı’nın teknik üretkenliğini temsil ederken; kervan ise Doğu’yu ve Doğu’nun tembelliğinden kaynaklanan teknik geri kalmışlığı simgelemektedir:

“Çıkın şu savmaadan zâhidân! Cihânı görün!
Nasıl güzel geçiyor âlemin zamânı, görün!

Bilin, batâlet ü gayret nedir, ne hâsıl eder?

Bakin şemendöfere! Bir de kârvânı görün!

Çalışmayıp oturanlarda züll ü ye'se bakın!

Oturmayıp çalışanlarda izz ü şânı görün!” (Özgül, 2016: 283).

Tembellik bir kenara bırakılır ve ilim yolunda çalışılırsa terakki sağlanacaktır. Bunun sonucunda devletin ve toplumun ihtiyacı olan maddi ve manevi refah artacaktır:

“Terakkîyat-ı sanâyi’ refâha bâistir

Bizim için bu cihet akdem-i mebâhistir” (Özgül, 2016: 449).

Muallim Naci, “İrşad” adlı şiirinde de benzer bir yaklaşımla Batı’nın ilerleyişine karşı, Osmanlı Devleti’nin içine düştüğü durgunluğu ve geri kalmışlığı sorgulamaktadır. Naci’nin hasım olarak nitelendirdiği Batı, “kuvve-i fikrîye”ye sahiptir. Batı bu yetkinliğe ulaşmışken Osmanlılar hâlâ geçmişin ihtişamına dalarak zamanın yeniliklerini ve gelişmelerini kaçırmaktadır. Bu bakımdan Muallim Naci, Osmanlı toplumunun içine düşmüş olduğu rehaveti eleştirmektedir. Devletin kalkınabilmesi için rehavet bir kenara bırakılmalı ve bilimde ilerlemiş medeniyetlerin izinden gidilmelidir:

“Hangi akıl der ki ancak rah-ı gülşenden geçin

Bir de gafiller şu nailiş- gâh-ı şivenden geçin

Ey farikan kış geçer geçmez azâb-ı imtinan

Bir eteksiz kürk için takbil-i damenden geçin

Kalmayın mahbus bir vadide ey uşşak-ı nur

Yok mu Allah’ın yeri vadi-i Eymen’den geçin

Hasmınız bir kuvve-i fikrîyedir fikir isterim

Ey zafer cüyan hayal-i tiğ u cevşenden geçin

Geçmeyin isterseniz da’vâ-yı danışden yine

Bir gün adamlar Measir-i hane-i fenden geçin.” (Öztürk, 2021: 42).

Muallim Naci, ilmi toplumda yayabilmek için bilgeliğin ve cahilliğin kıyaslamasını yapmaktadır. Bunu yaparken tarihten yararlanmaktadır. Tarihi, bilgeliğin ve aklın hâkim olduğu ile cehaletin hâkim olduğu dönem olmak üzere iki safhaya ayırmaktadır:

“Eyler o merâyâda bugün dide-i bînâ

Üç bin sene evvel geçen akvamı temâşâ

Bir safhada bir hikmet-i ulyâ mütecellî
Bir safhada bir âteş-i heycâ müteallî
Bir safhada ahvâl-i hâkim-i hîred-efrûz
Bir safhada ef'âl-i sitemkâr-ı hikem-sûz” (Özgül, 2016: 514).

Bilgelik ve aklın rehberliğinin bulunduğu safhada bilginler, dünyayı iyileştirme çabası içerisinde. Cehaletin hâkim olduğu dönemdeki iflah olmaz kişiler ise dünyayı yaşanılmaz bir hâle getirmiştir:

“Ferzâne görürsün ki arar çare-i ıslâh
Divane görürsün ki değil kabil-i iflâh
Hunhâr görülmekte ki şemşîri elinde
Sahrâları deryâ-yı dem etmek emelinde
Gaddâr görülmekte ki âhir nefesinde
Dünyâları dem-beste yaşatmak hevesinde
Bir yanda vifâk eyliyor erbâbını mansûr
Bir yanda nifâk eyliyor ashâbını makhûr
Bir noktada sahbâ gibi kanlar galeyanda
Bir noktada hüşyâr gönüller halecanda” (Özgül, 2016: 515).

Cahilliğin hüküm sürdüğü toplumlarda bilimin mahiyeti anlaşılmamakta, bilim insanlarına değer verilmemekte ve onlara haksızlıklar yapılmaktadır. Muallim Naci, felsefe ve bilim tarihi açısından önemli isimleri zikrederek bu isimlerin uğradıkları haksızlıkları dile getirmiştir. Bunlardan birisi Sokrates’tir. Sokrates’in düşünce tarihindeki öneminden ve onun idamla cezalandırılmasından bahsetmektedir:

“Bir âlim eder âleme insanlığı tâlîm
Eyler onu bir mahkeme-i zâlîme tesmîm” (Özgül, 2016: 517).

Modern matbaanın kurucusu olan Gutenberg’in de öneminden bahsederek tıpkı onun da Sokrates gibi haksızlıklara uğradığını aktarmaktadır:

“Bir dâhiye bir fenn-i celîl eyliyor isbât
Dünyâ ona bî-dâd ile etmekte mükâfât
Görmekte iken ol hünerin nef’ini âlem
Bir fâidesin görmemiş îcâd eden âdem” (Özgül, 2016: 436).

Galilei, modern fizik alanında önemli bir isimdir. O da diğer isimler gibi haksızlığa uğramıştır:

“Bir dâhiye bir şems-i hakikat eder izhâr

Yıllarca kalır mahbes-i târîkte nâçâr” (Özgül, 2016: 436).

Bir diğer haksızlığa uğrayan isim ise Kolomb’dur. Muallim Naci’nin bu isimleri anması, onun bilime ve bilim insanlarına verdiği önemin bir göstergesidir. Bu yaklaşımıyla, bilimsel faaliyetleri ve bilim insanlarına gereken desteğin verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır:

“Bir dâhiye bir âlim eder âleme ihsân

Cânî gibi zincîre vururlar onu dûnân

Ey dâhiye sen şimdilik ol sâbir-i zillet!

Heykel dikecek sonra senin nâmına millet!

Ölsün o, cihan bulduğu gencîneyi kapsın

İnsaf edin âdem kuru bir nâmı ne yapsın?” (Özgül, 2016: 436).

XIX. asırda Osmanlı gençlerini etkileyen Batı fikir akımları Tanrı inancında sapmalar meydana getirmiştir. Buna karşılık Tanzimat şairleri, Tanrı’nın varlığını tabiattan hareketle açıklamaya çalışmışlardır. Muallim Naci “Tevhid”inde, kâinattaki nizamda Allah’ın kudretini ve sanatını görmektedir:

“Hakkıyla teemmül etse âdem

Allâh’a çıkar meâl-i âdem

Allâh’tan eylemiş tecessüm

Allâh’ta kâinât olur kim

Manâ-yı vücûd, Rabb-ı â’lâ;

Allah bilir azîm-i mânâ!

Bak san’atine ne âlem-ârâ!

Bak kudretine ne hayret-efzâ!

Bak mülküne, var mı intihâsı?

Bak zihne sığar mı kibriyâsı?” (Özgül, 2016: 126).

Muallim Naci, “Hüsn-i İbtidâ” başlıklı şiirinde kâinatın kendine has nizamına dâhilerin hayran olduğunu belirtmektedir. Kâinatı bir kitaba, güneşi ise bu kitap içindeki parlak bir noktaya benzetmektedir:

“Ey nesak-bahş-ı cihât-ı kâinât

Oldu hayrânın dühât-ı kâinât

Kâinâtın pür-meâli bir kitâb

Onda bir parlakça nokta âfitâb” (Özgül, 2016: 441).

İlim, dünyanın yaratılışı ve evrenin düzeni gibi birçok bilgiyi insanlığa sunmaktadır. İlim sahibi bir insan tüm bu bilgileri edindiğinde Allah’ın sanatına hayran kalacaktır:

“Zevk-ı hayret ilm ile mevcûd olur

Hayret-i dânişverân mahmûd olur

Sevk eder çok bilme hayret râhına

Çok bilen hayrân olur Allâhına” (Özgül, 2016: 442).

Muallim Naci, “Sen hemen sa’y eyle nûr-ı basar/ İlm ü irfân sâhibin eyler azîz” (Özgül, 2016: 534) ifadesiyle ilim sahibi olmanın, insanların konumunu ve şanını yücelttiğini belirtmektedir. İnsanlar, ilim sayesinde hem manevi alanda duygularını ve inançlarını sağlam bir zemine oturtabilecek hem de dünya hayatında birçok başarıya imza atabilecektir. Bundan dolayı ilim sahibi bir insanla cahil insan arasında fark vardır. Muallim Naci, Zümer Suresi’nin¹⁷ dokuzuncu ayetine telmihte bulunmaktadır:

“İlm ile zîşan olur bî-şan olan

İlm ile insân olur insân olan

İlmi hem Hak hem resûl-i Hak sever

Olmasın mı ümmet ondan behre- ver

Âkil i’râz eylesin mi bilmeden

Bilmeyenden elbet âlâdır bilen

İlm ile mâmûr olur dünyâ vü din

Hüsni-i hulka olmalı ammâ karîn” (Özgül, 2016: 442).

2.12. Hafid

Hafid “Tevhid”inde, Allah’ın mutlak yaratıcı olduğu ve evreni yoktan var ettiği vurgulanmaktadır. Bu manzumede evrenin yaratılışındaki düzen ve doğa olaylarındaki işleyiş, Allah’ın kudretiyle açıklanmaktadır. Gökyüzü ve gök cisimleri, yeryüzü, denizler tüm bunlar Allah’ın kudretiyle yaratılmış ve şekillenmiştir. Yağmur,

¹⁷ “Böyle bir kimse mi Allah katında makbuldür, yoksa gece vakitlerinde, secde hâlinde ve ayakta, ahiretten korkarak ve Rabbinin rahmetini umarak itaat ve kulluk eden mi? De ki: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar.” (Zümer/9)

volkanlar, depremler, madenlerin ortaya çıkışı, bitkilerin toprağa yerleşmesi, suyun bereketi gibi doğal olaylar yaratıcının bir hikmetidir:

“Hilkat esâsın bünyâd kıldın
Yoktan bir âlem-i âbâd kıldın
Eşyâya verdin binlerce kudret
Kudretle hâsıl oldu bu fitrat
Kıldın mevâlid-i ahyâ cihanda
Bin âlem oldu zâhir bir anda
Mahlûkun oldu ecrâm ü eşyâ
Doldu zemîn ü bâlâ vü deryâ
Saldın semâya şems ile mâhı
Encümle tezyîn ettin ilâhî
Sensin ilâh-ı arz ü eflâk
Sensin hatîb-i levlâk levlâk
İndi hevâdan tûfân türâba
Çıktı serâdan vulkan hevâya
Çıktın semâya ibrâ ettin âbı
Soktun türâba nâr-ı azâbı
Berk vurdu ateş ka’r-ı zemînden
Bu hâkdânı sarstı yerinden
Etti buhârı enhârı zâhir
Oldu maâdin kânûnı bâhir
Enbât kuvâsın verdin türâba
Feyz ü safâsın terk ettin âba
Tehlîl sana hak âsârın azher
Allahü ekber Allahü ekber” (Ceylan, 2008: 123-124).

2.13. Beşir Fuat

Pozitivizmin Türkiye’deki ilk temsilcisi olan Beşir Fuat’ın, doğrudan doğruya edebî bir türde eser vermediğinden dolayı edebiyat tarihlerinde yer almaması, intiharı ve intiharının sebep olduğu tartışmalar ve bu konu üzerinde zamanında koyulan yayın yasağı onun uzun süre unutulmasına sebebiyet vermiştir. Beşir Fuat’ın, edebî tenkit

alanında getirdiği dikkate değer görüşleri, fikrî ve felsefî alanda devrin aydınlarına göre sahip olduğu kültür seviyesi, ona son devir Türk fikir tarihinde önemli bir yer verilmesini gerektirmiştir (Okay, 1992: 5). Beşir Fuat'ın bilgisini ve kültürünü oluşturan etkenler almış olduğu eğitim ve etkisi altında kaldığı Batılı bilgin ve filozoflardır. Beşir Fuat, Fatih Rüştîyesi, Cizvitler Mektebi ve Mekteb-i Harbiye'de eğitim almıştır. Bu eğitim kurumları onun pozitif bilimlerle tanışmasında ve Batı zihniyetinin aşılmasında önemli olmuştur (Okay, 2019: 29-37). Beşir Fuat, Fransızca, İngilizce ve Almanca olmak üzere üç Batı dilini bilmektedir. Bu üç Batı diline hâkim olması kendisine pozitif bilim zihniyetinin kapılarını açmış ve Batı'nın belli başlı yazarlarıyla tanışmasını sağlamıştır. Beşir Fuat'ın okuduğu ve tanıdığı eser ve müelliflerin hemen hemen hepsi Batılı'dır (Okay, 2019: 38-39). Ahmet Mithat, Beşir Fuat'ın sahip olduğu Batılı bilgi ve kültürünün aksine Doğu hakkındaki bilgi ve kültür birikiminin zayıf olduğunu belirtmektedir:

Beşir Fuat Arabî'yi, Farisî'yi yalnız bir Fatih Rüştîyesi'nde görülebilecek kadar görmüş; hadis ve tefsir ve kelam ve tasavvuf gibi şeylerle hiç meşgul olmamış ve hatta bana kendisinin itiraf eylediği üzere Kur'an'ı Azimüşşân'ı, Fransızca tercümesinde ve bizce “tefsir” demek olacak tenkitli Kur'an'ı Avrupa lisanlarında görmüş ve keza bir sohbetinde kendi kalemiyle yazarak itiraf ettiğine göre bazı İslam âlimlerinin benimsedikleri yolun özüne de Batı lisanlarına yapılan tercümelerinden vâkıf olmasıyla Müslüman ve Osmanlı olan bir adam için bunların ne yaman noksanlardan addolunacağı ayrıntılandırmaya ve sözü uzatmaya değmez (Ahmet Mithat Efendi, 2021a: 23).

Tanzimat'la beraber iki medeniyet arasında sıkışmış kalan aydınlar ya Batı ya da Doğu taraftardır. Ahmet Mithat Efendi bu noktada Muallim Naci ve Beşir Fuat'ın Doğu ve Batı eğitimi yönünden kıyaslamakta ve bu hususta bir denge kurulması gerektiğini ifade etmektedir:

İslamiyet ve Osmaniyetimiz şanlarına nazaran asıl muhtacı olduğumuz tahsil programları henüz ihtiyacımız nispetinde mükemmelen düzenlenmiş bulunmadıklarından, Doğu eğitimimizi tahsil edenlerin Batı eğitiminden ve bunları tahsil edenlerin Doğu eğitiminden mahrumiyetleri daima üzüntü ve esefle gördüğümüz bir şeydir. bu sıkıntının asıl müthiş derecesi gayet parlak olan iki misale tatbikle meydana gelir ki onların da birisi Naci, diğeri Beşir Fuat'tır. Her kim her ne derse desin bugün aksini iddia edenler dahi hakikati gördükleri zaman elbette itiraf edecekleri üzere Naci, Doğu eğitimi meydanının yegâne şehsüvarıysa ise Beşir Fuat da Batı eğitimi meydanının öyle bir şehsüvarı olmasıyla Naci'ye Batı eğitimiyle de meşguliyeti nasıl tavsiye ve zorlamaktan geri kalmamışsam Beşir Fuat'a dahil Doğu eğitimiyle meşguliyet tavsiyesini öylece zorlama derecesine vardırırdım. Zavallı çocuk tavsiyemi kabul de ederdi. ne fayda ki artık yayın âlemine girmiş ve hem de birkaç adımda âlemin

ta orta yerine kadar varıvermiş olduğundan peş peşe gelen yayınları için yaptığı araştırmalardan Doğu eğitimiyle meşguliyet için pek az zaman bulabilirdi (Ahmet Mithat Efendi, 2021a: 22).

Beşir Fuat'ın matbuat hayatına bakıldığında 1883 sonlarından başlayarak, intiharına kadar geçen dört yıllık sürede kısa fakat son derece yoğun bir yazı hayatı olmuştur. Mustafa Reşid'in çıkardığı *Envâr-ı Zekâ* mecmuasında telif ve tercüme yazıları çıkmıştır. Bu mecmuada yayımlanan yazılarından biri olan ve Almancadan çevirdiği “Kalp” adlı makalesinde, kalbin ilham kaynağı olmadığını belirtmeye çalışmıştır. Şairin kalp anlayışıyla doktorun kalp anlayışını karşılaştırmış ve kalbin yapısı hakkında bilgi vermiştir. Böylece Beşir Fuat, pozitivistime doğru ilk adımı atmıştır (Korlaelçi, 1986: 228-229).

Beşir Fuat, çıkarmış olduğu *Haver* mecmuasında pozitivist tutumunu daha çok belli etmiştir. Beşir Fuat için müsbet ilimlerden başka ilim olmadığından dolayı kelim ilmine dair bir yazının *Haver*'de yayımlanmasına taraftar olmamıştır. Kelam ilmini, ilim kabul etmeyerek böyle yazıların dergiye girmesini istememiştir. Bu da onun pozitivist ilim anlayışını göstermektedir (Korlelçi, 1986: 229). Okay, Beşir Fuat'ın pozitivist yönünü şu şekilde açıklamaktadır:

Beşir Fuad'ın böylece Türkiye'de ilk defa temsil etmiş olduğu pozitivistim kısaca, yalnız tecrübe edilebilen şeylerin gerçekliğini kabul eden bir sistemdir. Din ve metafizik insanlığın vaktiyle geçirmiş olduğu iki uzun dönemdir ki bunlar birer vehim ve hayalden başka bir şey değildir. Asrımız ise (XIX. yüzyıl) tecrübe asrıdır. Hakikat, insan zihni ile eşya arasındaki bir takım bağıntılardan ibaret olan tecrübenin sonucudur. Beşir Fuad tek hakikatin tecrübe olduğunu, tecrübe ve müşahade edilemeyen şeyin hayalden ibaret kalacağını kabul etmiş, metafiziği inkâr ve reddetmiş fakat din konusunda bir şey söylememiştir. Ancak Comte'u XIX yüzyılın en büyük dâhisi olarak kabul etmesi ve onun din hakkındaki düşünceleri üzerinde herhangi bir tenkîdi değerlendirmeye girmeyişi pozitivistim doktrinini tam mânâsıyla benimsediğini göstermektedir (Okay, 2019: 174).

Beşir Fuat, *Haver* mecmuasının devamı niteliğinde olan sahib-i imtiyazı olduğu *Güneş* dergisini 1884'te yayımlamaya başlamıştır. Ansiklopedik bir mecmua olan *Güneş*, edebiyat, tarih, fen, coğrafya, astronomi, fizik, kimya, pedagoji, fizyoloji, dil, tıp gibi birçok disiplini kapsamıştır. *Güneş* mecmuasının temel amacı, Osmanlı gençlerinin çağdaş fen bilimleriyle tanıştırmak ve bu alanda onları bilgilendirmektedir. Bu amaç derginin mukkadimesinde: “Esasen efradından bulunmakla müftehir olduğumuz Osmanlı gençlerinin fevâid-i fûnûn-ı hazıradan habir olmalarına hizmet eder” (Öztürk, 2021: 10) ifadesiyle belirtilmektedir. Beşir Fuat'ın sindirim sistemini

anlatan Jean Messe'den çevirdiği “Bir Lokma Ekmeğin Tarihi” ile Katolik dünyasında papazların hurafelere dayanarak halkı istismar ettiklerine dair “Sudan İlaç” isimli yazıları bu dergide yayımlanmıştır.

Beşir Fuat'ın pozitivist düşünceye ve bilime duyduğu bağlılık onun edebî eleştirilerinde de görülmektedir. Ona göre şiir, bilimsel bilgi kadar hakikate uygun olmalıdır. Ercilasun, onun bu tutumunu şu şekilde değerlendirmektedir:

Beşir Fuad edebî türleri de hakikat ölçüsüne göre ele alır. Roman gerçek hayatın tarihi olduğu gibi şiir de gerçeklerden bahsetmelidir. Hikâye ve romanda hayaller, şiirde hayaller, teşbihler ve edebî sanatlar, mübalağalı ve gerçeğe aykırı olmamalıdır. O kadar ki teşbihleri tabî olan ve hakikate dayanan şiirler, hangi dile tercüme edilirse edilsin hiçbir zaman değerlerini kaybetmezler. Beşir Fuad, şiirde ve romanda rasyonel ve müşahadeye dayanan bir gerçek arar ve edebiyata matematiği sokmayı teklif eder (Ercilasun, 2004: 53).

Beşir Fuat, bilimin şiire göre daha üstün olduğunu düşünmektedir. “Fen şiirden âlî olduğu için tabii meyl ü muhabbettim şiirden ziyade fenidir.” (Enginün & Kerman, 2011: 366) sözüyle, bu görüşünü açıkça dile getirmektedir. Beşir Fuat, bilimin ve bilim insanlarının şiire ve şairlere göre daha üstün olduğunu savunmaktadır. Ona göre bilim, insanlığın maddi ihtiyaçlarını karşılayan, kalıcı etkiler yaratan bir alandır ve bu bakımdan şiirden üstündür. Bu düşüncesini Homeros ve Arşimet örneği üzerinden açıklayan Beşir Fuat, Homeros'u dönemine göre değerli bulsa da, Arşimet'in buluşlarının kalıcılığı nedeniyle onu Homeros'tan çok daha üstün görmektedir.

Meselâ Homeros ile Arşimed'i ele alalım. Homeros bu âna kadar dünyaya gelmiş olan şairlerinden büyüklerinden ma'dûddur. Ancak bunun büyüklüğü bulunmuş olduğu hal, mevki ve zamana nazaran ortaya koymuş olduğu eserlerin fart-ı zekâsına delâlet eylediğinden istidlâl olunuyor, yoksa bugün bir şair Odysseia ile İlyada'ya bi-hakkın nazîre olacak derecede bir eser neşrecek olsa mazhar-ı takdir olmak şurada dursun mübâlâgatından dolayı tahtie olunur. Halbuki Arşimed'in keşfettiği kanunlardan âlem-i insaniyet öteden beri müstefid olduğu gibi bundan böyle dahi istifade eyleyecektir. Uskur vapurlarını bu dâhinin icad-gerdesi olan burgu sayesinde hareket ettirmeye muvaffak oluyoruz (Beşir Fuad, 1999: 97).

Beşir Fuat, benzer bir tutumla Victor Hugo ve Claude Bernard'ı karşılaştırır ve tercihini yine bilimden ve bilim insanından yana kullanır:

Bir kısım şuarâ vardır ki gerek kudret ve gerek hizmet cihetleriyle Claude Bernard'lara, filânlara nisbet kabul etmez, çünkü bahsettiğim ulema âlem-i maddiye, dediğim şuarâ âlem-i efkârâ hükmeder, maddiyât ise efkâr-ı beşeriyenin mağlub-ı iktidâridir' buyuruyorsunuz. Vâkiâ birtakım şairler vardır ki şiiri âlet ittihâz ederek cemiyet-i

beşeriyeye büyük büyük hizmetler ederler, bu sûretle diğer şairlerden daha âlî bir mertebeyi ihrâz ederler. Victor Hugo da işte o hâdim-i insaniyet olan şairlerdendir; ancak yine Claude Bernard'lara tefevvuk edemez, çünkü düşünelim, bu şairler âlem-i insaniyete ne yolda hizmet ediyorlar? Kendi fikr-i mahsuslarını işâa ile mi, yoksa nimet-i fenden mütena'im olan hükemâ ve ulemâdan iktibas eyledikleri envârı neşr ile mi? Fen bi-zâtihi münîr olduğu üzere güneşe, şiirin envârı muktebes bulunduğu cihetle kamere teşbih olunabilir. Güneş olmayan yerde kamerin ziyâ-yı muktebesinden istifade mümkün olabilir. Her şair fikrindeki hatâları fen sayesinde tashîh edebilir, fakat hiçbir mütefennin tasavvur edemiyorum ki şiire müracaatla ıslâh-ı fikr edebilsin! (Beşir Fuad, 1999: 187-188).

Bununla birlikte Beşir Fuat, şiiri bütünüyle reddetmez ancak şiirin gerçeğe dayanması ve süsten arındırılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, gerçekle örtüşmeyen ve hayale dayanan şiir değersizdir. Asıl şiir, topluma fayda sağlayan, ahlakı geliştiren ve düşüncüyü aydınlatan şiirdir. Kısacası Beşir Fuat, fenni şiir anlayışını benimsemektedir. Bu anlayışa göre şiir, bilimsel bilgiden hareketle ve hakikate uygun biçimde inşa edilmelidir. Ona göre bir konuda şiir yazılıyorsa, dile getirilen düşünceler gerçeklikle örtüşmelidir:

Fennî şiir söylemek demek, bahsolunacak şeye âit malûmat-ı fenniye ve ciddiye hâiz olup o bâbda der-miyân olunacak fikirlerin mânidar ve muvâfık-ı hakikat olmasına itina eylemektir (Beşir Fuad, 1999: 248).

Bendeniz esasen şiir aleyhinde değilim; şiirin mübalâgâta, evhama, hayalâta hasrolunması aleyhindeyim. “En parlağı en büyük yalandır; doğrusunu bul beni inandır” ve “Aldanma ki şair sözü elbette yalandır” kavillerini teyit eder yolda söylenen şiirler elbette merdûddur. Fakat bendeniz bu yoldaki eş'âra şiir demem, hezeyan derim. Bendenizce asıl şiir cemiyet-i beşeriyenin tehzîb-i ahlâkına, tenvîr-i efkârına hizmet eden manzumelerdir. Gerçi şiirin hurâfatı tecvîz etmemekle beraber sırf hakîmâne olmayan ve mücerret hakîmâne olduğu için merdûdiyeti lâzım gelmeyen kısımları da vardır, ancak cemiyet-i beşeriyeye en ziyade hizmet eden eş'âr neşr-i hakikate, halkı irşada medar olan manzumeler olduğu için, bunların aksam-ı saire-i şi'ire rûchânı nezd-i muallimânelerinde müsellemdir, zannederim (Enginün & Kerman, 2011: 367).

Onun edebî eserdeki bu bilime bağlılığı, “Ağla Hey Gözlerim Ağla” adlı yazısında da açıkça görülmektedir. Eğer bir yazar, eserinde gözyaşlarından söz edecekse fizyolojiyi bilmelidir:

İşte görülüyor ki, gözyaşından bahsetmek için fizyoloji bilmek ve kitab-ı kâinatı tettebbu etmek de lâzımmış. Hissiyât-ı beşeriyeden bahseden bir edib için fizyolojinin lüzumu bir marangozun hendeseye ihtiyacı gibidir. Bir mühendis bir masa yapamadığı hâlde hiç hendese okumamış olan bir marangoz kullanışlı masa, iskele yapabilir, fakat sanatında mertebe-i kemale varmak, akran ve emsaline tefevvuk etmek, yapacağı işlerde erbab-ı dikkat ü vukufun gözüne ilişecek bir noksan bulundurmamak isterse, sanatına taalluku olan sair hususât ile beraber, lüzumu nispetinde hendese bilmek de lâzımdır (Enginün & Kerman: 2011: 363).

Beşir Fuat'ın düşüncelerini anlamak açısından *Voltaire* adlı çalışması önemlidir. Osmanlı Dönemi'nde Voltaire üzerine en ayrıntılı inceleme Beşir Fuat'a aittir (Demir, 1999: 52). Bu eseriyle Beşir Fuat, skolastik zihniyeti yıkıp yerine pozitif ilimlerin yalnız müşahede ve tecrübeye dayanan hakikatlerini ortaya koymak istemiştir (Okay, 2019: 176). Beşir Fuat, *Voltaire* adlı incelemesinin mukaddimesinde ilim ve irfan güneşinin bir kere tutulduğunu ve bu tutulmanın nedenin Hristiyanlık olduğunu dile getirmiştir. Hristiyanlığın taassup, cehalet ve zulümle karanlığa hapsoluşunun bir özetini yaptıktan sonra Doğu'da yeni bir din olan İslâmiyet'in ilim adamları yetiştirerek geliştiğini ve böylece insanlığın diğer bir bölümünü aydınlığa kavuşturduğunu belirtmiştir. Daha sonra ise aydınlık ve karanlık İspanya'da birbirine karışarak bugünkü Avrupa'nın yaratıcısı olan Rönesans'ın meydana geldiğini ifade etmiştir. Kurtuluş birliğini oluşturan Kopernik, Galilei, Newton, Bacon, Descartes ve Bruno gibi kahramanlar akıl ve ilimleriyle taasupa ve cehalete karşı savaşmış ve başarılı olmuştur. Voltaire'de bunlardan biridir o da Hristiyanlığın hurafelerini tepelemiş, yobazlar ordusunu hezimete uğratmıştır (Demir, 1999: 186-189).

Beşir Fuat'ın mukaddemesinde ilim ve irfan ışığının geçirdiği süreçten bahsetmesi onun bugünkü Batı medeniyetini meydana getiren Rönesans hareketinde Doğu'nun ilmi birikiminin etkisi olduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Eserin ilerleyen bölümlerinde Voltaire'in hayat hikâyesini, bilim ve felsefe tarihindeki yeri ve önemini anlatmıştır.

Beşir Fuat ilk makalelerinde, bilimin gerçeklerine daima karşı gelmiş olduğu gerekçesiyle Hristiyanlığa karşı eleştirel bir tavır takınmıştır.¹⁸ Okay, Beşir Fuat'ı Hristiyanlıkla beraber genellikle dinlerin karşısında düşünmenin daha doğru olacağını belirtmektedir. İslamiyet'e ise doğrudan doğruya aleyhtarlık yapmamıştır. O, İslamiyet'in ilmi teşvik eden yönünden bahsetmiştir. Bu yüzden de İslamiyet'i Hristiyanlıktan üstün tutmuştur (Okay, 2019:167-168).

Her hakikati cami olan din-i mübin-i Muhammedî ilim ve maarifin derece-i lüzüm ve ehemmiyetini pek vazih bir surette irâe eylemiştir. Mehdden lahde kadar tahsl-i ilim ile mükellef değil miyiz? (Okay, 2019: 168).

¹⁸ Bu makaleler için bk. "Tarih-i Felsefeden Bir Katre", *Haver*, No. 1 s. 22-26; "Saint Trofem'in Diz Kapağı", *Haver* No. 2, s. 58-61; "Katoliklerin İki Velisi", *Haver* No. 3 s. 92-95; "Ignace de Loyola ve İsa Şirketi", *Haver* No.4 s.115-118; "Sudan İlaç", *Güneş*, No. 2 s. 87-96.

Voltaire, ilmi, dini ve siyasi nedenlerden ötürü Osmanlılar tarafından benimsenmemiştir. Batılı ilmi ve felsefi eserlerin çevrilmesini ve yayılmasını gerekli kılacak koşullar, o dönemde Osmanlılar'da henüz oluşmamıştır. Voltairecilik inançsızlıkla eş anlamlı görülmüş ve Voltaire, birçok yapıtında Müslüman ve Osmanlı karşıtı bir tutum sergilemiştir. Fransız ihtilalinin temellerini atan aydınlanma dönemi düşünürlerinin ve özellikle de Voltaire'in siyasi düşünceleri ve tercihleri Osmanlıların yönetim anlayışıyla uyuşmamıştır (Demir, 1999: 82-88). Beşir Fuat'ın Voltaire adlı eseri de doğal olarak birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. İlk tartışma Ahmet Mithat Efendi'nin yayınladığı *Voltaire* adlı eleştirme ve değerlendirme yazısıdır. İkinci tartışma ise Saadet gazetesinde açılan bir gazel yarışmasına Beşir Fuat'ın bir gazelle katılmasıyla meydana gelmiştir. Gazetenin edebiyat sayfalarını yöneten Muallim Naci, 'bütün' redifli bir gazel yazma yarışması başlatmıştır. Yarışmaya, Selâhî imzasıyla katılan bir şair, yazdığı şiirle Voltaire üzerinden Beşir Fuat'ı eleştirmiştir (Okay, 2019: 178-180):

“Voltaire’i taklit edenler bizde nadandır bütün
Şarlatanlık onlara şayeste unvandır bütün
Güldürür tavr-ı garibiyle bütün âkılları
Feylesofi taslayanlar herze-gûyândır bütün
Hiç insanlar bakar mı şîve-i kelbâneye
Her ne söylerse rakîban sırf bühtandır bütün
Hazret-i Naci hemen sağ ol ki ilm ü hilmine
Her kelâmın bîgüman ferhunde bürhandır bütün
Her makalin maden-i fazl ü belâgattir senin
Nazm ü nesrin cevher-i tâbende-i cândır bütün” (Okay, 2019: 180-181).

Beşir Fuat bu gazele bir nazire kaleme almıştır ve bu nazire onun ilk ve son manzumesidir (Okay, 2019: 181). Ona göre Voltaire okuyan ve benimseyen insanlar ehl-i irfandır. Akıl sahipleri fen ve hikmetin yolunda ilerlemelidir çünkü Voltaire’de insanlara bu yolu göstermiştir. Beşir Fuat, Voltaire’i beğenmeyen onu eleştirenlerin sözlerinin sadece bir lakırdı olduğunu bunlara kulak asılmaması gerektiğini dile getirmiştir. Akıl sahibi bir insan fen ve hakikati talep etmelidir. Kendi yolunun doğru bir yol olduğunu savunmuştur:

“Voltaire’i takdir edenler ehl-i irfandır bütün

Nâşir-i envar olanlar medhe şayandır bütün
Ey muhibb-i fenn ü hikmet peyrev ol dühhâta sen
Ta'n ü tariz eyleyenler bil ki nadandır bütün
Rehzen-i feyz ü terakki olmadan sen kıl hazer
Yol kesen haydutların encamı hırmandır bütün
Talib-i fenn ü hakikat olmalı âkıl olan
Şûrezâr-ı cehle sâik kıht-ı iz'andır bütün
Vâkîf-ı ahvâl-i âlem olmalı insan olan
Aksini tervec edenler bence hayvandır bütün
Ey Fuad-ı hasm-ı şair, sen de söyle bir gazel
Böyle şeyler güç tanınmış gerçi âsandır bütün” (Okay, 2019: 181).

Tartışma daha da ileriye giderek Zülfikar imzalı bir şiirde Voltaire’i takdir ettiği için Beşir Fuat dinsizlikle suçlanmıştır:

“Şarlatanlık etme gel söz dinle fenci feylesof
Yazdığın efsaneler mahrum-ı irfandır bütün
Peyrev oldun çünkü sen Voltaire gibi bir dinsize
Sözlerin bâr-ı girân-ı ehl-i imandır bütün” (Okay, 2019: 182).

Beşir Fuat, yaşamı boyunca fene hizmet etmek istemiştir. Ölümünün de aynı amaca hizmet etmesini istemiştir. 5 Şubat 1887’de bileklerini keserek intihar etmiş ve ölümü sırasında hissettiklerini bilimsel bir gözlem olarak sunmak istemiştir:

İntiharımı da bilime uygun olarak tatbik edeceğim; atardamarlardan birinin geçtiği yerde cildin altına ‘klorit kokain’ şırınga edip buranın hissini iptal ettikten sonra orasını yarıp atardamarı keserek kan akıtma yoluyla hayatı terk edeceğim. Kan akmaktayken her zaman atardamarı sıkıcı tutarak ve diğer önlemlere müracaat ederek hayatı kurtarmak mümkün olduğu hâlde azmimden vazgeçmeyeceğim! (Ahmet Mithat Efendi, 2021a: 40).

Beşir Fuat, öldükten sonra da bilime hizmet etmek amacıyla cesedini kadavra olarak kullanılmak üzere Mekteb-i Tıbbiye’ye bağışlamıştır. Yaşamı boyunca, ölümü anında ve ölümünden sonra da onun bilime hizmet etme arzusunda olması, Tanpınar’ın ifadesiyle onun bir “ilim mistiği” olduğunu göstermektedir (Tanpınar, 2019: 300).

Mekteb-i Tıbbiye’nin otopsi için senede beş-altı cenazeye ancak nail olabildikleri ve bu miktarın tam anlamıyla otopsi öğrenmeye yetersizliği malumdur. hayatımda bilime hizmet eylediğim gibi cenazemin de öyle hizmetkâr olmasını arzu eylediğimden

cenazemi otopsi olunmak üzere bağışlayarak Mekteb-i Tıbbiye'ye terk eyledim. Ümit ederim ki mirasçılarım şu arzuma mâni olmazlar (Ahmet Mithat Efendi, 2021a: 39-40).

2.14. Abdülhak Hâmid Tarhan

Abdülhak Hâmid Tarhan şiirlerinde aşk, ölüm, metafizik ve tabiat gibi temalara yer vermiştir. Bunların yanı sıra şiirlerinde tekkelerin, şeyhlerin ve medreselerin eleştirildiği görülmektedir. “Bir Vâize Bir Mev’ize” adlı şiirinde, sadece ahiret hayatı için çabalayan bir vaizi eleştirmektedir. Allah tarafından insana akıl ve düşünme yetisi ihsan edilmiştir. Akıl, ilim ve irfan yolunda sarf edilmelidir. Hayattan zevk almak isteyen akıl sahipleri ilim ve irfanla meşgul olmalıdır. Kur’an-ı Kerim’de de bilenler ve bilmeyenler arasında farkın olduğu açıkça belirtilmiştir.¹⁹ İlim sahibi insanlar diğer insanlardan üstündür. Şiirde bahsedilen vaiz sadece ahiret hayatıyla meşgul olup, ilimle ilgilenmediği için “beşer çehreli hayvan” olarak nitelendirilmektedir. Böylece vaiz, dünyanın nimetlerinden kendisini mahrum etmektedir:

“Ey beşer çehreli hayvan, heyhat!
İlm ü irfân iledir zevk-ı hayat.
Anı hiç kullanamazsan, nâdan,
Neye vermiş sana nutku Yezdân?” (Tarhan, 2019: 508).

Şiirin ilerleyen kısmında Abdülhak Hâmid, insanoğlundan bu dünyaya geliş amacını sorgulamasını istemektedir. İnsanın bu dünyaya geliş amacının sadece ahiret için çalışmak olmadığını bu dünya içinde çalışılması gerektiğini vurgulamıştır. Boş duran ve ilim tahsil etmeyen bir insanın ne kendine ne de ferdi olduğu topluma ve devlete hiçbir faydası olmayacaktır. Kur'an'ın ilk emri olan “oku”²⁰ İslamiyet’in ilme ne derece önem verdiğini göstermektedir. İlim öğrenmek kadın erkek her Müslüman’a farz kılınmıştır.²¹ Dinin isteği dünya ve ahiret işlerinin birlikte yürütülmesidir. Bu yüzden insanlar, her iki dünya hayatı içinde gerekli olan ilmi tahsil etmeye çalışmalıdır:

“Neye geldin bu cihâna, söyle?
Düşünüp durmak için mi böyle?
Kimseye fâiden olmaz şunda,

¹⁹ “De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akıl sahipleri öğüt alır.” (Zümer/ 9)

²⁰ “Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir alaktan yarattı. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir. Ki O, kalemle yazmayı öğretendir. İnsana bilmediğini O öğretti.” (Alak,1/5)

²¹ “İlmi talep etmek, her Müslümana farzdır.” (İbn Mace, Mukaddime, 17)

Ya niçin mâiden olsun bunda?
Maksadın görmedeyim: azm-i cinân,
Ya niçin eylemedin terk-i cihân?
Ahirette arıyorsun her an,
Burada yok mu sanırsın Rahman?
Nef’-i ukbâyı edersin tafdîl,
Buna mâni mi teâvün, tahsil?
Kesb-i dünyaya bulursun tezyif,
Sana emreyledi mi şer’-i şerîf?” (Tarhan, 2019: 508).

İlim ve irfanın bir medeniyetin ilerlemesinde ne derece önemli olduğunu kanıtlayabilmek için medeniyetin XIX. asırda ulaşmış olduğu zirveyi hatırlatmaktadır. Medeniyet, XIX. asırda ulaşmış olduğu zirveyi ilim ve çalışmakla elde etmiştir. İnsanlık eğer vaizin yolundan gitmiş olsaydı medeniyet bugünkü zirvesine ulaşamayacaktı:

“Yalınız âbid olaydı insan,
Görülür müydü cihânda umrân?
Dediğin yolda gideydi her bâr.
Bulunur muydu bugünkü âsâr?
Âdem etmezse binâ vü îmâr,
Sen ne kâşâne bulursun, ne mezar.
Bunda her şeyi desem, şâyândır,
Yaratan Hak’sa yapan insandır.” (Tarhan, 2019: 510).

İnsanoğlu, XIX. asırda bilim sayesinde mucizevi nitelikte icatlar ortaya çıkarmıştır. XIX. asır öncesinde, bilim yeterince gelişmediği için bu ilerlemelerin gerçekleşmesi mümkün değildi. Bundan dolayı insanlık, bu icatları geçmiş dönemlerde duysaydı ya inanmayacak ya da mucize olduğunu düşünecekti:

“Kim çıkarmış yer içinden mâden;
Neler olmuş, bak o madenlerden.
Olamazdı, dese bir ehl-i vukûf,
Volkan olmazsa maadin mekşûf.
Meselâ sâikalar Rahman’ın,
Çare-i def’i fakat insanın,

Siper-i sâika, seyyâle-i berk
Hem de keştî-i havâî bî-fark.
Mahv u îcâd, eser-i Azze ve Cel,
Şüphe yoktur, gelir emriyle ecel.
Ya demiryollara var mı diyecek?
Götürür şark ile garba yiyecek.
Gerçi Kudret'ten eder istimdâd,
Kılmış insan dahi çok şey îcâd.
Bunlar etseydi de mâzide zuhûr,
Kaybolup sonra olaydı mezkûr,
İşitince ya inanmazdık biz,
Ya anın hepsine derdik mu'ciz.” (Tarhan, 2019: 511).

XIX. asırda insanlığın ulaşmış olduğu refah, gayretli bir çalışmanın neticesidir. İlim ve irfan yolunda ilerleyen medeniyetler zenginliğe kavuşacaktır:

“Bunların cümlesi el'an meşhûd,
Cümlesi tecrübelerden mevcûd,
Eser-i gayret-i âdemdir hep,
Servet ü rahat ü ikbâle sebep.” (Tarhan, 2019: 511).

İlim, insanın kendisine ve çevresine faydalı işler yapmasına vesile olacak ve böylece insanın konumunu yükseltecektir. İslamiyet, ilmi hem dünya hem de ahiret saadeti için bir kaynak olarak görmektedir. İslam'a hizmet etmek isteyen birisi, ilmi faaliyetlerle meşgul olmalı ve çevresindeki insanları da ilim sahibi olmaya teşvik etmelidir:

“Sen de İslâm'a dilersen hizmet,
Sa'y ile gayret ü ikdâm öğret.
Halka bildirme bu dünyayı kerîh,
İlm ile marifet eyle tenbîh”. (Tarhan, 2019: 511).

Abdülhak Hâmid, “Mazi Yolcusuna Âti Yolu” adlı şiirinde de benzer bir yaklaşımla ilim tahsilinin önemine dikkat çekmiştir. Ona göre ilim yolunda çalışmak insanın ailesine, vatanına ve devletine yapacağı en büyük hizmettir. İlim tahsil eden bir insan, birçok sırra vakıf olacak ve refaha kavuşacaktır. Bundan dolayı şair, insanlara fen ve sanatla meşgul olmaları gerektiğini nasihat etmektedir:

“Fikrini sevk eyle biraz san’ata,
Hâlini peyveste eder vüs’ate.
Mektebe git, fen ile ol müşteğıl,
Vârisine feyzin olur müntekıl.
Ailene sahip olursun kadîm.
Devletine hizmet edersin azîm.
Bak nice esrâra olursun habîr,
Hisse bulur sende sagîr ü kebîr.
Hizmet ise, millette hizmet et!
Şeyhine de söyle bunu himmet et!
İşte bu yol hem sana gayet müfid,
Hem de vatan senden olur müstefid.” (Tarhan, 2019: 513-514).

Abdülhak Hâmid, Hoca Tahsin ile birlikte Paris’e gitmiştir. Seyahatleri esnasında Hoca Tahsin Efendi Paris hakkında şu dizeleri Hâmid’e söylemiştir:

“Paris’e git bir gün evvel, akl u fikrin var ise,
Âleme gelmiş sayılmaz gitmeyenler Paris’e” (Tarhan, 2013: 36).

Abdülhak Hâmid, Hoca Tahsin’in bu dizelerine seyahati esnasında hak verecektir. Paris’in caddeleri, yemek yerleri ve omnibüs denilen iki atlı büyük arabaları onu büyülemiştir. Paris’te gece olduğunda etrafın kararmadığını belirterek İslam ülkelerinde hâlâ elektrik uygulamasına geçilememesinden yakınmaktadır: “Paris’te gece oluyor, fakat karanlık olmuyor. Karanlık gecelerle kara günler memâlik-i İslamiyede görülür” (Tarhan, 2013: 42).

Abdülhak Hâmid, medeniyet alanında ilerlemiş olan ülkelerin üstün taraflarını örnek göstererek Osmanlılar’ın izlemesi gereken yolu ortaya koymuş ve bu yolun fen bilimlerinden geçtiğini vurgulamıştır:

“Avrupa’yı benzetelim meclise,
Anda düvel cümlesi yek-elbise.
Farz edelim şimdiki İngiltere
Tâcir, o san’atta bulur entere
Sonra Fransa, meselâ bir hakîm
Mukdim, o suretle yaşar müstakîm.
Sonra da Almanya ulûm-âşinâ,

Asker o, kuvvetle masûn-ı fenâ.
Sonra İtalya meselâ bir edîb,
Fâzıl o, hikmetle bu bezme karîb.
Sonra Avusturya, şebîhü'l- usûl
Bulmuş o mecliste mahall-i kabûl.
Sonra da Rusya, büyük diplomat,
Kadir o kudretle eder arz-ı zât,
Birtakımı, yerleri saff-ı niâl,
Bunları taklîd ile pür-iştigal.

Hepsi fakat müntehab-ı encümen,
Ehl-i kemâl, ehl-i hüner, ehl-i fen,
İşte senin de yolun ey bî-haber!

Asra göre böyle olur muteber.” (Tarhan, 2019: 514-515).

İnsanlar, çağ neyi gerektiriyorsa ona yönelmelidir. XIX. asır ilim çağı olduğuna göre insanların tutacağı yol ilim tahsilidir. İlim, insana hem kendisini hem de yaratıcısını tanıma fırsatı sunmaktadır:

“Hânelerin dâhili hep medrese
Hârici nûzhet gededir herkese
Rast eder servet ile ihtilât
İlm ü hüner, hem-dem-i zevk ü neşât.
Etmeliyiz anlara biz imtisâl,
Çünkü budur lâzıme-i vakt u neşât.
Böyle demek şimdi cihânın işi,
Kendisini böyle bilir bir kişi,
Böyle yaşar, böyle eder ihtidâ,
Böyle bilir kim ne büyüktür Hudâ.” (Tarhan, 2019: 516).

Abdülhak Hâmid, “İbtida” şiirinde de tekkeleri eleştirmektedir. Tekkedeki insanların sanat ve marifete dair bir bilgi sahibi olmadığını ve yaptıklarının İslamiyet’e uygun olmadığını ifade etmektedir:

“Böyle meşguliyet-i bî-menfaat,
Kim ne sanat var, ne de bir marifet!...
Gelse düşmen payitahta bassa pay,

Anlar eyler tekkelerde hûy u hây!...

Muktezâ-yı âdemiyyet mi bu hâl,

Hubb-ı İslâm u hamîyyet mi bu hâl?...

İlm-i ebdânla tavaggul böyle mi,

Hükm-i Kur'an'a tevessül böyle mi?" (Tarhan, 2019: 428).

Oysa İslam dini çalışmayı, ilim öğrenmeyi ve ticaret yapmayı emretmektedir:

"Dinimiz evvel ibadet emreder

Sa'y u gayretle ticaret emreder.

Emreder hüsn-i hısal ü hüsn-i hâl,

Emreder sanat, hüner, fazl ü kemal." (Tarhan, 2019: 426).

Şair tarafından tekkeler tembellik, israf, zevk ve sefa yerleri olarak görülmektedir:

"Bir ziyafetgâh açıp tembellere,

Vakti israf ediyorlar boş yere!...

Raksederler, çalgı dinlerler müdâm,

Kalmaz anda vâsf-ı dilber nâtamam." (Tarhan, 2019: 427).

Abdülhak Hâmid'in eleştirisi oklarının hedefinde bu sefer de medreseler vardır.

Medreselerde ilim adına bir şey öğretilmediğinden yakınmaktadır:

"Kâfiye hân olduğun ol medrese,

Anda keşlik öğretirler herkese

Halk ana câhil girip echel çıkar,

Sen gibi mechûl u müstechel çıkar.

Kırk sene eyler de tahsîl-i kelâm,

Yazmayı bilmez Arapça bir selâm!" (Tarhan, 2019: 489).

Abdülhak Hâmid'in şiirlerinde üzerinde durulması gereken diğer bir nokta, onun tabiatı algılama biçimidir. Abdülhak Hâmid'in Batılı tabiat görüşünü şiire sokması edebiyatımızda yaptığı en büyük inkılaplardan bir tanesidir. O, tabiatı felsefi bir düşünce konusu yapmıştır (Kaplan, 2006: 275). Kır ve kent hayatını mukayese ettiği *Sahra* adlı eserinde köylülerin ibadet etme şeklini açıklamıştır. Köylüler, ufukları seyrederek yaratıcıyı delilsiz bulmaktadırlar. Şair, bunu doğru bulmaktadır:

"Seyredip valihane âfâkı,

Bî-delâlet bulur o Hallâk'ı" (Tarhan, 2015: 16).

“Ederek kubbe-i semâya nazar,
Tapınır kendi kendine daim.
Ahter-i sâbit-i ziyâ-güster
Şem’a-i ma’bede olur kaim.
Şeceristan cemâat-ı mescid,
Ki gelip nefh-i bâd ile vecde
Hazret-i fitrate eder secde.
Hayy-i mevcûd u vâcid ü mûcid
Görünür kim o âbid-i sâcid
Olduğu âlem-i müheyyicde,
Bakıp etrafına taabbüd eder..
Tâ’ati muttasıl teceddüd eder.” (Tarhan, 2015: 18).

“Bedevînin ibâdeti haktır;
O da bil-farz olunsa bir tahkîk,
Hey’et-i kâinâta bakmaktır,” (Tarhan, 2015: 20).

Ortaçağ’ın kâinatı izah tarzından Kopernik sistemine geçen Avrupa, kâinatın sonsuzluğu karşısında hayrete düşmüştür. Tanzimattan sonra Batı kaynaklı ilim ve felsefeyle tanışan aydınlarımız da aynı şekilde hayrete düşmüştür (Kaplan, 2006: 270). Abdülhak Hâmid, kâinatın nizamı karşısında hayretler içerisinde:

“Pek gülünç indimde her ilm ü amel.
Had içinde gördüğüm bî-hadd emel.
Bir tefekkür eyleyin âlem nedir,
Âlemin üstünde bir âdem nedir?...” (Tarhan, 2019: 444)

“Kim baksa zemîn ü âsmâna
Der “celle celâlehu ve şâne
(...)
Yârab, Yârab! Nedir bu ecrâm,
Kimler eyliyor içinde ârâm?” (Tarhan, 2019: 522- 525).

2.15. Fahrî

Fahrî’ “Tahsîl” manzumesinde eğitimin önemi üzerinde durmaktadır. Eğitim, cehaletten kurtuluşun ve insanlığın dertlerine şifa bulmanın yoludur. Şair, eğitimin ilahi bir emir oluşuna dikkat çeker ve böylelikle tahsili sadece dünyevi bir ihtiyaç değil, aynı zamanda dini bir sorumluluk olarak temellendirmektedir. Yani, eğitim ebedi bir değer taşımaktadır:

“Maârif bir gül-i ra’nâ anın reyhânıdır tahsîl
Maârif bülbül-i gûyâ anın ellhânıdır tahsîl

Maârif ehl-i dünyâdan güzer etse kalır nâmı
Hayât-ı câvidânînin güzel burhânıdır tahsîl

Maârif teşnegânî ân-be-ân andan alır sîrâb
Fazîlet bezminin en mu’teber erkânıdır tahsîl

Maârifden alan behre cehâletten olur âzâd
Umûmen derd-i insânın hemân dermânıdır tahsîl

Maârif râhına âzim olup Fahrî hemân say’ et
Cenâb-ı kibriyânın nas ile fermânıdır tahsîl” (Erbay, 1991: 291).

2.16. Nâcî Alaybeyizâde

Evrene dair yeni bilimsel bilgilerin ortaya çıkması, evrenin nizamına karşı olan hayranlığı da arttırmıştır. Evrenin nizamı yaratıcının varlığını açıklamada bir delil teşkil etmiştir. Nâcî Alaybeyizâde’nin dini temalı şiirlerinde bu yaklaşım görülmektedir. Evrende var olan tüm eserler yaratıcıya iman konusunda tüm şüpheleri yok etmektedir:

“Îcâb-ı müessir eyler âsâr
Andan bilinir ki bir Hudâ var
Meşhûd-ı cihân olan meâsir
Burhân-ı vücûd-ı kibriyâdır
Seyr eyle zemîn ü âsmânı

Fikr eyle Hudâ-yı müsteânı

(...)

Çarhın bu nizâm u intizâmı

Bir tarz u nesakda ihtişâmı

Olmaz mı delîl-i vahdet-i Hak

Burhân-ı kemâl-i zât-ı mutlak

Burhân-ı temânü o burhân

Yokdur bunu def ü redde imkân” (Nâcî Alaybeyizâde, 2022: 17- 18).

“Görün tecellî-i feyz-i iktinâh-ı Mevlâyı

Muhalifân! Bırakın iştibâh-ı Mevlâyı

Şu kâinâta bakıp eylemez mi istidlâl

Cihânda âdem olan izz ü câh-ı Mevlâyı” (Nâcî Alaybeyizâde, 2022:101).

2.17. Ali Emîrî

Türk kültür ve ilim tarihine önemli katkılar sunan Ali Emîrî, Kaşgarlı Mahmud’un Dîvân-ı Lügati’t-Türk adlı eserini bularak bilim âlemine kazandırmış, ayrıca zengin kitap koleksiyonunu da kendi kurduğu Millet Kütüphanesi’ne bağışlamıştır. Ali Emîrî, hayatını ilme ve ilmi eserlere adanmış bir şahsiyettir. İlim sahibi olmanın insana iki dünya hayatında da fayda sağlayacağına inandığından dolayı ilim tahsiline büyük önem vermektedir:

“İlm ü ‘irfân dürleri memlû imiş sûk-ı cihân

‘İlm ile etmekdeyim dünyâda ben bey‘u şîrâ

Etmemişse kim ki tahsîl-i hüner gördüm zelîl

Tutmamışsa kim ki fermân-ı peder buldum gedâ

Avn- ı Hakla inşa-allah eyleyem tekmil-i ilm

Tâ ki olsun iki dünyâda medâr-ı itilâ” (Ali Emîrî, 2020: 258).

Ali Emîrî, yaşadığı döneminin telgraf, telefon, fotoğraf, vapur ve şimendifer gibi yeniliklerini şiirine konu edinmiştir. Teknolojik yeniliklere dair bazı şiirleri, bu çalışmada belirlenen kronolojik çerçevenin dışında kaldığı için çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Ali Emîrî, teknolojik gelişmelere karşı büyük bir ilgi duymaktadır. Bu ilginin bir göstergesi olarak Ali Emîrî, 1875 yılında telgraf eğitimi almıştır. Bu eğitimi almasındaki amacı şu şekilde açıklamaktadır:

Telgraf fennindeki seyyâle-i berkiyye hârikasın merak ederek 1292 (1875) senesinde altı mâh kadar ba'zı günler Diyârbekir telgrafhânesinde devâm ve az vakitte pek ziyâde meleke ve vukûf hâsıl eyledim (Ali Emîrî, 2020: 31).

Ali Emîrî, “Münacat”ında insanoğlunun bilim ve teknikte elde ettiği başarılarından hayranlıkla söz etmektedir. Telgraf, tren, vapur gibi iletişim ve ulaşım araçlarına dikkat çekerek bu gelişmelerin ortaya çıkmasındaki gücü Tanrı’nın kudretinde bulmaktadır. İnsanoğlunun bu başarıları elde etmesinin sebebi Tanrı’nın insana ihsan etmiş olduğu ilim ve akıl sayesinde. Ali Emîrî, tüm bu icatları Tanrı’nın varlığının ve yüceliğinin bir delili olarak “Münacat”ında sunmaktadır:

“Kimdir veren buhâra bu âsâr-ı hayreti
Kimdir eden şimendiferi böyle tîz-pâ
Nerden alır bu sür‘at-i bî-misli telgraf
Vapurât gibi nice olmuş yem-i âşinâ” (Ali Emîrî, 2020: 1999).

Ali Emîrî, divanında konusunu vapurdan alan bir şiire yer vermiştir. Bu şiiri, vapur seyahati esnasında kaleme almıştır. Şiirde, vapurun özelliklerinden ve faydalarından hayranlıkla bahsetmiştir:

“Sâbitiz biz yürüyor sanki bütün arz u semâ
Olmasın mı buna hayrân ‘urefâ-yı vapur” (Ali Emîrî, 2020: 402).

Ali Emîrî, yaşadığı dönemdeki eğitim faaliyetleri hakkında da bilgi vermektedir. Bu şiirler onun eğitime, ilime ve âlimlere verdiği önemi de göstermektedir. Abdülaziz döneminde birçok mektep açılmıştır:

“Devr-i ‘adlinde niçe mektebler olmuşdur küşâd
‘Ahd-i feyzinde niçe ‘âlimler olmuş rû-nümâ” (Ali Emîrî, 2020: 258).

Ali Emîrî’nin II. Abdülhamid için kaleme almış olduğu şiirlerinde onun açtığı pek çok mektepten bahsettiği görülmektedir. Şiirlerinde onlara yer vermiştir. Ali Emîrî, II. Abdülhamid’in açılmasına vesile olduğu mektepler sayesinde insanların ilmi gelişmelerle aydınlandığını söylemiştir. II. Abdülhamid’in Kırşehir’de inşa ettiği mektepten şiirinde övgüyle bahsetmektedir:

“Zamân-ı şevketinde hazret-i Abdülhamîd Hân’ın

Olur nûr-ı ma‘ârif maşrık-efrûz u cihân-pîrâ
(...)

‘Ulüvv-i sâye-i şâhânesinde ol şehinşâhın
Olundu her tarafda niçe bin dârü’l-‘ulûm inşâ
Bu Kırşehir’nde de bir mekteb-i i‘dâdî lâzımdı
Ma‘ârifdir eden zîrâ vücûd-ı kışveri ihyâ
Yapıldı beldenin fevkinde vâki‘ kal‘a üstünde
Civârında edildi bir de bir âb-ı latîf icrâ
Henûz şehrin görünmezden mukaddem dâr u dîvârı
Cilâ-bahş-ı ‘uyûn olmaktadır bu mekteb-i ra‘nâ
Gören bu mekteb-i mümtâzı bu cây-ı mu‘allâda
Eder lâ-bûd tasavvur böyle bir teşbîh-i müstesnâ” (Ali Emîrî, 2020: 417).

Ali Emîrî, şiirlerinde II. Abdülhamid döneminde açılan inas mekteplerinden de bahsetmektedir. Bilecik’te açılmış olan inas mektebine şair, tarih düşürmüştür. Ali Emîrî bu şiirinde, kadın eğitime verdiği önemi göstermekle beraber kadınların yalnızca din eğitimiyle yetinmemeleri gerektiğini, din eğitiminin yanında bir sanat veyahut bir meslek öğrenmeleri gerektiğini de belirtmiştir:

“Înâsa dinini bilmekle bir de san‘at elzemdir
Yapılmışdır şu emr-i hayr için bu mekteb-i zîbâ” (Ali Emîrî, 2020: 423).

2.18. Halil Edib

Halil Edib “Mektep” naziresinde mektebin birçok yönünden övgüyle bahsetmektedir. Mektep, hem ilim ve hikmetin hem de mutluluğun kaynağıdır. Şair, mektebi hikmetin ve insanlığın yükselişinin kaynağı olarak tanımlamaktadır. Her türlü gelişmenin kaynağı olarakta yine mektep gösterilmiştir:

“Mekteb ki mehd-i nâzıdır efkâr-ı hikmetin
Her lahza mültecâsıdır ibkâl ü izzetin
Mektebdir en güzîdesi ezvâk ü nüzhetin
Mektebdir âfîtabı cihân-ı saâdetin
Mekteb melâz-ı rif‘atidir âdemiyyetin
Mekteb kemâl ü zînetidir all u fikretin
Mekteb hemîşe masdarıdır her meziyyetin

Hâmi-ı zî şükûhu değil mi selâmetin
Mahiyesidir mezellût ü edbâr u nekbetin
Mekteb hülâsa mütâli'idir feyz ü hikmetin
(...)

Dikkatle bak nedir bu kemâlât-ı şu'le zâ
Bunca bedi'alar kim eder çeşm-i ruşenâ
İrşâd için yeter bu bize işte rehnümâ
Hep gördüğün me'sir eclâl-ü iti'la
Mahsul-ı ma'rifet ki verir tab'a incilâ
Mekteb nedir ne şanlı mahal bildirir sana
Sahrâya, kühâ, sahile, deryâyâ, câbecâ
Şâmil-i füyûz vesâye-i ikbâli dâimâ
Evsafına kemâline yok had u intihâ?
Akıl bunu nasıl eder inkara ictirâ?
Mekteb denince piş-i nazarda olur ayân
Envâr içinde rûh fezâ başka bir cihân" (Halil Edib, 1313: 33).

Halil Edib, manzumenin sonunda ise II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önem üzerinde durmaktadır. Padişah, binlerce mektep ve medrese açtırmış ve eğitimi ücretsiz kılmıştır. Bu durum, şair tarafından övgüyle dile getirilmektedir:

"Âmâl bi hemâl şehinşâh râz dâ
Maksûrdur maa'ârifî ihyaya ân be ân
Binlerce mekteb, medrese tesis edüp hemân
Her ferte kıldı dâniş u tahsil-i râyegân
Envâr ma'arifet ile her yer irem nişan
Lebriz şevk ü âtıfeti cümle teşnigan?" (Halil Edib, 1313: 33).

Halil Edib "Say" başlıklı manzumesinde de II. Abdülhamid dönemindeki eğitim faaliyetlerinden bahsetmektedir. Onun döneminde fen ve sanat gelişmiştir:

"Eyleyip fermân-ı hâkân zamân
Tarh edildi mekteb-i feyz-i lisân
Her sınıf ya'ni kavi ü nâ-tüvân
Sâye-i adlinde buldu tâze cân
Etdi himmetle terakkî imtizâc

Fen ve san'at eyledi kesb-i revâh
Her gönül lebriz-i şevk ü ibtihâc
Eyleyüp teşmîr-i sâk ihticâc “(Halil Edib, 1303: 9-10).

2.19. Nabizade Nazım

Nabizade Nazım fenni gelişmelere ilgili olan birisidir. Onun bu özelliğini gösteren en önemli şiiri “Keramat-ı İrfan”dır. Bu şiir, adeta manzum bir bilim tarihi niteliğindedir (Uç, 2007: 149). Nabizade Nazım, şiirine çalışmanın öneminden bahsederek başlamaktadır. İnsanlığın bilimde ulaşmış olduğu seviye planlı bir çalışmanın sonucudur. XIX. asırda tembelliğe yer yoktur. Bu dönem, insanların kendilerini sınırlayan kabuğundan çıkıp evrendeki olaylara dikkatle bakmalarını ve tembelliği bırakmalarını gerektirir. Bu dönemde fen ve sanayi hızla ilerlerken tembellikle hiçbir yere varılamaz. İlerlemenin sırrı çok çalışmaktır:

“Cihân-ı kemâlâtı devr ile berkit;
Kerâmât-ı irfânı bir kerre seyr et.
Nazar kıl saâdet-serâ-yı kemâle
O cism-i şeref, heykel-i bî-zevâle.
Sanâyi‘, fûnûn eylemekte terakki
Atâletten eyler cihânlar tevakki
Durup dinlenir mi muhibb-i maârif?
Mekteb-i mesâî olan tam ârif.
Hayât ictihâd u amelden ibâret
Bu yolda bekâ-yâbdır tabîat.” (Kalkan, 2014: 251).

Bu asırda saadet, ilim ve irfanda saklıdır. İlimin insana sunduğu hazine sonsuzdur. İlimin insana sunduğu hazinelerden birisi mesafeleri ve zamanı kısaltmasıdır. İlim insana havada uçma ve denizde yürüme gibi özellikler bahşetmiştir:

“Cihân zevk alır ma‘rifetten yorulmaz.
Lüzûm-ı fûnûn şimdi ferde sorulmaz:
Bilir hep sigar u kibâr-ı maârif
Ne kıymettedir i‘tibâr-ı maârif.
Beşer seyr eder cû içinde serian
Birer ders alır muhtelif âleminden!

Hevâda uçar kuş gibi ma‘rifetle

Denizde yürür sun‘at u sâlimetle.” (Kalkan, 2014: 251-252).

Bilimin mucizeleri birer birer saymakla bitmez. Bilim, evrenin gerçeklik güneşidir ve etrafı aydınlatmaktadır. Evrendeki tüm varlıklar onun sayesinde ortaya çıkmıştır. Bilim sayesinde insanlık yeni bir dünyaya ayak atmaktadır:

“Sayılmaz fûnûnun kerâmâtı bir bir:

O ecrâm-ı ulvîyye ma‘dûd değildir.

Fûnûn şemsidir âleminin, hakikat!

Vücûda gelir işte ondan bu hey’et.

Fezâ-yı fûnûna bulunmaz nihâyet

Tasavvur olunmaz ne evvel, ne gayet!

O bu‘d-ı mücerredde bin lem‘a parlar:

Tenvîr için âkılân cân atarlar.

Cihânı boğar nûra hûrşîd-i irfân

Gezer nûr içinde hayâl-i hakîmân.

Fûnûn sâyesinde bugün nev‘-i âdem

Çıkarmakta meydâna bir başka âlem!” (Kalkan, 2014: 252).

Bilimi hayatın devamı olarak gören şair, bilimin mucizelerini saymaya devam etmektedir. Bilim sayesinde feza metre metre ölçülmüş, âlemi meydana getiren kısımlar keşfedilmiş ve böylece evrenin düzeniyle yapısı anlaşılmıştır. Maddenin hâllerini bulan da yine bilimdir. Bilim sayesinde insanlar evrenin sırlarını öğrenmektedir:

“Fûnûn bildirir kâinâtı kemâ-hiye

Değil o kadar içtihadât sâhî.

Fezâ metre metre mesâha olunmuş

Makadîr-i icrâ-yı âlem bulunmuş

Bilinmiş nedir âleminin nizâmı

Nedir müstedâm eyleyen intizâmı.

Tekâsüf, tahalhul ne icâb ederler

Temeyyü‘, tasallüb ne işrâb ederler

Kerâmâta pâyân olur mu fûnûnda

Fûnûn ehli kalmaz cünûn u zunûnda.

Tefennün tümünden demektir muhakkak

Bekâ-yı hayâta fûnûn şart mutlak” (Kalkan, 2014: 253-254).

Bilimin mucizeleri fizik ve astronomi gibi ilimlerle sınırlı kalmamıştır. Bilim insanlık tarihine de ışık tutmaktadır. Bilim sayesinde, insanlığın tarihi devirleri taş levhalardan okunabilmektedir:

“Dilin kışr-ı arzı okur hep ayânen

Tevârîh-i edvârı taş levhâlardan.” (Kalkan, 2014: 252).

Bilimin özelliklerinden biri evrensel olmasıdır. Milletler, bilim sayesinde birbirine yaklaşmaktadır. Nabizade Nazım’da şiirinde bu noktaya değinerek Fransız lügatçisi, filozof ve siyaset adamı olan Littre’nin bir Çinli talebeyi eğitmesini örnek vermektedir:

“Sadâ ahz eder diğerinden bir ıklîm

Eder – Litre - bir Çinli şâkirdi ta‘lîm.

Fûnûn tayy-ı bu‘d u zamân eylemekte

Ukûl-i harîm her an eylemekte.” (Kalkan, 2014: 252).

Nabizade Nazım, şiirinin sonuna doğru bilim tarihini özetlemiştir. Bilim, Vedalar’da doğup, Keldaniyan ve İbraniyan’a geçmiştir. Daha sonra ise Aristark yoluyla Batı’ya geçmiştir. Bilimin ilerlemesiyle insanlık vehimlerden kurtulmuş ve gerçeklere ulaşmıştır:

“Olup –Sanskrit- bir lisân-ı tasavvur

-Vedâ-lar birer tercümân-ı tasavvur.

Fûnûn geçmiş İran’a, Keldâniyân’a

Değişmiş, geçip sonra, ‘İbrâniyân’a.

-Aristark - nakl eylemiş garba ondan

Himâyet görüp ma‘rifet-perverândan

Ebâtıl-ı terakkîde oldukça irfân

Kalıp ebr-i mahfiyyet altında pinhân

(...)

Beşer kurtulup ıztırâbât deminden

Hakikat görüp çıkdı vehm âleminden” (Kalkan, 2014: 254).

Nabizade Nazım, çalışma temine “Valide Ninnisi” adlı şiirinde de değinmiştir. Vatani içine düşmüş olduğu olumsuz durumdan kurtaracak olan şey ilimdir ve bu

yolda çalışmaktır. Bundan dolayı şair, çocuklara ilim tahsil etmeleri gerektiğini, ömürlerini boşa geçirmemelerini öğütlemiştir:

“Hubb-ı ıyâl ü veledin vârisi
Hubb-ı vatan; yani safâ bâisi!
Hubb-ı vatan rûh-ı cihândır desem
Zerre kadar bunda hata eylemem.
Hubb-ı vatan fikre ne revnak verir
Âdeme mâhiyyetini bildirir!
Şâh-reh-i ma‘rifete gitmeli
Kâbe-i umrâna şitâb etmeli.
Ömr-i cehûlâne yaraşmaz bize

Kim bakacak öyle hamıyyetsize?” (Kalkan, 2014: 193-194).

Nabizade Nazım, “Keramat-ı İrfan” adlı şiirinde evrenin yapısının bilim sayesinde keşfedildiğinden bahsetmişti. Bilim sayesinde evreni keşfedilebilen insan artık yaratıcının varlığını ve kudretini evrenin yapısından hareketle izah etmeye çalışmıştır. Şair de, “Bir ‘Hendese-i Resmîye’ Kitâbına Mukaddime”, “Nur” ve “Tahmîd” başlıklı şiirlerinde evrenin yapısı ve düzeni karşısında bir sorgulama içerisine girmektedir. Evrendeki her bir varlık, belirli bir düzen içerisinde yaratılmıştır. Bu düzende şair yaratıcının kudretini görmektedir:

“Bin hamd o Hudâ’ya râygândır
Kim hükmü “müvecceh”-i cihândır.
“Teşkîl” ile bunca kâinâtı,
“Tedvîr” kılar “müvelledatı”
Bin “şekl”-i garîb içinde akla
Bir “mihver-i irtisâm” vermiş;
Şûrişler içinde akl ü nakle
Bir hey’et-i “intizâm” vermiş.” (Kalkan, 2014: 270-271).

“Mevcûdsun semâda, yerde
Gündüzde leyâlî ü seherde!
Sen fikr-i muhît-i cümle âlem
Mâhiyyetin olmasın mı mübhem?

Her zerre ki titriyor hevâda
Allah'ı getirmiyor mu yâda?
Pür-mevc-i hevâda bang-ı “Allah”!
Söyletdi hevâyı sanki Allah!
Mâdem ki sığmıyor beyâna
Hâmuş ol sen de ârif-âne!” (Kalkan, 2014: 189-190).

“Her zerrede rû-nümûn kemâlin
Keyfiyyet-i kudretin ü celâlin
İsbât ediyor mükevvenâtın
Bin hüccet ile vücûd-ı zâtın” (Kalkan, 2014: 187).

2.20. Menemenlizâde Mehmet Tahir

Menemenlizâde Mehmet Tahir, “Tevhid”inde yaratılan her bir nesnede Allah'ın sanatını görmektedir. Âlem bu bakımdan hikmeti gösteren bir aynadır:

“Âlem dolu hikmetle ya Rab
Zatın ile kudretinle ya Rab
Her şeyde görünmede vücudun
‘Mahiyet-i vacibü’s- sücudun’
Her şey ediyor seni huveyda
Ayine-i kudretindir eşya
Bir şey göremem ki bu cihanda
Hiç zatını görmeyim ben anda
Sanatlarını görünce insan
Olmaz mı bakup bakup da hayran” (Öztürk, 2021: 76).

Şair, yaratılış hakkında insanları düşünmeye ve sorgulamaya davet etmektedir. Evrendeki her bir zerre belirli bir ölçüyle yaratılmıştır. Yaratılanlardaki mükemmellik insanı hayrette bırakmaktadır:

“Bir kere düşün nedir bu âlem
Hayrette kalır bakınca âdem
Kim verdi cihana bu nizamı
Ecramdaki o intizamı

İnsana kim etdi aklı ihsan
Nerden buldu bu ruhu insan
Kim verdi türaba feyz-i nebat
Kim etti cihanı yokdan isbat
Etdikçe bu şeyleri tefekkür
Etmez mi vücud-ı hak tekarrür” (Öztürk, 2021: 77).

Menemenlizade Mehmet Tahir’in üzerinde durulması gereken bir diğer şiiri “Mektep” naziresidir. Mektebin her bir yönünden övgüyle bahsederek mektebi yüceltmektedir. Mektep ilmin, faziletin, mutluluğun, akıl ve zekânın bulunduğu yerdir:

“Mekteb ki feyz-i menba’dır her saâdetin
Mekteb ki nur-ı meşâ’ilidir fikr-i hikmetin
Mekteb ki cilvegâhıdır ilm u faziletin
Mekteb ki secdegâhıdır akl u zekâvatın” (Menemenlizâde Mehmet Tahir, 1311: 322).

Mektep, insanlara ilim ve hikmet kazandırır. Mektepte öğretilen ilimler ile kudretin sırlarına aşina olunur. Zihni ve kalbi aydınlatan mektep, insanları huzura ve saadete erdştirir. Mektepler, insanları hem maddi hem de manevi yönden yücelten ilim yuvalarıdır:

“Mektebde fikr-i nâil feyz u alâ olur
Mekteble mülk gülşen-i emn ü sefâ olur
Mekteb görenlerin nazarı pür ziyâ olur
Envâr-ı fikr hikmet ile şule’zâ olur
Esrâr-ı sun’ı kudrete pek âşinâ olur
Ol dîdelerde nû- hüda rû-nümâ olur
Envâr ilm u fazıl ile rûşenâ olur
Ol dilde neş’e, zevk, sefâ daimâ olur” (Menemenlizâde Mehmet Tahir, 1311: 323).

Mektepte tahsil edilen ilimler sayesinde insanlığın teknoloji de ulaşmış olduğu başarılarla atıfta bulunarak mektebin insanlığın gelişim sürecinde ne derece önemli olduğunun altı çizilmiştir. İnsanın, göklerde kuş gibi uçabilmesi ve yerin altında araştırma yapabiliyor olması insanlığın bir başarısıdır. İnsanın bu başarısını açığa çıkaran ise mekteptir:

“Fikr eyle bir neler yapıyor kudret-i beşer
Kuşlar gibi semâlarda etmekde ki sefer
Kâh eylemekde zîr zemine kadar güzer
Fermân-ber olmuş emrine seyr ile bahr u ber
Etmiş cihânı fikrini mahkum serteser
Hep ilm sayesinde bunca nevin eser
Vermektedir cihân kemâlâta zîb u fer
Bunlar olur mu olmasa mektepliler eğer
Mektep değil mi matla’-ı mihr saâdetin
Mekteb değil mi menba’-ı ilm u faziletin” (Menemenlizâde Mehmet Tahir,
1311: 323).

Vatanın kalkınması ve ilerleme gösterebilmesi ancak ilimle mümkündür. Vatanın ilerlemesini isteyen her fert ilime sarılmalı ve kendini bu yolda geliştirmelidir. Cahil olan kişilerin ise vatana bir faydası olmayacaktır. Bu yüzden maksadı vatana hizmet etmek olan insanların cehaleti terk etmeleri ve ilim yolunda yürümeleri gerekmektedir:

“İster misin böyle vatanın feyz u irtikâ
Neşr-i ulûma vakf vücûd ile daimâ
Sen de çalış ki ilmini tezyid ede hüdâ
Kâbil midir ola câhilde fikr ü itilâ
(...)
Câhil bilir mi ilm ne? izz ü âlâ nedir?
Evc-i kemâle vasıta-ı irtikâ nedir?
Câhil bilir mi cevher-i fazl u bahâ nedir?
Sa’yu ânın menafî’-ı cerre behâ nedir.
Câhil bilir mi hizmet için i’tinâ nedir?
Hidmet nedir? neticesi ne? ? iti’lâ nedir?
Câhil bilir mi hâsılı fikr u kuvâ nedir?
Millet nedir vatan ne vatan için bekâ nedir?
Cehlinle kalma hizmet ise maksadın eğer
Tahsil-i ulma durma çalış kim budur hüner” (Menemenlizâde Mehmet Tahir,
1311: 323).

Manzumenin sonunda ise mektepleri himaye eden dönemin padişahı II. Abdülhamid'e dua edilmektedir:

“Biz de himâye eyleyen ancak mekâtibi
Fik eyleyen lüzum u fûnunu avâkıbı
Sultân Hamiddir ki o dur mülk sahibi
İhyâ-yı devlet etmededir fikr u sakıbı?
Zîb u aver zebân sen’adır menakı
Tedbir-i fikr def’a ediyor hep mesâ’ıbı
Saçsun ziyâ cihân hemişe güneş gibi
Hal-i ömr meşgul eder ray-ı sâib
Kalsun serîr-i saltanatta o bi ber- kârar
Oldukça mihr ü mâh semâde ziyâ- nisâr” (Menemenlizâde Mehmet Tahir, 1311: 323).

2.21. Abdülkerim Sabit

Abdülkerim Sabit’in didaktik bir şiiri olan “Say” başlıklı manzumesinde ilmin değeri üzerinde durmaktadır. İlim, bir insan için sahip olunabilecek en değerli servettir. Yapılan keşiflerle insanlar her geçen gün yeni bir bilgiye ulaşmaktadır bu da ilim ve fennin süreklilik arz ettiğini göstermektedir. Bundan dolayı şair, ilim ve fennin ebedi bir değer taşıdığını belirtmektedir. İlim ve fen insanı en değerli olana iletmektedir. Necm suresinin otuz dokuzuncu ayetine²² atıfta bulunan şair çalışmanın gerekliliğine vurgu yapmaktadır:

“Cevher-i ‘ilm ü kemâle yok bahâ,
Âdeme takdim eder bir itilâ,
Sâhibin etme ferâmuş u fedâ,,
Olsa da âsâr-ı sa’y bir bekâ,
Sermedîdir ‘ilm ü fen bulmaz fenâ,
Leyse lil insani illa ma’s’e’a!

İlimdir sermâye-i nev’i beşer
Sa’ydır evc-i kemâle rehber

²² “İnsan için ancak çalıştığı vardır.” (Necm/39)

Fikrin isti'mâli def'i cahil eder

Var mı boş durmakda bilmem ne hüner?

Bir hakikatdır şu guft u muteber

Leyse lil insani illa ma'se'a!" (Abdülkerim Sabit, 1884: 64).

İlim yolunda çalışan toplumların istikbali daima aydınlıktır. Akıl sahibi kimseler bunu bilir ve bu yönde hareket eder. Şair, manzumenin sonunda vatanın evlatlarına seslenerek onlara izlemeleri gereken yolu çizmektedir:

“Servet-ü semanı sa'y eyler esir

Cevher-i fen fazlı tutmaz hakir

Hal-i istikbalini eyler münir

Bir bekâ matlubdur nâmın zâhir,

Boş duruyor mu fikr eden ehl-i beşir

Leyse lil insani illa ma'se'a!

Bir nefis-i zevki ferâmuş eyleyin

Sa'y edin ilmi derâguş eyleyin

Şu'le-i ikbali ser-pûş eyleyin

Hilat-ı zîşân-ı derviş eyleyin

Ey civânân-ı vatan gûş eyleyin

Leyse lil insani illa ma'se'a!" (Abdülkerim Sabit, 1884: 64-65).

Evrenin büyüklüğü ve karmaşıklığı insanı hayrette bırakmıştır. Böylece evrenin bu mükemmel düzeni insanda yaratıcıya inanma isteğini doğurmuştur. Evrende var olan her bir varlık (yıldızlar, gezegenler vs.) yaratıcının kudretinin yansımasıdır. Abdülkerim Sabit'in "Mehtap" başlıklı manzumesini bu düşünceler yer almaktadır:

“Tasvîr eder bu hâlet!

Nûr-ı cemâl-i hakkı,

Sun'-ı kemâl-i hakkı!

Lâzım mı başka hüccet?

(...)

Bu sun'-ı hayret-efzâ

Bürhân-ı kudretindir

Âsâr-ı hikmetindir

Her necm-i neşve-bahşa” (Abdülkerim Sabit, 1884: 32).

2.22. Mehmet İzzet

Mehmet İzzet “Mektep” manzumesinde, ilim öğrenmenin gerekliliği ve cahilliğin zararları üzerinde durmuştur. Her insanın ilim öğrenme sorumluluğunu vurgulamakta, mutlu ve huzurlu bir hayatın teminatını ilimde görmektedir. Mektepleri bu amaca ulaşmada bir araç olarak değerlendirirken cahilliği insanın gelişimini engelleyen bir unsur olarak ele almaktadır. Manzumenin sonunda ise birçok mektep açan II. Abdülhamid’e dua edilmektedir:

“Fevvâre-i feyz u ma’rifetdir
Mekteb denilen mahal-i mes’ud
Olmak ne azîm, mefharettir
Bir kimse için o yerde mevcûd

Tahsîl-i fûnûn vecibedendir!
İnsân esef itse nâbecâ mı?
Ba’zı cühelâ adûv-i fendir!
Ettikleri bunların revâmı?

İnsân için en büyük sa’âdet
Tahsîl-i ma’ârif ü fûnûndur!
Ey zâhid menba’-ı cehâlet
Câhilliğin âdetâ! cünûndur

Billâh şerefli dir şerefli!
Mekteb denilen mekân-ı mes’ûd
İsbâta ne hâcet işte belli!
Tahsîle vesâtetiyle meşhûd

Sultân zaman-ı Hamîd sâni
Her yerde mekâtib etdi inşâ!
Binler yaşa şâh-ı bî-müdânî

Lütfun bu cihânı etdi ihyâ!” (Mehmet İzzet, 1301: 10).

2.23. Eyüp Sabri

Eyüp Sabri, “Say ü Amel” şiirinde insanoğlunun çalışma ve gayreti sayesinde bilim ve teknoloji tarihinde ulaşmış olduğu başarılarla değinmektedir. Şiirde asıl vurgulanmak istenen insan potansiyelinin her türlü yeniliğe açık olmasıdır. Kendi potansiyelini fark edebilen insan çalışma ve gayretiyle insanlık adına büyük hizmetler yapabilecektir. Şair, bu düşüncesini kuvvetlendirebilmek adına insanoğlunun bilim ve teknoloji tarihindeki hizmetlerine değinmektedir. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler düzenli bir çalışmanın neticesidir. İnsanoğlu, günümüzde bilgi ve çalışmayla bilim ve teknolojiye belirli bir seviyeye gelmiş, ulaşım ve haberleşme alanlarında bir dizi icat (vapur, telgraf, şimendifer vb.) meydana getirmiş ve bilim sayesinde doğayı anlamaya ve yararlı biçimde kullanmaya muktedir olmuştur. İnsanda çalışma ve azim olduğu sürece daha birçok icat meydana getirebileceğinin altı çizilmiştir:

“İnsân ne güzel kuvveye mâlik

Her derde göre devâyâ mâlik

Hakkıyla hayâta verse kıymet

Her an eder emr-i hayra himmet

Tahsîl-i hüner ederse câhil

Câhilken olur edîb-i fâzıl

Bir sâ’atini abesle insân

Emrâra rızâ verir mi bir an

Altın çıkarır dilerse yerden

İsterse yapar serâyı zerden

Âdemle cihân teşerrûf eyler

Hem âdem anı tasarruf eyler

İbkâ-yı eser eden bir insân
Mağbût-ı cihân olursa şâyân

Bi'l-hâssa eğer kuvve-yi insân
Bir işte tecemmü' etse bir an

Taşlar delerek cibâli yarmak
Eğlence olur o halka ancak

Âh âdem eğer ederse gayret
Her hârikalar olurdu âdet!

Herkes de biliyor ki asr-ı sâbık
Bir çok hüneri sayardı hârik

Hâzırdaki ihtirâ'ı sezmek
Ez-cümle şimendiferle gezmek

Aktâr-ı cihâna bir zamânda
Îsâl-ı haberle arz-ı mâda

Anlarca hemân mahâl-i mutlak
Hükmünde idi denilse elyak!

İnsânlar uyardı rûzigâra
Yel hükm ediyordu gîr ü dâra

Mağlûb-ı kesel olunca insân
Elbette kalır hünerde pinhân

Kim bildi vapur ki vech-i dil- hâh
Üzre gezecek denizde her gâh!

Deryâda hükûmet eyleyen bâd
İnsâna bugün mutî'ü münkad

Bilseydi beşer ne iktidârı
Vermiş ana ol Cenâb-ı yârî

Bakmazdı ne leyl ü hem nehârı
Eyderdi hemîşe kâr güzârı

Feyyâz-ı cihân bisât-ı lutfun
Sermiş yere bak simât-ı lutfun

Ey nev'-i şerîf zü'l-irâde
Kıl feyz-i Hudâ'dan istifâde

Gönülde cidâl olur mu bir dem
Deryâda aceb gezer mi âdem

Eflâka çıkar mı nev'-i insân
Dünyâyı beşer eder mi devrân

Tarzında vukû' bulan su'âle
Hiç etme beyân-ı istihâle
İnsân amele devâm edince
Çok şeyi çıkarır ince ince

Şâyed ki otuz kırk yıl akdem
Mümkün olamaz desen bir âdem

Kalkıp da bugünkü ihtirâ'ı
Görseydi şaşar ne yaptı sâ'yı

Her türlü terakkîyâta imkân
Vardır diyelim envâ'-ı zî-şân

İkdâm edelim ale't-temâdî
Tevfik eder ol Hudâ-yı Hâdî

Biz de edelim hemîşe ikdâm
Biz de alalım cihânda nîk-nâm

Îcâd ile ihtirâ'a hidmet
Etmekte gerek sebât u gayret

Îcâda heves ederse tâlib
Kesretle gerek ana tecârib
Bi't- tecrübe sen merâm u kasda
Ömründe muvaffak olmasan da

İkmâl-ı nevâkısıyla evlâd
Eylar anı bir zamân îcâd

İş güç görünür bidâyetinde
Lâkin hoş olur nihâyetinde

Bir zümre-i halk rehâya mâ'il
Olmak hasebiyle oldu kâsil

Bir zümrede i'tilâya meyyâl
Hem işte budur ecel-i ecyâl

Âsâr-ı tecelliyât-ı hilkat
İbrâz ediyor umuma ibret

Hep gördüğümüz şu ihtirâ'ât

Da'vâyı eder güzelce isbât

Îcâd edemez isen de (Sabrî)

Tahsîl-i me'ârif eyle bârî" (Çetinkaya, 2023: 97-100).

2.24. Diyarbakırlı Baki

XIX. asırda değişen zihniyet ile ahiret hayatı için çalışmanın yerini daha büyük ölçüde dünya hayatı için çalışmak almıştır. Bunun bir neticesi olarakta birçok şair çalışma kavramının üzerinde ısrarla durmuştur. Diyarbakırlı Baki'de şiirlerinde çalışma kavramına yer veren şairlerdendir. "Teşvik" şiiri ile gençleri harekete geçirmeyi hedefleyen şair, gençlerden ilim ve irfanın ışığıyla aydınlanmalarını istemektedir. Vakit ve fikirlerini ilim yolunda sarf etmeleri gerektiğini öğütlemektedir:

"Azm edin ey nev-civânlar bî-irâdet olmayın!

Köhne âdemler gibi mahrûm-ı himmet olmayın!

Mihr-i hürriyyet kazâ-yı farkınızda parlıyor

Bir terâkkî gösterin agyâr-ı gayret olmayın!

Sînenizde parlasın âsâr-ı nûr-efşân-ı feyz

Behre-yâb-ı ilm olun meczûb-ı gaflet olmayın!

Kâmilâta mazhar-ı ilhâm-ı Rabbânî olup

Neşr-i efkâr eyleyin meclûb-ı zillet olmayın!

Vakt u fikri her zamân tahsîl-i ilme hasr edin!

Cehl ile mahrûm-ı ikbâl ü fazîlet olmayın!" (Kaplan: 2020: 874-875).

Diyarbakırlı Baki'nin ilim, eğitim ve çalışma temalarını işlediği bir diğer şiiri "Say"dır. Bu şiirde ilmin ve çalışmanın öneminden bahsederken II. Abdülhamid dönemi eğitim hamleleri hakkında da bilgi vermektedir. Şair, sürekli öğrenme ve çalışmayı bir görev olarak görmektedir. O, gençlere seslenerek onları öğrenmeye ve

kendilerini geliştirmeye davet etmektedir. Şiirin sonunda ise II. Abdülhamid'in eğitim alanındaki girişimlerini överek mekteplerin toplumsal ve kültürel hayata kattığı canlılık ve faydayı vurgulamaktadır:

“Eyleyüp ilmi telakki sa’y edin
Eyleyin daima terakki sa’y edin
İsteyin tevfik-i hakkı sa’y edin
Sa’ydan olmaz tevki sa’y edin!
(Utlubû) emri ile âmel olun
Cehd ü ikdâm eyleyüp kemâl olun
De’b-i ilmi öğrenüp fâzıl olun
Ey ciğerparelerim âkil olun
Şab iken sa’y etmeli rûz u leyâl
Avdet etmez böyle bir kıymetli hâl
Daima siz eyleyin kesb-i kemâl
Dü cihânda olası asude-i hâl
Gördünüz mü böyle bir devr-i celil
Başka asır olsun mu bu asra adil
İşte mektepler ana şanlı delil
Ayıbdır câhil kalub olmak zelil
Saniyyi sultanımız şah-ı cihân
Yani hân Abdülhâmid kâmuran
Virdi mekteplerle mülke fer ü şân
Sayesinde buldı âlem taze can” (Diyarbakırlı Baki, 1894: 19-20).

2.25. Ali Ferruh

Ali Ferruh, Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerindeki gelişmeleri *Devlet* adlı eserinde dile getirmektedir. Abdülaziz döneminde, hem kara ulaşımında hem de denizcilik alanında dikkate değer gelişmeler yaşanmıştır:

“Trâmveyı işledi seksen sekizde şehirde yer yer
Nişinân-ı tramvay geçtiler fayton-ı süvârânı

(...)

Terakkiyât-ı bahriye ta'âlâ etdi gittikce

Ki vardı pâdişâhın bunlara meyl-i firâvânı

Hıyâz-ı sâbihâ seksen dokuzda kullanılmışdı

Ki yokdu hâsılı tersâne imâlinde pâyânı” (Ali Ferruh, 1886: 58-59).

II. Abdülhamid döneminde ise eğitim alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Beyazıt'ta halkın yararlanabileceği bir kütüphane açılmıştır. Her ilim dalına uygun okullar tesis edilmiştir. Eğitim alanında yapılan bu çalışmalardan dolayı II. Abdülhamid devri eğitim çağı olarak anılmaya layık bir dönem olmuştur:

“Umumi bir kütüphâne açıldı intizâm-ı üzre

Fezâ-yı bayezide oldu bir gülzâr-ı ruhânî

Betahsis ettirip inşâ o sultân ma'ârifin

Lisân-ı tahsîline mahsûs bir divân rahşân

Te'âlî ü tefeyyüz etmesi içün cümle me'murun

Devamı herkezinde sadr oldu emr ü fermânı

Yapıldı hassa her ilme mahsûs ayrı mektebler

Açıldı hâsılı yer yer fûnûnun ayrı meydanı

Denilse asrına asr-ı ma'ârif layık olmaz mı?

Kütüphâne mekâtib kıldı i'lâ ilm ü 'irfânı.” (Ali Ferruh, 1886: 63).

2.26. Hoca-zâde Ahmet Cevdet

Hoca-zâde Ahmet Cevdet, Bâb-ı Alî Kütüphanesinin te'sîsine tarih düşerek II. Abdülhamid'in ilmi faaliyetlere verdiği önemi göstermektedir:

“Mukadder eylemiştir kim Cenâb-ı Kâdir-i Mutlak

Fûnûn u ehl-i fen i'zâzını bu asr u sultâna

(...)

Felâtûn'a, İbn-i Sînâ, Aristo'ya sebek-âmûz

Dekâyık-pâş-ı fermânı, irâdâtı hakîmâne

(...)

Terakkî-i maârif mahz-ı esmâr-ı inâyâtı

Müşevvik lutf-ı bî-pâyânları ashâb-ı irfâna

(...)

Eğerci nisbeten nâcizdir âsâr-ı Hamîd Hân’a

Umûmen mislinin yektasıdır zîbâ kütüphâne “ (Erbay, 1991: 194-195).

2.27. Abdülhalim Memduh

Abdülhalim Memduh, Osmanlı toplumunun kalkınması için ihtiyaç duyduğu ilim, eğitim ve çalışma gibi kavramlar üzerinde durmuştur. O, şiirleri aracılığıyla toplumu ilim öğrenmeye ve çalışmaya teşvik etmiştir. “Sa’y” şiirinde bir toplumun ilerleyebilmesinde ilim ve çalışmanın ne denli önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Memduh, “zaman” kavramına dikkat çekerek toplumdan bu zamana ayak uydurmasını istemektedir. Şiirdeki zamandan kasıt XIX. asırdır ve bu asırda önemli olan bilgi ve bilginin işlenmesidir. Yine bu noktada şair, “fenn-i cihan” ifadesiyle XIX. asrın fenler devri olduğunu vurgulamaktadır. Zamana ayak uydurabilmek için bilimsel bilgi ve üretkenlik gerekmektedir. Bilimsel bilginin ortaya çıkabilmesi için ilmin toplum arasında yaygınlaştırılması gerekmektedir. Üretkenlik ise gayretli bir çalışmanın neticesidir. Şair, toplumun veyahut devletin zamanın şartlarına göre ayakta kalabilmesi için insanları bilime ve üretkenliğe yönlendirmektedir:

“Sa’y et ki beşer sa’yile kâim

Bu rûz-ı ömrde olma hâim

Sa’y ile ki ol enîs-i devlet

Et kadrini sen hünere nisbet

Sa’y et, ilm ü maârif öğren

Ol fenn-i cihâna ârif, öğren

Sa’y eyleyiniz ki gün bugündür

Ehl-i hünere ömr düğündür

Her iş olur sa’yile ile meşhûd

Sa’y et sa’y et cihândır bu!

Bir kıymeti yok zamândır bu!

Boş durma atâlet etme sa’y et!” (Abdülhalim Memduh, 1884: 11-12)

Şair, şiirinde tembellik ve onunla bağlantılı bir kavram olan cahillik üzerinde de durmaktadır. Tembellik, insanların entelektüel gelişimini engelleyerek cehalete mahkûm etmektedir. Bilgisiz ve tembel bir insanın ne kendisine ne de ferdi olduğu topluma hiçbir katkısı olmayacaktır. Tembel ve cahil bir toplumla devlet terakki

sağlayamayacaktır. Bu yüzden şair, tembellik ve cahilliği yererek insanın yaşamını ilim yolunda çalışarak geçirmesi gerektiğini ifade etmiştir:

“Her şeye hamâkat etme sa’y et!
İbraz-ı kesâlet etme sa’y et!
İma-yı cehâlet etme sa’y et!
İnsan isen taallüm eyle,
Ahvâlini bir tefekkür eyle.
Kim boş durarak eder terakki?
Hiç durma cehlden et tevakkî.
Câhil olanı hüdâda sevmez!
Ol hâlık bir ‘ata da sevmez!
Bir ömrünü de sefil etme!
Bir nefsinin de zelil etme
Tahsîl ile eyle sa’y u ikdâm
Ol nail-i ‘izzü ve ferr-i ikmal” (Abdülhalim Memduh, 1884: 12).

Batı medeniyeti bilim ve teknikteki başarısını eğitime ve disiplinli bir çalışmaya borçludur. Osmanlı Devleti’nin de aynı yolu izlemesi gerekmektedir. Bu noktada Abdülhalim Memduh, “Fazilet” başlıklı şiirinde yine ilmi ve çalışmayı topluma aşılamaktadır. Başarı, ancak ilim ve çalışmanın sonucunda elde edilmektedir. Cehalet, insana zarar vermekteyken ilim sahibi olmak insana binbir türlü güzellikler sunmaktadır. İlmî sayesinde insan kendisini geliştirmekte ve düşünme yetisini arttırmaktadır. Böylece şair, cehaleti yererek ilmi yüceltmektedir:

“Sa’y u amel gösterir âdeme şöhret nedir
Cehl ü kesel arz eder ehline zillet nedir
Cehlini te’yîd eder fert-i kesâlet ile
Anlamaz echel olan akl-ı dirâyet nedir
Kıymet-i tahsîl fen fîrse eğer fikrine
Eylese takdir eger nam u fazilet nedir
(...)
Sa’y ediniz dembedem cehl ile boş durmayın
Anlayın âlemdeki şöhret u devlet nedir
Var mıdır âlemde hiç cehl ile devlet bulan

Aklı olan âdeme cehl ü kesâlet nedir” (Abdülhalim Memduh, 1884: 15-16).

İlmi maddi zenginliklerle kıyaslayan şair, ilmi maddi zenginliklerden üstün tutmaktadır. İlim, maddi servet gibi insana keder verip sıkıntıya sokmaz aksine insana huzur ve mutluluk verir:

“Sa’ydır bahş eyleyen insana fer!

Cehd ü himmet nâil-i devlet eder

‘İlm ise servet gibi etmez keder,

‘İlmdir ehl-i kemâle sîm ü zer

Sa’yle ‘âlemde bir âdem güzer!

Leyse lil insani illa ma’s’e’a!” (Abdülhalim Memduh, 1884: 13-14).

XIX. asırda devletler, bilim ve teknik alanında bir yarış hâlinindedir. Osmanlı Devleti’nin bu yarışa katılabilmesi için eksikliklerini gidermesi gerekmektedir. Abdülhalim Memduh “Say” şiirinde devletin eksikliklerini giderebilmek için topluma düşen sorumlulukları hatırlatmaktadır. Şair, bu noktada bireyden topluma geçiş yaparak vatanın içine düşmüş olduğu olumsuz tablodan kurtulabilmesi için toplumun kendini ilmi olarak geliştirmesi ve çok çalışması gerektiğini vurgulamaktadır. İlim öğrenmek ve çalışmak yalnızca bireyin kişisel gelişimi için faydalı değildir aynı şekilde bir toplumun ilerleyebilmesi için de gereklidir. Böylece ilim sahibi üretken toplumlar devletin canlanmasına katkıda bulunacaklardır. Şair, şiirin bu kısmında toplumu ilim öğrenme konusunda cesaretlendirme amacı taşımaktadır:

“İşte vatan istiyor terakki!

Boş durmadan eyleyin terakki.

Bir mes’adet hemcivar-ı akvâm

Tahsilde feranşer akvâm

Bak milletimiz mekâsilinden

Aciz kalır müsâbakatdan

Bu milleti içün ferâmuş

Allah için eyleyin derâguş” (Abdülhalim Memduh, 1884: 13).

Abdülhalim Memduh’un şiirlerinde üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise tabiat ve yaratıcı ilişkisidir. O da diğer şairlerde görüldüğü gibi tabiattaki her bir zerrede yaratıcıyı bulmaktadır. Evrende meydana gelen her olay, evrenin yapısı, döngüsü ona yaratıcıyı hatırlatmaktadır. Şair, evrenin işleyişine dair bilimsel bilgilerde

bir hikmet olduğunu görmekte ve böylece evreni yaratıcının hikmetinin bir aynası olarak görmektedir. Bu yüzden evren ona göre en güçlü delil olma özelliğini taşımaktadır. Evreni bir yapı, bu yapının mimarı olarakta yaratıcıyı göstermektedir:

“Her hâli kâinatın

Bu çarh-ı bî-sebâtın

Bürhân-ı kudret Allah

Mir’at-ı hikmet Allah

(...)

Kim etti dehri peydâ

Âlemleri hüveydâ

İnşâ için ya bir dâr

Lazım değil mi mimar” (Abdülhalim Memduh, 1887: 25-27).

2.28. İsmail Safa

İsmail Safa şiirlerinde akli ve ilmi yollardan hareketle yaratıcının varlığını ve kudretini ispat etmeye çalışmaktadır. Bu şiirlerinden bir tanesi “İlliyyine yahut Zemine Bir Nazar” başlıklı şiiridir. Bu şiirde İsmail Safa, yaratıcının varlığını açıklarken kozmografyaya dair bilgisini de sunmaktadır. Evrenin yaratılışı ve evrende var olan varlıklar hakkında çıkarımlarda bulunmaktadır. Yerde ve gökte bulunan her bir varlık, yaratıcının varlığına ve kudretine delil teşkil etmektedir. Gökteki yıldızlar, yerdeki çiçek ve yaprakların her biri yaratıcının varlığını göstermektedir. Kâinatı yaratan, ona düzen veren, yıldızları gökte asılı durduran ve gezegenleri çeviren bir yaratıcı vardır:

“Mevcûd olamaz kendiliğinden bu eserler

Masnû’u görüp sâni’i inkâr hatâdır

Mevcûdların mûcidi bi’z-zât Hudâ’dır

Yerler bunu söyler, bana gökler bunu söyler

Her yıldız ol ulûhiyyete bürhân-ı dirahşân

Her bir çiçeğin manzarası şâhid-i ra’nâ

Her yaprağı her bir çiçeğin hâ’iz-i ma’nâ

Zâhirdir ulûhiyyetin ey Hâlık-i zî-şân

Her bir küreye kuvve-yi cezbeye veren sen
Meydânda senin kudretin ey Kâdir-i Mutlak
Durdurmadasın sâbiteler gökde mu'allak
Seyyâreleri öyle dem-â-dem çeviren sen” (İsmâil Safâ, 2019: 80).

Manzumenin ilerleyen bölümünde kozmolojiden hareketle evrenin ve insanın var olma sürecinden bahsedilmektedir. Dünya, başlangıçta ateş dolu bir top hâlindeyken daha sonra soğuyup canlıların üzerinde yaşayabileceği bir hâl almıştır. Deprem ve volkan gibi doğal afetlerin sonucunda ise dünya şekillenmiş ve tabakalara ayrılmıştır:

“Bir kütle-i nâriyye iken arz mukaddem
Gıtdikçe edip kesb-i bürûdet ve salâbet
Hayvân ü nebât eylemiş en sonra da neş’et
Gelmiş, türemiş silsile-i Hazret-i Âdem

Volkanlar ile zelzelelerle o zamânlar
Tûfân-ı kazâ ‘âlemi zîr ü zeber etmiş
Sahrâları bahre çevirüp bahri ber etmiş
Alt üst ederek ‘âlemi kerrât ile anlar

Bin kâlîba koymuş da anı öyle kazâlar
Andan giremez münkasım olmuş tabakâta
Olmazdı müsâ'id küre-î arz hayâta
Sonra bereket versin azalmış o belâlar” (İsmâil Safâ, 2019: 81).

İnsanlığın bilimsel ve entelektüel gücünün artmasıyla birlikte doğal afetlere karşı önlemler alınmaya başlanmıştır. Bu durum, bilim sayesinde insanlığın doğa üzerindeki hâkimiyetini göstermektedir:

“Âfât-ı semâviyyeye karşı bile insân
Âlât-ı tahaffuz buluyor eyliyor icâd
Etmekde bütün yırtıcı hayvânları münkâd
Her kuvvete gâlib geliyor kuvve-i ‘irfân” (İsmâil Safâ, 2019: 81).

İnsanlık ilerlemeye ve gelişmeye devam etmektedir. Eskiden olması imkânız görülen pek çok şey artık bilimin ilerlemesiyle mümkün hâle gelmiş, meçhul olan meseleler de açığa kavuşmuş ve böylece insan birçok sırra vakıf olmaya başlamıştır:

“Vaktiyle muhâl olduğuna hükm olunan şey
Etmekde bu gün sâha-i imkânda tecellî
Evvelleri çok mes’elenin sûret-i halli
Mechûl idi; ma’lûm oluyor şimdi pey-â pey” (İsmâil Safâ, 2019: 81).

Şair, evrenin düzeninin insan aklının üzerinde olduğunu belirterek bilimin ne kadar ilerlerse ilerlesin insanın hilkatin sırlarına tam olarak erişemeyeceğini ifade etmektedir:

“Çok sırları keşf eylemeğe muktedir âdem
Vardır nitekim çok hikemiyyâta vukûfu
Bilmekle fakat olmuyor âhâd u ulûfu
Kevkeblerin a’dâdına vâkıf mıdır âdem?

Mechûl ‘ibâda hele ey Hâlık-i ma’bûd!
Hilkat! Ne büyük sır! Ne kadar güç bu mu’ammâ!
Bir kimse bunu kâbil-i hâl görmüyor aslâ!
Ecrâm, semâda ne zamandan beri mevcûd?” (İsmâil Safâ, 2019: 82).

Evrenin sonsuzluğu şairi büyülemektedir. Âlemlerin ötesini merak etmekte ve bu noktada bir sorgulama içerisine girmektedir. Başka âlemlerde yaşam olup olmadığını merak etmekte ve bilim insanlarının bu sorusuna cevap verip veremeyeceğini sormaktadır:

“Mahdûd değil nâ-mütenâhî imiş eflâk
Hayret ki birer ‘âlem imiş gördüğüm ecrâm!
Lâkin bu ‘avâlimde eden var mıdır ârâm?
Erbâb-ı fûnûn etdi mi bilmem bunu idrâk?

Varmış bu da müsbet ki hevâ ba’zılarında
Anlarda hayâtı bu husûs eyliyor isbât
Fennen bilinir, anlaşılır şey mi bu heyhât?
İnsân dahi var mı ‘acabâ ba’zılarında?

Anlarda dahi farz edelim nev’-i beşer var

Gel anla! Ne yolda geçinirler, ne yaparlar?

Allâh Te’âlâ’ya mı anlar da taparlar?

Düşvâr bunun kühünü bilmek bize düşvâr!” (İsmâil Safâ, 2019: 82).

Daha sonra ise şair, evrene dair olayları algılamada insan aklının sınırlı olduğunu belirtmekte ve yaratıcının kudreti karşısındaki hayranlığını dile getirmektedir:

“Yâ Rab bunu tedkîk bize fâ’ide vermez

Takdîrine de kudretinin kudretimiz yok

Müstevceb-i hayret olacak çok eserin çok

Hayrân oluruz pek o kadar ‘aklımız ermez” (İsmâil Safâ, 2019: 83).

İsmail Safa, “İstiğrâk” ve “Kâinat” adlı şiirlerinde de yaratıcının varlığını ve kudretini benzer yaklaşımla ortaya koymuştur. Kâinattaki tüm varlıklar yaratıcının varlığını ve kudretini göstermektedir. Şaire göre, gök cisimleri ve gök cisimlerinin düzenli hareketleri birer mucizedir. Gök cisimleri arasındaki çekim kuvvetine değinen şair, yıldızların ve diğer tüm gök cisimlerinin mükemmel bir düzenle hareket ettiğini dile getirmektedir:

“Bâlâda nedir bu parlayanlar

Şaşmaz mı bakan bu mu’cizâta

‘Âlemler imiş o pârlayânlar.

Hayret ki birer cihanmış anlar

Bir kuvve-i câzibeyle ecrâm

Etmekde semâda seyr ü ârâm

Ma’dûd mu gördüğüm cihanlar?

Mahdûd mudur bu âsumânlar?

Saymakla bitmez mi söyle â’dâd?

Yâhûd tükenir mi hîç zemânlar?

Yâ Rab! Ne bu ihtîşâm-ı ecrâm!..

Bu şa’şa’-i müdâm-ı ecrâm!

Anlarla bu âsumân müzeyyen
Mahrekleri hepsinin mu'ayyen

Sendendir o intizam-ı ecrâm

Kanun-ı felek, nizam-ı ecrâm” (İsmâil Safâ, 2019: 96-97).

Evrenin sonsuzluğu şairi büyülemeye devam etmektedir. Allah'ın yaratmış olduğu milyarlarca âlem, Allah'ın varlığını ve birliğini göstermektedir. Bu bakımdan kâinat, yaratıcının kudretini gösteren bir ayna olarak ele alınmaktadır:

“Bak nasıl vâsi’, nasıl bî-intihâdır kâ’inât

Bak ne mir’ât-ı ulûhiyyet-nümâdır kâ’inât

Dikkat etdim bir lisân-ı hâl-i hâmûşî ile

Dâ’imâ gûyende-i yâ Rabbenâ’dır kâ’inât

Sahnesinde bak ne âlemler tecelli eyliyor

Bir temâşâ-hâne-i hayret-fezâdır kâ’inât

İşte milyarlarca ‘âlemler diyor Allah bir

Pîş-gâhımda şühûd-ı kibriyâdır kâ’inât” (İsmâil Safâ, 2019: 110).

Şairin, yaratıcının kudreti karşısındaki hayranlığı sadece gökyüzü ile sınırlı değildir. Doğa ve doğadaki tüm varlıklar mükemmel bir sistem içerisindedir. Bitki, karınca, kuş ve örümcek gibi yaratılan tüm canlıların mükemmel bir işleyiş içerisinde olması onu büyülemektedir:

“Dal budak salmak, çiçek açmak, yemiş vermek garîb!

Tohm-ı nâçizin nedir yâ Rab şu hâsiyyetleri?

Hurde-bînîken şu hayvânlar mehîb ü dil-firîb,

Neydi mebde’de nasıl olmakdadır gâyetleri?” (İsmâil Safâ, 2019: 320).

(...)

“Mu’ammâ ne işler yapar bir karınca

Şaşar lâne-i mûra insân varınca

(...)

Ne işdir bu? Durmaz üşenmez taşırırlar.

Giderler gelirler koşar uğraşırlar.

Ne işdir ne işdir ne işdir bu yâ Rab

Bu esrâr-ı agreb bu esrâr-ı agreb!

Mu'ammâ! Ne ağlar örer bir örümcek

Devâ'ir ki merkezleri müttehiddir.

Şu hayvâncağız yavru doğmuş demincek

Gıdâyı nasıl bulmaya oldu kâdir?

Nedir ıstihâlâtı dūdū'l-harîrin?

Fezâda nasıl hicret etmekde kuşlar?" (İsmâil Safâ, 2019: 377- 378).

İsmail Safa'nın üzerinde durulması gereken şiirlerinden bazıları ise ilim ve çalışmanın öneminden bahsettiği şiirleridir. Osmanlıların Batılı devletlerden geri kalmış olmasının sebebini cahillik ve tembellikte görmektedir. Ona göre, Osmanlı Devleti'nin ilerleyebilmesi için ilmin toplum arasında yaygınlaştırılması ve tembelliğin bir kenara bırakılıp çok çalışılması gerekmektedir. İsmail Safa, "Mev'iza" başlıklı şiirinde İslam'ın ilme verdiği önemden bahsetmektedir. Müslümanların vazifelerinden bir tanesi ilim öğrenmektir bundan dolayı Müslümanlar zamanını ilim yolunda tüketmelidir. İslamiyet, ilim öğrenmeyi emreden bir din olduğu için cehalet ve İslamiyet bir arada bulunamaz ancak içine düşmüş oldukları tembellik yüzünden Müslümanlar, XIX. asırda ilmi açıdan duraklama devrine girmiştir. İsmail Safa, "İlim Çin'de de olsa arayınız" hadisinden yola çıkarak İslamiyet'in ilme verdiği önemi göstermektedir. Komşu olarak belirttiği Batılı devletler, gün geçtikçe ilerlerken Müslümanların tembellik yaparak ilimden mahrum kalmalarından yakınmaktadır. Bu şiirinde İsmail Safa, Müslümanlardan ilerlemenin en büyük engeli olan cahilliği ve tembelliği bir kenara bırakmalarını ve ilim yolunda harekete geçmelerini istemektedir:

"Din-i İslâma cehâlet dokunur

Müslümânlıkla fazîlet okunur

'İlm için kendimizi yormalıyız

Çin'de de olsa varıp sormalıyız

Medeniyyet gidiyor hep ileri

Artıyor komşuların bilgileri

Hangi san'at elimizden gelmez
Fikrimiz hangi kata yükselmez:

Var mı bir fen ki biraz gayretle
Muktedir olmayalım tahsîle

Kabiliyyet ile dâniş müzdâd
Bizde mefkûd değil isti'dâd

Eyleriz himmet ile kal'-ı cebel
'Ömrümüz geçmese tenbel tenbel

Bakıp etrâfa da 'ibret alalım!

Bize lâayık mı ki 'âtıl kalalım" (İsmâil Safâ, 2019: 397-398).

İslamiyet ilim öğrenmeyi emrettiğı gibi çalışmayı da insanlara vazife kılmıştır. Batı medeniyeti, gayretli bir çalışmanın neticesidir. İlerlemek için çalışmak şarttır bundan dolayı Müslümanlar, Batılılar'ın bu yönünü örnek alarak çok çalışmalıdır:

"Mesleğinde çalışmalı âdem.

Sa'y ü ikdâm herkese elzem.

İşte: "El-kâsibu habîbu 'llâh"

Kavli her türlü pendden akdem.

Mesleğinde çalışmayan çokdur,

Var bu dünyâda öyle çok sersem.

Câhile nush u pend kâr etmez

"İnnehu ke'l-hevâmi lâ-yefhem"

Bu terakkî olur mu milletde?

Çalışanlar çalışmasa her dem.

Medeniyyet bugün terakkîde;

Vahşet-âbâd idi bütün âlem." (İsmâil Safâ, 2019: 36).

İsmail Safa, "Şakirdlerime" başlıklı manzumesinde ise ilim ve irfan sahibi bir aileden bahsederek bu aile üzerinden ilim tahsilinin önemine vurgu yapmaktadır. İlim, insana birçok üstün meziyetler kazandırmaktadır. Bunlardan bir tanesi, şairin belirttiğı

gibi toplum tarafından saygı ve değer görmektir. İlim, insanları her türlü musibetten korumakta ve bu bakımdan ilim sahibi insanlara herhangi bir zarar gelmemektedir. İsmail Safa, manzumenin sonunda ise ilim sahibi bu ailenin örnek alınması gerektiğini vurgulayarak insan yaşamında ilmin ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır:

“Şöyle bir â’ile farz eyleyelim

Hâl ü âtîsini arz eyleyelim

Tutalım â’ilelerden üstün

Olsun efrâdı fazîletli bütün

Kimi târîh-şinâsı akvâm

Arzı eyler kimi tetkîke devâm

(...)

Hepsi tahsîl-i hünerle memnûn

Hâsılı cümlesi erbâb-ı fûnûn

(...)

Bunların bâb-ı sa’âdetlerine

Yâhud esbâb-ı sa’âdetlerine

Fakr u zillet ile yokluk gelemmez,

Derd ü ‘illet bile çokluk gelemmez

Her musîbet bükemez kollarını

Bilir anlar yaşamak yollarını

(...)

Olunuz bir baba evlâdı gibi

Dediğim â’ile efrâdı gibi” (İsmâil Safâ, 2019: 378-380).

İlim tahsilinin önemine “Oğlum İlhami’nin Tarih-i Veladeti”, “Mektep” ve “Talebe Lisanından” başlıklı manzumelerinde de değinmektedir. İnsan bu dünyaya gelişi hakkında bilinçli olmalı, yaşamın anlamını bilmeli ve ona göre varlık göstermelidir. İnsan bu dünyada yalnızca varlığı ile değil, bilgisiyle de var olmalıdır. İnsanlar, kendisini ilimi açıdan donatmalı ve dünyanın gelip geçici heveslerine aldanmamalıdır:

“Bilmeden ‘âleme gelip gitme,

‘İlme hasr eyle sa’y u ikdâmı;

Dalma oğlum sefâhate zinhâr,

Çeşm-i ‘ibretle gör mey-âşâmı.” (İsmâil Safâ, 2019: 262-263).

Bilgiye ulaşmanın yolu mekteplerden geçmektedir. İnsanlar evrene, doğaya ve dine ait bilgilere mekteplerde okutulan ilimler sayesinde ulaşabilecektir:

“Bir mektebe gelmeden mukaddem
Mechûl idi cümlemizce âlem
Mechûl idi bizce zîr ü bâlâ.
Malûm değildi bir heyûlâ.
Allah’ı, Resul’ü, dîni bildik.
Biz bunları anlamış değildik;
Bir nebzecik anladık Kitâb’ı,
Ahterleri, mâhı, âftâbı” (İsmail Safa, 1899: 112).

“Müteselsil” adlı şiirinde de İsmail Safa, tembelliği ve cahilliği eleştirmektedir. İnsanın güzel bir yaşam sürmesi ilim ve çalışmaya bağlıdır:

“Ey şu deycûr-ı cehâletde kalan gâfiller!
‘Ömrünüz etmese olmaz mı o zulmetde güzer?
Müstenîr olmada hûrşîd-i hünerden her yer
Mevce-zen olmada envâr-ı ma’ârif yer yer
Bu cihân kâr-gehinde çalışan kâr eyler
Sa’y-ı tâm eyleyemenler görür elbette zarar
(...)

Maksadın hüsn-i ta’ayyüşse bu ‘âlemde eger
Çalışıp etmeli tahsîl-i kemâlât ü hüner” (İsmâil Safâ, 2019: 164).

İlmin insana kattığı değerden bahsederek insanların ilimle süslenmesi gerektiğinin altını çizmektedir:

“Cehlden etmeli şiddetle tevkî vü hazer
Var mı ‘irfân gibi ‘âlemde müşâ’şa gevher?
‘İlm ile etse tezeyyün yakışır nev’-i beşer” (İsmâil Safâ, 2019: 164).

“Fazilet” şiirinde de insan yaşamında bilginin ne derece önemli olduğunu, cahilliğin ve tembelliğin de ne derece zararlı olduğunu bilgili ve bilgisiz insanın karşılaştırmasını yaparak ifade etmektedir. Bilgili kimseler meyve veren bir ağaç gibi verimli iken cahil kimseler ise kış dönemindeki kuru ağaçlar gibi hayatı verimsiz

kılmaktadır. Bilgi insanı yüceltip ve ilerletirken cahillik insanın verimsizleşmesine ve gerilemesine sebebiyet vermektedir:

“Müreccâhdır kanâ’at her zaman her türlü ikbâle,
Bakıp mâdûna insân dâ’imâ şükr etmeli hâle.

Tekâsül ‘aybdır insâna her meslekde, her yerde;
Çalışmaktır medâr-ı mazhariyyet cümle âmâle.

Cehâlet bilmemekdir, ‘ilm ise her şeyi bilmektir;
Bilenle bilmeyenden hangisi lâyıkdır ibcâle?

‘Ulûm erbâb-ı eşcâr-o girân bâr-ı fevâkihtir.
Fakat bir meşcerin kış hâli benzer bil ki cehhâle.

Neler tahsîl eder bir ‘asr içinde bir zekî âdem,
Yazıkdır cehl ile geçmiş olan bir ömr-i sâd-sâle.” (İsmâil Safâ, 2019: 235).

2.29. Tevfik Fikret

Türk edebiyatının modernleşme sürecinde büyük rol oynayan Tevfik Fikret, şiirlerinde hem bireysel duygulara hem de XIX. asrın ruhsal ve düşünsel panoramasına yer veren yenilikçi ve ilerici bir şairdir. Tevfik Fikret’i, sadece edebî açıdan değil, aydınlanmacı ve pozitivist bir figür olarakta değerlendirmek gerekmektedir. Onun, bilime ve insan aklına olan inancı sonsuzdur. “Târih-i Kadim’e Zey”l ve “Halûk’un Âmentüsü” onun pozitivist tavrının açıkça görüldüğü şiirlerindendir. “Tarih-i Kadim’e Zeyl” de Tevfik Fikret, dini dogmalara karşı çıkararak hakikatin sırlarına ulaşmak için peygamberlere ve kutsal kitaplara ihtiyaç duymadığını, bu sırların müspet bilimler aracılığıyla çözülebileceğine inandığını ortaya koyar. Bir örümceğin bile hakikate götürebileceğini savunması ve tabiat sahnesini bir kitap olarak kabul etmesi, bilginin artık peygamberlerden gelen nakli ve metafizik bilgilerle değil, gözle görülen, işitilen ve deneyimlenebilen olgularla elde edebileceğine işaret etmektedir. Şair, artık gerçekliği ötelerde (metafizik) değil, kendi çevresinde aramaktadır (Güzel, 2023: 110). Tevfik Fikret böylece, kitaba dayanan dini inançları reddederek tabiat dinine bağlı

olduğunu ifade etmektedir. Semavî dinleri inkâr etmesinin sebebi, bu dinlerin akla aykırı mucizeler içermesi ve bu nedenle insanlığın geri kalmasına yol açtığını düşünmesidir (Kaplan, 2017: 175-176). Kaplan, Tanzimat’tan sonra hiçbir Türk yazarının İslamiyet ile fen ve ilim arasında bir çatışma görmediğini ancak Fikret’in şiirlerinde akıl, ilim ve fen kavramlarının dini düşüncelerle çelişir biçimde sunulduğunu belirtmektedir (Kaplan, 2016: 195).

“Anladım çünkü hakikat başka,
Başka yoldan varılırmış Hakk'a.
Saydığın hârikalar, mu'cizeler
Birer efsûn-ı zekâdır ki, beşer
Bî-tevakkuf açıyor sırlarını;
Mu'cizât ehli unutmuş yarını.
Muğfil ü muğfel o Îsâ, Mûsâ;
Köhne bir kizb-i mutalsamdır âsâ.

(...)

Düşünüp işlemek âyînimdir.
Yaşamak dîni benim dînimdir.
Mü'minim: varlığa imânım var,
Her kanat bir melek eyler ikrâr,
Enbiyâdan yaşarım müstagnî,
Bir örümcek götürür Hakk'a beni:
Kitâbım sahn-ı tabîat kitâbı,
Bendedir hayr ü şerîn esbâbı.
Varırım böyle der-i merkade dek,
Ba's ü ukbâya mahal görmem pek.
Taşırım kalb-i şegaf-peymâda
Beşerin aşkını, âlâmını da.
Dîn-i hak bence, bugün dîn-i hayât!

Sen ne dersin buna, ey Mollâ Sırât?...” (Tevfik Fikret, 2021: 781- 782).

Tevfik Fikret’in zihni dünyasını ve bilime bakış açısını bütün yönleriyle tanımlayabilmek için II. Meşrutiyet sonrası kaleme aldığı şiirlerine de değinmek gerekmektedir. Onun, bilime bakış açısı II. Meşrutiyet sonrası şiirlerinde daha belirgin

ve yoğun bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu şiirlere değinmeden geçmek, Tevfik Fikret'in zihni dünyasını ve bilime bakış açısını eksik yorumlamaya yol açabilir.

“Halûk'un Amentüsü”nde Fikret, geleneksel dini inançlara karşı çıkarak akla, bilime ve insanlığa dayanan yeni bir inanç sistemini savunmaktadır. “Amentü” kelimesi, İslam dininde inanç esaslarını ifade eden bir terimdir; Fikret ise bu kavramı dönüştürerek kendi düşünce sistemine kutsallık kazandırma amacıyla bu başlığı tercih etmiştir. Kaplan, Fikret'in bu başlığı seçmedeki amacını, Müslümanların ezbere bildiği Amentüyü değiştirerek yeni fikirlerine dini kutsallık kazandırmak olduğu şeklinde açıklamıştır (Kaplan, 2017: 164). Bu şiir, geleneksel din anlayışına karşı yeni bir iman ortaya koyma çabasının ürünüdür. “Halûk'un Amentüsü”, Sadullah Paşa'nın “Ondokuzuncu Asır Manzumesi” ile Şinasi'nin “Münacat”ının belirli bir program hâline getirilmiş şeklidir. Fikret, Sadullah Paşa'nın manzumesindeki düşünceleri daha da genişleterek akıl ve fen sayesinde hakkın batıla üstün gelmesi, insanların kardeşliği ve dünyanın birliği, Batılılaşma, medenileşme gibi düşüncelere yer vermiştir (Akay, 1998: 57-58).

Tevfik Fikret akla ve bilimin gücüne güvenmiş ve insanlığın kurtuluşunu bu iki unsura bağlamıştır. Ona göre, aklın mucizesi karşısında batıl inançlar yok olacak, hakikatler ise aklın ve bilimin sayesinde ortaya çıkacaktır. Bilim, zamanla her şeyi gerçekleştirebilecek bir seviyeye gelecek, kara toprağı bile altına dönüştürebilecektir. Tevfik Fikret'in “Halûk'un Amentüsü”ndeki bu tutumu onun pozitivist dünya görüşünün bir tezahürüdür:

“Elbet şu mezâr ömrünü bir haşr-ı ziyâ-hîz
Ta'kîb edecektir, buna î mânla inandım.
Aklın, o büyük sâhirin i'câzı önünde
Bâtıl geçecek yerlere hüsrânla, inandım.
Zulmet sönecek, parlayacak hakk-ı dırâhşân
Birdenbire bir tâbiş-i Bürkânla, inandım.
Kollar ve boyunlar çözülp bağlanacak hep
Yumruklar o zincîr-i hurûşânla, inandım.
Bir gün yapacak fen şu siyâh toprağı altın,
Her şey olacak kudret-i irfânla... inandım.” (Tevfik Fikret, 2021: 673-674).

Tevfik Fikret, “Halûk’un Vedâi”, “Promete” ve “Ferda” şiirlerinde ilerlemeci ve aydınlanmacı düşünceleri belirgin bir şekilde yer almaktadır. Batılılar’ın bilimsel ve teknik başarılarını hayranlıkla izlerken kendi vatanının bu gelişmelerden geri kalması şairde derin bir üzüntü ve sorumluluk duygusunu uyandırmıştır. Oğlu Haluk’u yurtdışına eğitim için gönderen Tevfik Fikret, ondan yalnızca bireysel başarı değil, memleketin ihtiyaç duyduğu fen ve sanatı getirmesini istemektedir. Haluk’u bireysel bir figür olmanın ötesinde akla ve bilime dayalı genç neslin temsilcisi olarak görmektedir. Fikret, Batılı bilimle ve sanatla donanmış, özgür düşünceli bir genç neslin hayalini kurmaktadır. Bu genç nesil, Batı’dan bilgi ve bilim getirerek halkı aydınlatacaktır. Tevfik Fikret, memlekete Avrupa’dan bilimi getirecek olan gençleri Yunan mitolojisindeki Prometheus’a benzetmektedir. Prometheus, Zeus’tan bilimin ve aydınlanmanın sembolü olan ateşi çalıp insanlara sunmuştur. Böylece Prometheus insanlara bilimi, medeniyeti ve özgürlüğün kapılarını aralamıştır. Gençlerde Avrupa’dan fen getirerek Prometheus gibi özgürlük ve bilgi uğruna mücadele edeceklerdir:

“Ne bulursan bırakma: san'at, fen,
İ'timat, i'tinâ, cesâret, ümîd,
Hepsi lâzım bu yurda, hepsi müfîd ...
Bize bol bol ziyâ kucakla, getir:
Düşmek etrâfı görmemektendir.” (Tevfik Fikret, 2021: 678).

(...)

“Birgün şu hastalıklı vatan cânlanırsa ... Ey
Müştâk-ı feyz ü nûr olan atî-i milletin
Mechûl elektrikçisi, aktâr-ı fikretin,
Yüklen getir -ne varsa- biraz meskenet-fiken,
Bir parça rûhu, benliği, idrâki besleyen
Esmâr-ı bünye-hîzini; boş durmasın elin.
Gör dâima önünde esâtir-i evvelin
Gökten dehâ-yı nârı çalan kahramânını...” (Tevfik Fikret, 2021: 675).

Tevfik Fikret, genç nesillere sürekli olarak ilerleme fikrini aşılacaktır. Ona göre yaşanan çağ, bilimin, ilerlemenin ve devrimlerin çağıdır. Her yeni bir fikir, karanlıkları yok ederken yeni bir aydınlık doğurmaktadır. Bundan dolayı dünya sürekli

bir değişim ve dönüşüm içerisinde. Bu değişime ayak uyduran toplumlar gelişip yükselirken ayak uyduramayan toplumlar ise yok olmaya mahkûmdur:

“Her uzvu gird-bâd-ı havâyicle sarsılan
Bir neslin oğlusun; bunu yâd et zamân zamân.
Asrın, unutma, hârikalar asr-ı feyzidir;
Her yıldırımında bir gece, bir gölge devrilir,
Bir ufk-ı i’tilâ açılır, yükselir hayât;
Yükselmeyen düşer: Ya terakkî, ya inhitât!

Yükselmeli, dokunmalı alnın semâlara;
Doymaz beşer dedikleri kuş i’tilâlara...
Uğraş, didin, düşün, ara, bul, koş, atıl, bağır;
Durmak zamânı geçti, çalışmak zamanıdır” (Tevfik Fikret, 2021:697).

Tevfik Fikret’in “Kutba Doğru” başlıklı manzumesi, onun bilimsel gelişme ve keşiflere verdiği önemi göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu manzumesinde Fikret, Norveçli bilim adamı olan Fridtjof Nansen’in Fram adlı gemisiyle kutup bölgesine yaptığı bilimsel keşif gezisini konu edinmiştir. Şair, bu tür bilimsel keşiflerin önemini vurgularken bu tür girişimleri küçümseyen ve önem vermeyen kesimleri eleştirmektedir. Şair, Nansen’in bu bilimsel keşif yolcuğuna cesaret etmemesi hâlinde bu keşifin başarıyla sonuçlanamayacağını ve ayrıca bu tür bilimsel keşiflerin desteklenmediği takdirde insanlığın bilim yolunda ilerleyemeyeceğinin de altını çizmektedir. Bu şiir sadece bir keşif gezisinin aktarımı değil, aynı zamanda Fikret’in hayalini kurduğu geleceğin ve ideal insan tipinin de bir örneğidir. Bu keşif gezisini aktarırken gençliğe de bir model sunmaktadır: Zorluklarla mücadele edebilen, çalışkan, araştırmaya hevesli, bilgi uğruna mücadele eden bir insan modelidir. Onun idealini kurduğu nesil sorgulayan, araştıran ve bilime hevesli bir nesildir:

“Önünde bir mütebâ’id semâ-yı berf-âlûd,
Peyinde bir medeniyet ki mu’teriz ve hasûd;
Yürü: sükût-i adem, dur: safir-i istihzâ...
Bütün: bu kahra mukâbil nedir olan mev’ûd?

Cihân-ı fende büyük bir şeref, büyük bir şân;
Evet, yarın diyecekler ki: “Duydunuz mu, filân
Firâz-ı kutba suûd eylemiş; bu isti’lâ
Nasîbi olmadı âlemde kimsenin el’ân...”

-ne boş tamah! Bu tehâlûk revâ mı şöhret için?
-gelir mi âleme insân ya sâde râhat için,
Aranmadan bulunur mu defîne-i âmâl?..

“Şu köhne hikmete bak!” dersiniz, fakat insâf,
Bu köhne hikmeti Nansen edeydi istihfâf
Fram bugün ne olurdu?... Bir ihtimâl-i muhâl!” (Tevfik Fikret, 2021: 499).

2.30. Mehmet Celal

Osmanlılar, Batı’nın bilim ve tekniğini transfer edebilmek için eğitim alanında reformlar yapmışlardır. II. Abdülhamid dönemi eğitim hamleleri, modernleşme sürecinde önemli bir merhaledir. Mehmet Celal, II. Abdülhamid’in eğitim alanındaki reformlarından övgüyle bahsetmektedir. O, II. Abdülhamid’i eğitime ve ilme önem veren bir şahsiyet olarak nitelendirmektedir. II. Abdülhamid döneminde önceki yıllara nazaran büyük bir ilerleme kaydedilmiştir:

“Devrinde ma’ârif oldu âlî
Günden güne eyledi te’âlî
Mektebler açıldı pek mükemmel
Fikr eyle ki böyle miydi evvel” (Arslan, 2015: 315).

Mehmet Celal, II. Abdülhamid’in açmış olduğu okullar sayesinde ilmin, memleketin her köşesinde yayıldığından bahsetmektedir:

“İlmin nice gülleri açıldı
Ezhâr-ı ma’ârifî saçıldı” (Arslan, 2015: 317).

“Evvelce ma’ârif oldu rûşen
Her şu’besi ilm ile müzeyyen

Ol zât ki mihr-i ma’deletdir
Hâmî-i azîm-i ma’rifetdir

Her dürlü kemâle fazla vâkîf
Her vechile hâmî-i ma’ârif

Mektepler açıldı sâyesinde
Âkîl yetişir himâyesinde

Bir devr-i ma’ârif oldu peydâ
Her köşede ma’rifet hüveydâ” (Arslan, 2015: 321).

“Her mektebi eyledi mükemmel
Eltâf-ı şehin-şeh-i mübeccel

Ez-cümle şu Mekteb-i Sanâyi’
Lutfuyla bu mülke oldu nâfi’

Ez-cümle Numûne-i Terakkî
Her emrini eyleyüp telakki” (Arslan, 2015: 322).

XIX. asırda medeniyetler ilimle bezenmiş ve ilimin ışıyla aydınlanmıştır. II. Abdülhamid’in yaptığı reformlar ile memlekette maarif yeni bir güneş gibi doğmuş, eğitimin ve ilmin değeri anlaşılmıştır:

“Doğunca mihr-i nevvâr-ı ma’ârif
Bezendi sahn-ı gülzâr-ı ma’ârif

Nücûm-ı ilm ile oldu dırahşân
Semâ-yı şa’şâ’a-bâr-ı ma’ârif
(...)

Bu dem kadri bilindi ehl-i ilmin
Bugün yükseldi efkâr-ı ma’ârif” (Arslan, 2015: 324- 325).

“Asrın ki zamân-ı ma’rifetdir
Her vech ile devr-i ma’deletdir

Sâyende göründü mihr-i irfân
Başdan başa mülkü etdi rahşân” (Arslan, 2015: 357).

2.31. Ali Ekrem Bolayır

Ali Ekrem, “Mektep” başlıklı manzumesinde mekteplerin önemi ve işlevinden bahsetmektedir. Mektepleri bir milletin bilgi kaynağı ve hazinesi olarak görmektedir.

“Mektep ki feyz-gâhıdır evlâd-ı milletin
Mektep ki bir defînesidir sa’y ü himmetin.” (Erbay, 1991: 245).

İnsanlığın karanlık bir dönemden aydınlık bir döneme geçiş sürecinden bahsetmektedir. Eskiden karanlık ve cahillik içinde bulunan dünya, bilim ve eğitim sayesinde aydınlığa kavuşmuştur. Bilimin yaygınlık kazanmasıyla yaratılışın sırları ortaya çıkmıştır. Şair, tüm gelişmelerin esas sebebini ilmin kaynağı olan mekteplerde bulmaktadır:

“Mâzînin eyle atf-ı nazar ibtidâsına
Bak âlemin o sâha-i zulmet-nümâsına!
İnsân ile behâyimi tefrik eden nedir?
Bir nutk-ı bî-beyân ki şaşarsın hatâsına
Bir âşiyân kadar da güzel o yapılmamış
İnsân nühufte-tıyn-ı mollâsına
Toprak siyeh, büyütl siyeh, cepheler siyâh
Bir lem’a düşmemiş beşeriyet semâsına
Bir de nigâh-ı dikkat ile hâle kıl nazar
Çeşmin tahammül eyler ise incilâsına
Dünyâ-yı dîna reşk ediyor cennet-i berîn
Hûrşîd âşık oldu şu arzın zıyasına
Olmakta dâ-i muhyî-i fen sârî-i serî’
Hâkin semûm-ı ilm karışmış havâsına
Bin sırr-ı hilkati bize fâş eyliyor ulûm
Dalmış beşer bu âlemi bilmek safâsına

Mevlâ celâl ü şân ile her zerrede iyân
Hayrân beş on yaşında çocuklar Hüdâ'sına
İşte bu şânlı hâlimize en büyük sebep
Mektep o feyz-gâh-ı hükm, matla'-ı edeb.” (Erbay, 1991: 248).

2.32. Bedri Beyefendi İle Arabistan Islahat Kâtibi Sabık Hikmet Bey

Bedri Beyefendi İle Arabistan Islahat Kâtibi Sabık Hikmet Bey'in müşterek olarak kaleme aldıkları münacatta evrenin düzeninin yaratıcının kudretiyle meydana geldiği aktarılmıştır. Evrendeki düzen, ilahi kudretin yüceliğini anlatan derin anlamlar taşımaktadır. Evrendeki her şey belli bir plan dâhilinde yaratılmıştır. Gökyüzü ve gökyüzündeki cisimler Allah'ın varlığını gösteren mucizevi bir unsurdur:

“B. İmtizaç etti anasır buldu her âlem nizam
H.Kıymet-i mahiyetçe tuttu her unsur makam
B.Verdi hükmün heyet-i eşyaya şekl-i intizam
H. Müstefiz-i kudret-ü tevfin oldu hass-u âm

B. Birliğin burhanı çünkü Kulhüv Allahü ahâd
H. Sende özge Tanrı yoktur sensin Allahü's-Samed

B. Şahid-i i'caz nüma-yı vahdetindir âsmân
H. Anda burhan-ı münir küdretindir ihtiran
B. Her felekte bin güneş olmaktadır pertev-feşan
H.Zerredir nisbetle mahlûkata bu hâkdân” (Birinci Kabataş, 1998: 131).

2.33. Mehmet İsmet

Mehmet İsmet “Tahsîl” ve “Mektep Şarkısı” manzumelerinde eğitimin dolayısıyla ilmin önemi üzerinde durmaktadır. “Tahsîl” şiirinde ilmin insana Allah tarafından verilen en büyük ihsan olduğunu ve insanı yücelttiğini dile getirmektedir:

“Bakınca çeşm-i ibretle cihânın cânıdır tahsîl
Beni insâna Hakkın en büyük ihsânıdır tahsîl

Mesâ'-î perverân-ı âlem-i ilm ü kemâlâtın

Te'âlî- bahş-ı fikr ü kuvve-i iz'ânıdır tahsîl
(...)

Ziyâ-ı bî-zevâli âlemi tenvîr eder her an
Sipîhr-i iz ü şânın mîhr-i nûr-efşânıdır tahsîl

Maârif bir arûs-ı dil-rübâ-yı ma'nevîdir kim
Anın meşşâta-i ziynet-fezâ-yı âtîdir tahsîl" (Erbay, 1991: 420).

"Mektep Şarkısı"nda ise zamanın kıymeti ve bilginin insan hayatındaki önemi üzerinde durmaktadır. Zamanın doğru bir yolda harcanması gerektiğini ve insanın kendisini bilgiyle donatması gerektiğinin altını çizmektedir:

"İrfândır olan cevher-ârâyîş-i insân
Rûhun ebedî neş'esi, pîrâye-i vicdân
Ulviyyetini olmalı takdise şitâbân

Gayretsiz eden ömr-i güzêr mahv ü telefdır
İhsân-ı hudâvend-i kerem-kârı şerefdır
Tahsîl-i ma'ârif ne büyük şân ü şerefdır

Bu pendimi âlemde eden hüsn-i telakkî
Elbette olur vâsıl-ı iktizâ-yı terakkî
Her nev'-i keselden ederek biz de tevettî
Tahsîle şitâb eyleyelim rûz u leyâlî
İhrâz edelim rûtbe-i bâlâ-yı kemâlî" (Erbay, 1991: 421).

2.34. Tefîk Rıza

Tefîk Rıza, "Filozof" adlı manzumesinde fen ve edebiyatın ilişkisini irdelenmiştir. Bu ilişkiyi irdelerken XIX. asrın bir bilimsel ilerleme çağı olduğunu vurgulamış ve Neptün gezegenin keşfi gibi önemli bilimsel gelişmeye de atıfta bulunmuştur. Söz konusu manzume onun şairden ve şiirden beklentisinin ne olduğunu göstermektedir. Kendisini fenne bağlı biri olarak ifade etmesi onun hayal dünyasında dolaşan şairlere karşı bir mesafe koyduğunu göstermektedir:

"Heveslenip- size mahsus olan fesâhatle,

Fünûnu öldürüvermişsiniz kitâbetle.

Sizinle şiir ve edepten –olur ki! – dem vuramam...

Fakat hakikate karşı sükût edip duramam.

Hataya karşı alındım, cevaba mecburum,

Fünûna müntesibim ben...Demek ki mazurum.” (Ceylan, 2008: 424).

Ona göre şiir, sadece duygularla ve hayallerle sınırlı bir alan değildir. Bu düşüncesini ortaya koyabilmek adına bilim insanlarıyla şairleri mukayese etmektedir. La Verrier’in Neptün’ü “uçmadan” bulduğunu dile getirerek dönemin şairlerine ince bir gönderme yaparak onların hayal âleminde oyalanmalarını eleştirmektedir. Bu ironiyle şair, şairlerin hayalperest tavırlarını sorgulamakta ve onları daha faydalı ve gerçekçi şiire yöneltmektedir. Şairlerin de bilim insanları gibi hakikatin peşinden koşmaları gerektiğinin altını çizmektedir. XIX. asrın dünyasında artık boş hayallerle kurulu şiirlere yer yoktur artık şiirler hakikatleri haykırmalıdır. Bu noktada şair, mevcut şiir anlayışının hayatın gerçeklerini yansıtmadığından dem vurmaktadır. Hakikatin peşinde olan bilim insanları birçok buluşa imza atmışken bu zamana kadar hayallerin peşinden giden şairlerin bir başarıya ulaşmadığını belirtmektedir. Eski usullerin ve hayalperestiğin dönemi bitmiş, artık insanlık aklın ve bilimin ışığında yol almalıdır:

“Gelir mi fayda beyhude şarkı söylemeden

Yoruldu köşemiz artık o eski zemzemededen

Biraz da meş’al-i hikmet peyinde gitmeliyiz

Havada uçmadan artık feragat etmeliyiz

Edip halâ-yı hayale aziz ömrü heba

Dolaştınız da semada ne buldunuz acaba

“Le Verrier” “Neptün”ü bulmuş...Hem uçmadan bulmuş

Bu hangi şaire gökten inip nasip olmuş?

Zarar gelir mi biraz fenne serfûrû edelim

Hemen hakikati her şeyde cüst ü cû edelim.” (Ceylan, 2008: 424-425).

Ayrıca manzumede şairlerin sahip olması gereken nitelikler üzerinde de durulmuştur. Şairlerin dar bir bakış açısı ile yüzeysel bilgilerle yetinmemeleri gerektiğini belirterek şairlerin fenni konularda derin bir bilgi birikimine sahip olmasını istemektedir. Şair, cehaletten arınmış fenni konulara vakıf nitelikte olmalıdır. Bu

niteliklere sahip bir şairin şiiri daha gerçeğe yakın ve daha derin anlam taşıyacaktır. Şair, bir bilim adamı titizliğinde şiire yaklaşmalıdır. İyi bir gözlem yeteneğine sahip olmalı, tecrübeye önem vermeli ve hakikati aramalıdır:

“Olur mu cehl ile kabil bekâ-yı şiiriyyat?
Şu havz-ı pâke bakıp bir sühanver-i kâmil,
Olur nazarla semayı hüviyyete vâsıl...
Bu doğru! Lâkin o şair ulûma vâkîf ise,
O şair olmadan evvel hakîm-i ârif ise
Çiçek, bulut, keleklerle uğraşan çoktur
Fakat yazık ki o şair-i hakîmimiz yoktur.
Sudan semayı gören ilme âşinâ kişidir
O ince görünür de o lecce “Thomson”ın işidir
Onun bu fikrini sen ben işitmişiz âlâ
Fakat nedir? Yine hakkıyla bilmeyiz hâlâ
Zavallı şaire su unsur-ı hurûşândır
-Onun bu meselede zihni pek perişândır
Olanca fikri şudur: Su, hava, ateş, toprak
Sanır ki sırr-ı vukûâta âşina olmak
Bu “çâr unsur”u zikretmeden ibarettir
Sanır ki vehm-i Aristo usûl-i hikmettir
Okursa anlayamaz, fenni bilmeden sıkılır,
Bilir ki girmeye gelmez kanatla güç çıkılır.
Kulak verir de beş on lafz-ı bîmeâl kapar,
Onunla kendine bir âlim-i ulûm yapar.
(...)
Fezâ-yı şüpheyi âlâtsiz dolaşmamalı
Kazalı bir uçurumdur hemen yanaşmamalı
Teleskop al da gezin göklerin kebûdunda
Boğulma şiir uçururken hayâl-i dûdunda
“Hayalimizle dolaştık!” demek kolaydır pek
O dürbün ile cevî-i kebûdu gezme gerek!
Görür mü içyüzünü bir edip o manzaranın

“Kanad-ı hazînesidir hücre-i hayali onun” (Ceylan, 2008: 425-427).

Kısacası Tevfik Rıza, fensiz bir edebiyat düşünmemekte ve şiiri bilimsel bir zemine oturtmak istemektedir. Tevfik Rıza’nın tüm bu düşünceleri fenni sahadaki ilerlemelerin edebiyatdaki tesirini göstermektedir:

“Zunûn fenni değil, fen zunûnu şâmildir

“Bugün hakikat-i fen bizce şiire dâhildir”

Kitab-ı hilkati cahil görürse sade bakar

Budur hakîm ile şair için hudud-ı nazar

Eğer edip ise şair o haddi bilmelidir

Fünûna karşı tevazu edip eğilmelidir

Fünûn tecrübeden doğma bir hakikattir

Usûl-i ilim muhakkak.... Esası hikmettir

Olursa şiir o cihanın sarayı olmalıdır

Gönül hakikate benzer hayali bulmalıdır” (Ceylan, 2008: 428).

2.35. Cenap Şahabettin

Cenap Şahabettin, “Meçhuller” adlı manzumesinde bilimin mutlak bilgiye ulaşma gayesini sorgulamaktadır. Ona göre kimya, matematik ve tıp gibi modern bilimlerin evrenin sırlarını açıklamaya tam manasıyla muktedir değildir. Bilim sayesinde ruhun derinliklerine inilebilir mi? evrenin sırları anlaşılabilir mi?, doğa olaylarına bir çare bulunabilir mi? gibi sorularla bilime karşı sorgulayıcı tavrını ortaya koymaktadır:

“Fezâ-yı nâ-mütenâhiyi vasfa cür’et eden

Bilir mi zerrelere şart-ı ittihâdı nedir?

Bilir mi da’vâ-yı irfân-ı her hakikat eden

Azîz ruhumuzun mebd’ü miâdı nedir?

Sorulsa zerreye kuvvet nasıl olur ârız

Cevabı felsefenin bir hayâl-i fennîdir;

Sorulsa tıbbâ nedir fark-ı sâlim ü mârız

Sayar döker bize birçok araz ki zannîdir.

Mugâletât-ı riyâziyye eyliyor isbât

Ki hendeseyle hisâbın da gâyeti zandır.
Çıkarsa vâd-i zanna reh-i bedîhiyyât
Nasıl denir faraziyyât-ı sırfaya ‘fendir’,

Besâiti sayamaz ilm-i köhne-i kimyâ;
Kuvâyı farkedemez sâl-hürde hikmetler;
Bilinmiş olsa da farzen hakâyık-ı eşya
Kalır bize yine metbû’umuz hakikatler!

Bilinmiş olsa da hakkıyla ilm-i cevî-i hevâ
Bulur muyuz kopacak girdibâda bir çare?
Bütün mebâhis-i ruhun bilinmesi acaba
Verir mi tesliye bir feylesof-ı gam-hâre?

Zunûn-ı bî-ser ü bünle beni avutturma
İlahî, ben kalayım tâ ebed bu zulmette!
İnâyet eyle bana cehlîmi unutturma
Felâh-yâb olurum belki ben bu hikmette!” (Cenap Şahabettin, 2023: 219).

Cenap Şahabettin, “Tevhid” ve “Tahassür” manzumelerinde yaratıcının kudretini tabiatta bulmaktadır. Evrendeki her bir zerre Allah’ın kudretini göstermektedir:

“Her yer dolu zâtınla, sıfâtınla ilâhı
Zâtın da, sıfâtın da senin nâ- mütenâhî...
(...)
Kuvvet bir elinde ve anâsır bir elinde;
Mi’mârı elindir ebedin de, ezelin de!

Şi’rin dü-câhındır, kelimâtın bütün ecrâm;
Her jâle-i sun’un bana bir kulzüm-ı ilhâm!” (Cenap Şahabettin, 2023: 549).

“Dinliyorken âlemin âhengini
Seyre daldım kâinatın rengini

Serteser âlem tezeyyün eylemiş

Kudret-i Mevlâ tebeyyün eylemiş” (Cenap Şahabettin, 2023: 93).

2.36. Ahmet Reşit

Ahmet Reşit, II. Abdülhamid dönemindeki ilmi faaliyetlerden övgüyle bahsetmektedir. İlmî faaliyetlerin etkisiyle devlet ve toplum bu dönemde olumlu anlamda değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Birçok okulun açılması ile ilerlemenin önündeki en büyük engel olan cahillik ortadan kalkmış insanlar, ilim ve irfanın ışığıyla aydınlanmıştır. Bu aydınlanma ülkenin her bir tarafına yayılarak devlet canlanmıştır.

“Neyyir-i ihsânıdır pertev-feşân-ı marifet
Mülkü oldu su-be-su muammere-i irfân ü şân

Neşr-i nûr-ı ilm için mektepler açtı ca-be-câ
Kalmadı tarik-i cehl ü gabâvetten nişân

Asr-ı mebrûr-ı hümâyunda envâ-ı hüner
Ehl-i cehli kıldı rûşen-i çeşm-i irfân-ı cihân

Hufre-i cehle düşen bî-çaregân-ı gam-zede
Evc-i irfâna suvında buldular tâb ü tûvân” (Şirin, 2007: 322).

2.37. İsmail Hakkı

II. Abdülhamid dönemi eğitim hamlelerine değinen bir diğer şair ise İsmail Hakkı’dır. Onun sayesinde memleket ilim ve irfan ışığıyla aydınlanmış ve cehaletten kurtulmuştur:

““Asr-ı Sultân-ı Hamid-i Sânidir
Eyleyen mülk ü milleti ihyâ
Ruh-bahş u hayât olur feyzi
Nereye etse nurunu isnâ
Zarar-ı cehli derk edip yer yer,
Nice mektepler eyledi inşâ;

Nûr-ı ‘irfân temevvüç etmededir
Nâ-be-câ sanma hiddet-i a’dâ!..
Sâye-i devletinde oldu bütün
Bu terakkiler ey şeh-i garrâ!..
Düşünölsün beş on sene evvel
Bizde vâır mıydı şimdiki bu a’lâ” (İsmail Hakkı, 1891: 3-5).

2.38. Ferâizcizâde Osman Faiz

Ferâizcizâde Osman Faiz, XIX. asrın ilimler devri olduğunun bilincindedir. Toplumun da bu devre ayak uydurmasını istemektedir. Allah’ta insanlara ilmi ve çalışmayı buyurmuştur. Bundan dolayı toplumu ilmi çalışmalara yönlendirmiştir:

“Buyurdu “Leyse.....” Allah
Edip tahsîl-i irfân behre-mend-i ilm u sânat ol

O rütbe-i cehd ü verziş ile kim fazl-ı kemâlinle
Sezâ-yı âferîn-i ehl-i irfân u zerâfet ol” (Sönmez, 2019: 138).

“İşte en âlîsi bürhânın ki şekk olmaz ona
Hak buyurdu “Leyse.....”

Eyleyin etrâfa bir ‘atf-ı nigâh-ı ibtisâr
Eylemiş her yerde envâr-ı terakkî intişâr

Oldu âlem müstenîr-i şems-i ilm u ma’rifet
Eyleyin kesb-i kemâle siz de bezl-i mukadderat” (Sönmez, 2019: 87).

Ferâizcizâde Osman Faiz, II. Abdülhamid dönemini ilmi açıdan değerlendirmiştir. II. Abdülhamid açmış olduğu okullar ile insanları ilim ve irfanla buluşturmuş ve insanlar bu sayede vakitlerini fen ilimleriyle geçirmiştir. Bu okullar ilerlemenin önemli bir parçası olmuş ve tüm bu ilmi faaliyetler memleketin bahar dönemi yaşamasına vesile olmuştur:

“Gelmemiş misl-i şeh-n-şâh ma’ârif-perverin
Hazret-i Abdülhamid-i zül-kerem dâd-ı âverin

Kıldı mekteplerle mülkî, sev-be-sev feyz-i iştîmâl

Oldu esbâb-ı terakkî vâsl-ı hadd-i kemâl

Eyliyor binlerce evrâk u resâil-i intişâr

Mülkü oldu zühre-i irfân ile her dem bahar” (Sönmez, 2019: 87-88).

“Sa’y u teşvîkinle oldu durmaz devr-i kemâl

Eyliyor her ferd fen u ma’rifetle iştigâl

Şu’le-i ilm u edeb ahdinde etti iştigâl

Reşk-i mâzî oldu el-hakk feyz-i eltâfınla hâl” (Sönmez, 2019: 88).

Faiz ve Neşet tarafından müşterek olarak kaleme alınan “Sa’y” başlıklı manzumede çalışma ve eğitimin öneminden bahsedilmektedir. Manzumenin esas kaynağını, çalışmanın önemini belirten Necm suresinin otuz dokuzuncu ayeti oluşturmaktadır:

“Faiz:

Meşakkat çekmeyen âlemde olmaz fâik-ül eşbâh

Çalışmakla olur ancak kim olsa nâil-i dil-hâh

Gece gündüz deme meşgûl-i sa’y ol şevkle her gâh

Buyurdu “Leyse lil insâni illâ mâ sa’â” Allah

Neşet:

Birâder müştekî olma sakın ikdâm u gayretten

Ne lezzet hisseder insân belâ-yı hâb u gafletten

Çalış! Tahsîl-i irfân eyle de kurtul cehâletten

Buyurdu: “Leyse lil insâni illâ mâ sa’â” Allah

Faiz:

Alışma aldanıp zinhâr abesle iştigâlâta

Edip isrâf-ı nakd u vaktini dalma hayâlâta

Vücûd u ömrünü vakf et çalış kesb-i kemâlâta

Buyurdu: “Leyse lil insâni illâ mâ sa’â” Allah

Neşet:

Kesalet sedd-keş-i âmâl olur dünyâ vü ukbâda

Sühûlet-yâb olur sa'y eyleyen her kâr-ı icrâda
(...) ikdam u sa'yın bu şemi zann ettin (...)

Buyurdu: "Leyse lil insâni illâ mâ sa'â" Allah
Faiz:

Cihânda hiçbir şeyi hâricinde sanma imkânın
Çalışmaktır medâr-ı irtika vü feyzi insânın
Sübût-u müddeâya işte en âlisi bürhânın

Buyurdu: "Leyse lil insâni illâ mâ sa'â" Allah
Neşet:

Ulüvv-i kadrini izhâr eder sa'yın bütün âsâr
Çalışmak, eylemektir hâl-i mesûdiyeti ihtiyâr
Eder insân olanlar nefsinin sa'y etmeğe icbâr

Buyurdu: "Leyse lil insâni illâ mâ sa'â" Allah
Faiz:

Atâletten teveffî eyle: bir semm-i helâhildir
Safâ-yı cism ü câna feyz-i rûhâniye hâildir
Çalış, cehd et ki ancak sa'y bâdî-i fezâildir

Buyurdu: "Leyse lil insâni illâ mâ sa'â" Allah
Neşet:

Bakıp da servet ü ikbâle etme itimâd asla
Maâzallah olur bir hâl esâsından eder imhâ
Mesâî bahş eder erbâbına bir kenz-i lâyefni:

Buyurdu: "Leyse lil insâni illâ mâ sa'â" Allah" (Ceylan, 2008: 231-233).

2.39. Bahaizade Mehmet Suphi

Bahaizade Mehmet Suphi, "Tevhid"inde yaratılan her bir zerrede yaratıcının kudretini görmektedir:

"Ne büyük fevz ü şereftir bize tevhîd-i Allah
Çünkü vahdaniyyete olmada her zerre güvâh

Bakınız nazre-i im'ân ile mevcûdâta
Görülen âlem-i imkândaki şu hâlâta

Zerreden arşa kadar Sâni’i tebcîl ediyor
Birdir Allah diyerek Hâlıkı tehlîl ediyor

Nasıl etsin seni inkâra cesâret insân
Sensin ol âdemi mümtâz eden hallâk-ı cihân” (Ceylan, 2008: 160).

2.40. Ebü’n-Nefî Vâsıf

Ebü’n-Nefî Vâsıf’ın “İlim” başlıklı manzumesi, ilmin niteliklerini, önemini ve insana kazandırdığı meziyetleri anlatan didaktik bir manzumedir. İlim, insanı hem dünyada hem de ahirette yüceltir. Allah’ı ve evreni idrak edebilmek ancak ilim ile mümkündür. İlim, insanın şanını yüceltmekte ve namını sonsuz kılmaktadır. İlim, insanı hakikate ulaştıran bir rehberdir. İlim olmadan insan gerçeği ve hakikati göremeyecektir. İlim öğrenmek her Müslüman’a farz kılınmıştır. Bu yüzden ömür, cahillik içinde geçirilmemelidir. Bu noktada şair, beşikten mezara kadar ilim öğrenmenin bir yükümlülük olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Böylece şair, bireyi ve toplumu bilgiyi aramaya, ilmi çalışmalara ve kendilerini geliştirmeye yönlendirmektedir:

“İlimdir vâsıta-i feyz ü terakki bî şek
Anı kesb etmek için gûşîş-i mevfûr gerek
İlm ile anlaşılır ma’arifet-i sübhânı
İlm ile anlaşılır makderet-i yezdânı
İlm ile fark olunur nık-u bedî dünyânın
İlimsiz bin gözü olsa göremez insânın
Bilinir ilm ile keyfiyyet-i seyr-i eflâk
Olunur ilm ile ecrâm-ı semâvî idrâk
Reh-ı maksûduna ilm ile kişi vâsıl olur
İlim ile her ne murâd eyler isen hâsıl olur
İlim eder nâmını ibkâ kişinin mahşere dek
Boşa gitmez verilen kesb-i kemâlâta emek
Bâhusûs farzdır insânlara tahsîl-i ulûm

Mehdden lahde kadar emri değil mi? ma'lûm" (Ebü'n-Nefi Vâsıf: 1302: 196-197).

2.41. Eskişehirli Mehmed Râsih

Eskişehirli Mehmed Râsih, bilim ve dinin birbirine karşıt değil, aksine birbirini tamamlayan unsurlar olarak belirtmiştir. Bilim insanı entelektüel olarak geliştirirken manevi açıdan da geliştirmektedir. Bilim, insana evrenin işleyişı ve düzenini anlamlandırma da yardımcı olurken dini inançlarını ve Allah'a olan yakınlığını da güçlendirmektedir. Bilim, insanı her iki dünya hayatında da hakikate yaklaştırmaktadır:

"Fen ider a'lâ-yı din, fikri abestir gayret et!

Âfitâb-ı âlem ü fenden müstenîr ol müstenîr

Fenle kâimdir esas-ı hüsn ü ahlâk-ı beşer

Fen ider insanı dininden, hüdâsından habir" (Eskişehirli Mehmed Râsih, 1313: 453).

2.42. Hafid

Hafid'in "Tevhid"i Allah'ın mutlak yaratıcı oluşunu öven bir tevhittir. Tevhid'inde evrenin yaratılışındaki düzen ve doğa olaylarındaki işleyiş Allah'ın kudretiyle açıklanmaktadır. Gökyüzü ve gök cisimleri, yeryüzü, denizler tüm bunlar Allah'ın kudretiyle yaratılmış ve şekillenmiştir. Yağmur, volkanlar, depremler, madenlerin ortaya çıkışı, bitkilerin toprağa yerleşmesi, suyun bereketi gibi doğal olaylar Allah'ın bir hikmetidir:

"Hilkat esâsın bünyâd kıldın

Yoktan bir âlem-i âbâd kıldın

Eşyâya verdin binlerce kudret

Kudretle hâsıl oldu bu fitrat

Kıldın mevâlid-i ahyâ cihanda

Bin âlem oldu zâhir bir anda

Mahlûkun oldu ecrâm ü eşyâ

Doldu zemîn ü bâlâ vü deryâ

Saldın semâya şems ile mâhı

Encümle tezyîn ettin ilâhî
Sensin ilâh-ı arz ü eflâk
Sensin hatîb-i levlâk levlâk
İndi hevâdan tûfân türâba
Çıktı serâdan vulkan hevâya
Çıktın semâya ibrâ ettin âbı
Soktun türâba nâr-ı azâbı
Berk vurdu ateş ka’r-ı zemînden
Bu hâkdânı sarstı yerinden
Etti buhârı enhârı zâhir
Oldu maâdin kânûnı bâhir
Enbât kuvâsın verdin türâba
Feyz ü safâsın terk ettin âba
Tehlîl sana hak âsârın azher
Allahü ekber Allahü ekber” (Ceylan, 2008: 123-124).

2.43. Hüseyin Hüsnü

Hüseyin Hüsnü, “Okuyup Yazmaz Bir Çocuğa Pederinin Hitâbı” manzumesinde ve bir kıt’asında bilginin ve eğitimin XIX. asırda Osmanlılar için ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Gençleri, cehaletin karanlık vadilerinde oyalanmak yerine entelektüel açıdan kendilerini geliştirmeye yönlendirmektedir:

“Vadî-i cehâletde dolaşma böyle
Tahsil-i kemâlât edeceksen söyle
Söyle yeter artık bu sükût-ı bîcâ
Âkil olan eyler mi taabbüd öyle” (Hüseyin Hüsnü, 1893: 14).

“Kesb-i uluvîyetse maksadın çalış
Say eden insan eder kesb alâ
Öyle tenbelin yaraşmaz âdeme
Leyse.....” (Hüseyin Hüsnü, 1893: 13- 14).

2.44. İbnü't-t-Tevfik

Mektepler, Osmanlı Devleti'nin XIX. asırdaki modernleşme hareketlerinde önemli bir işleve sahiptir. Mektepler sayesinde ilim yaygınlık kazanacak ve donanımlı bireyler yetişecektir. Devletin kalkınma hareketlerine katkıda bulunabilmek adına İbnü't-t-Tevfik, insanları mekteplere yönlendirmeye çalışmaktadır:

“Mekteb bir dâr-ı irfân ü hünerdir
Yetim ile bîkese âlî makardır
Orada olunur; ilm ü edeb tahsîl
Muhteviyâtı hep envâr u güherdir
Koşalım altına tahassün eylemeye
Tûbâ misâli âlî şecerdir
Dershâneleri mehâzin-i irfân.
Memâlik ulûm- irfândır
Rahle-i tedrisine göğüs vererek
Elde edilen mahsûl-i âlî-nemerdir” (Erbay, 1991: 327-328).

2.45. İlham

İlham “Tahsîl” başlıklı manzumesinde, bireysel ve toplumsal kalkınmanın şartını eğitimde görmektedir. Eğitim, toplumları geliştiren ve yönlendiren bir güce sahiptir. Eğitim, insanların doğru bilgiye ulaşmasında bir rehber görevindedir:

“Ukûl erbâbına arz-ı dehâ meydânıdır tahsîl
Bütün cem'îyyetin rûh-ı dîl ü irfânıdır tahsîl
Cihân-ı hikmetin bir rehber-i zî-şânıdır tahsîl
Büyük âdemlerin ma'şûka-i vicdânıdır tahsîl
Küçük insânların ârâyîş-i ezhânıdır tahsîl,
Bize Rabb-i rahîmin en büyük ihsânıdır tahsîl.” (Erbay, 1991: 330).

Eğitim ilahi sırları açığa çıkarmaya olanak sağlamakta ve böylece insanları cehaletten kurtarmaktadır:

“Bakılsa çeşm-i ibretle bedâyi'-hâne-i âlem
Hep envâr-ı ulûhiyyetle memlûdur, anı âdem
Bilir, tahsîl ile, izhâr eder esrârını her dem.
Eğer tahsîl fermân etmeseydi hâlik-ı a'zam

Zalâm-ı cehl içinde hep tutardı ruhumuz mâtem!

Vücûd-ı âdeminin bir münevver cânıdır tahsîl.

(...)

Hakikat berk urur çeşminde sâ'î-i dil-âgâhın,

Donuk bir lem'a yoktur didesinde bir hevâ-hâhın

Eder tahsîl-i fikri cîlve-gâhı hikmet Allah'ın

Odur mahbûbu kalbin, câlib-ârâmı cân-gâhın;

Nebbiy-i Hak bilirmiş câh-ı ilmi fevki her câhın,

Bu kavlin en mükemmel, en celî bürhânıdır tahsîl.” (Erbay, 1991: 330- 331).

Manzumenin son bölümünde şair, devletin kalkınabilmesi için gençleri ilim öğrenmeye teşvik etmektedir:

“Sezâ-yı nevresteler Allah için hep eyleyin himmet!

Sizin tahsilinizle kesb-i ulviyyet eder devlet,

Sahîhu'l-fıkr olun kim hâkdânda ma'nevî sıhhat

Müebbed ömr ile bir kavmi eyler nâil-i rif'at!

Sizin tahsilinizle mülk-i Osmânî olur cennet,

Terakkî devrinin bir kevkeb-i tâbânıdır tahsîl.” (Erbay, 1991: 331).

2.46. Maârif

XIX. asrın ihtiyaç duyduğu insan tipi üretken ve bilgili bir insan tipidir. Üretkenlik ve bilgi, bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin itici gücüdür. Osmanlı Devleti'nin kalkınabilmesi için toplumun bilgili ve üretken olması gerekmektedir. Devlet birçok alandaki eksikliklerini ancak bilgili ve üretken bir toplumla giderebilecektir. Maârif “Sa'y” başlıklı manzumesinde, insanın gerçek şan ve şerefının çalışma ve yaptığı işlerle elde edildiğini vurgulamaktadır. Tembellik ve boş uğraşlar insanı değersiz kılarken gayret gösteren, öğrenen, bilgiyle fikrini aydınlatan kişiler her zaman saygı ve övgüye layık olur:

“Nev-i beşere şân ü şeref sa'y ü ameldir

Makrûn-ı sefâlet eden insânı keseldir

Âlemde mesâidir eden âdemi i'zâz

Sa'y et de kıl ol mertebeyi sen dahi ihrâz

Tahsîl-i kemâlât olur ikdâm ile kâbil

Sa'y et ki tefeyyüz edesin sa'ya mukâbil
Her yerde şeref-yâb olur erbâb-ı fezâil
Mes'ûd olayım dersin eğer olmalı fâzıl
Beyhude hebâ olmasın evkât-ı ta'allüm
Cidden çalışıp etmeli akrâna takaddüm
Envâr-ı ma'ârifle eden fikrini tenvîr
Elbette olur medh ile şâyeste-i takdîr
Bir vakit gelir nâmını tebcîl eder âlem
Fâzıl ne demek olmalısın efdal ü a'lem
El-kıssa safâ âdeme beyhude emeldir
Nev'-i beşere şân ü şeref sa'y ü ameldir" (Erbay, 1991: 380).

2.47. Mehmet Mahfi

Mehmet Mahfi, devletin bekası için bilgiyi önemli görmektedir. Düşman, ancak bilimle ve teknikle bertaraf edilebilir bundan dolayı ilim manzumede bir silah veyahut bir zırh olarak ele alınmıştır:

"Hâmi-i dîn-i vatan kudret-nümâdır ma'rifet
Asker-i düşmen-şiken heybet-nümâdır ma'rifet

Top tüfek şimşîri irfândır hüner-ver âdemin
Kuvvet-i bî-intikâ şevket-nümâdır ma'rifet

Kal'a-i âli-metânet mevki'-i hısn-ı hasîn
Çeşm-i a'dâya zehî dehşet-nümâdır ma'rifet

Kim taarruz eylese mutlak eder sağdangeri
Cahilâne kahkarî ric'at-nümâdır ma'rifet

Ma'rifet tedmîr eder a'dâsını her lahzada
Gûşe-i "Mahfi" de hilmiyyet-nümâdır ma'rifet" (Birinci Kabataş, 1998: 197).

Mehmet Mahfi bir başka manzumesinde ise ilmi, insana ışık tutan, karanlığı gideren ve değeri ölçülemez bir hazine olarak ele almaktadır:

“Kenz-i lâyefna-i feyz bî-bahâdır ma‘rifet
Mahv eder her zulmeti nûr-ı (hüdâdır) ma‘rifet
Öyle bir nûrdur ki ölmez şems-i tâbâne-yi şebîh
‘Âlem-i fânî için mihr-i bekâdır ma‘rifet
Ulakdır vüs‘atlıdır iklim-i tahsîl-i fûnûn
(intihâ yok) sanki pehnâyı semâdır ma‘rifet
Hadd-i ‘irfânı tahayyül eylemek mümkün müdür?
Bir hayâli ‘akla hayır tersâdır ma‘rifet
Ma‘nevî bir kisvesidir kâmilin ‘ilm ve hüner
Sanmayın zinhâr kâlâ-yı hatâdır ma‘rifet
Tâ süveyda içre Mahfî serâ kuddisedir ‘ilm
Mefhar erbâb-ı câh-ı dînse bî-hebâdır ma‘rifet (Çoban, 2023: 87-88).

2.48. Mehmet Rıfat

Mehmet Rıfat, II. Abdülhamid’in fen ve eğitime olan katkılarından övgüyle bahsetmektedir. II. Abdülhamid döneminde devlet fennin ışıyla aydınlanmıştır:

“Ne müşküldü cûlûsundan mukaddem ilm ü fen bilmek
Bugün nûr-ı ma‘ârifle bütün mülkü firûzândır
Mukaddem yok idi teshîl eder tahsîli bir mekteb
Bugün seyr eyleyin mektepleri bî-hadd u pâyândır
Cihânda kalmadı câhil ne a‘mâlar ne dilsizler
Felâket-i dide-gânda mazhar in‘âm u ihsândır” (Erbay, 1991: 429).

“İkbâlimizin mebde’idir yevm-i velâdet
Osmânlılara doğdu bugün mihr-i sa‘adet
Ref‘ oldu bu gün perde-i bed-renk cehâlet
Yer tutdu fetânet
Bir küre-i te‘emmül edelim geçmişî hâli
Vâdî-i cehâletde idi nısf-ı ahâli
Yagdırdı bize sür‘at-i berkıyye misâli
Hep nûr-i kemâl
Bak vâsıta-ı ‘ilm u hüner etdi tekessür

Fırsat bu zamân sa‘y edelim kesbe kemâhi
Vaktiyle nasıl eyler idik ‘ilme tahassür
Var olsun ilâhi” (Erbay, 1991: 432-433).

Mehmet Rıfat, “Semaya Karşı” şiirinde uzayla ilgili düşüncelerine yer vermiştir. Şair, uzaydaki yaşamı merak etmekte ve uzaydaki yaşama dair çıkarımlarda bulunmaktadır. Uzayda da zaman kavramının (gece-gündüz, mevsimler) olduğunu düşünmektedir. Manzumede henüz uzaya gidilmediğinden bahsedilmesi o dönemde uzayla ilgili bilgilerin sınırlı olduğunu göstermektedir. Şair, bilimin ilerlemesiyle birlikte gelecekte uzay ve uzaydaki yaşamın keşfedileceğine inanmaktadır. Bu tutumuyla şair, bilime ve ilerlemeye olan inancını göstermektedir:

“Siz ey hıred-fiken olan ecrâm-ı nâ-bidâr
Ey siz ki künhünüz eder insânı bî-karar
Her fikr-i ‘âlimaneyi şeb kâm edersiniz
Agreb ki siz ‘avâlim-i rahşande-tersiniz
Bir dûr-bîne ‘aksiniz isbât eder cihân
Hep müttefik bu noktada ârâ-yı ‘âkılân
Mâliksiniz bizim gibi milyârca âdeme
Tâbi‘siniz bizim gibi devr-i demâdeme
Noksân derim fakat size nisbetle fen yine
Zirâ giden bulunmadı hâlâ şu engine
Vardır sizinde biz gibi leyl ü nehârınız
Vardır sizinde biz gibi kûh u bihârınız
Eşcâr u murgzârınız ân-ı bahârınız
Ezhâr-ı nüktedâr ile elbet hezârınız
Mümkün neden değil bize görmek o yerleri
Ben görmek isterim o müşâ‘şa‘ sahraları
Bâlâ bahâr-ı encümü, ezhârı, meşceri
Murgân-ı nagmekâr ile kühsârı, cûları
Bir gün olur bulur buna elbette çâre fen
Lâkin görür müyüm bunu mümkün mü ah ben” (Hardal, 2013: 57-58).

2.49. Mehmed Selahaddin

Mehmed Selahaddin, “Sa’y” şiirinde ilim öğrenmenin insanı değerli kıldığından bahsetmektedir. İnsan yücelmek istiyorsa cahilliği ve tembelliği terk edip ilim tahsil etmelidir. Böyle kişiler hem Allah’ın lütfunu kazanır hem de mutlu ve huzurlu bir yaşam sürer:

“Sa’y u ikdâm eyleyenler ekrem-i insân olur
Ekrem-i insân olanlar lâıyk-ı gufrân olur
Zevk u şâdî-i cihânla terk-i gayret edenin
Zulmet-i cehl ile cânı kalbe-i ihzân olur
Sa’y edin tahsîl-i irfân u ulûma dem-be-dem
Gayret ü şân-ı edeble dâimâ şâdân olur
Ârzû eyler isen ibkâ-yı nâmı mecd ile
Rûz u şeb sa’y eyle ki kesb-i fûnûn âsân olur
Mâhsul-ı erbâb-ı feyz u ma’rifet bi reyb u şek
Mazhar-ı lutf u sa’âdet, nâil-i ihsan olur” (Mehmed Selahaddin, 1894: 24).

2.50. Mustafa Kemal

Mustafa Kemal, “İlm-i Hikmet” şiirinde insanlığın bilim ve teknolojiye ulaşmış olduğu başarılarından bahsetmektedir. Röntgen ışını, gökyüzüne balonla çıkılması, buhar aleti, elektrik ve ses kayıt cihazı (fonograf) gibi icatlar ilmin insana sunduğu armağanlardır:

“Te’âlî eyliyor artık fezaya şehper-i ümid
Uçâr piş-i hayâlimde, eder âmâlimi tecdîd
Değil bir kuş, o bilge bir hayâl-i şâiriyetdir
Bürünmüş kisve-i fene, nihâl sermediyetdir
Sipihrin şule-i zertârını tehlil eder hikmet
Ziyânın şiddet-i tayfı verir ecsame bir rikkat (röntgen şu’âyı)
Semâvât-ı çıkar keşfe, döner acz ü sükûnetle (balon)
Mecâr-ı câmid olur yeniden o te’sir-i harâretle (kâre cihâzı)
Şedid bir cism-i mübhemdir sâcâr etrâfa elvânı (elektrik)
Mukalliddir küçük kuşlardaki etvâr u elhânı (sedâ)
Tabi’iyyât içinde (hikmet) en lezzetli bir fendir

Evet! İşte ana akl-ı beşer kıymetli metfendir” (Mustafa Kemal, 1318: 51-52).

2.51. Osman Nuri

Osman Nuri’nin, “Ulûm” manzumesinde ilim, insana doğruyu ve yanlışı göstermede bir rehber olarak ifade edilmektedir. Bu bakımdan ilim, insan hayatı için aydınlatıcı bir anlam taşımaktadır. Allah’ın rızasını kazanmada da ilim yoluna müracaat edilmelidir. Sonuç olarak ilim her iki cihan saadeti için de vazgeçilmezdir:

“İstikâmette sebât etmede erbâb-ı ulûm
Semt-i maksuda güzel gitmede ashâb-ı ulûm
Nik u bed cümle-i evzâ’ı beyân eylemede
Mürşid ü bedrikada tâlibe her bâb-ı ulûm
Beşeri tab’-ı melâikle mübeşşer kıldı
Kâlib-ı ahsene ifrâğla kullâb-ı ulûm
Hak rızâsın arayan sâf-dilâne Nûrî
Reh-i merdât-i Hüdâ’dır reh-i ebvâb-ı ulûm” (Erbay, 1991: 492).

2.52. Receb

Eğitim, medeniyetleri inşa etmede bir aracı, bilimlerin yükselmesini ve toplumsal kalkınmayı sağlayan güçtür. Birçok ilim irfan ehli bu yolda çalışarak insanlığı aydınlatmıştır. Medeniyetlerin bugünkü başarısının sırrı da eğitimidir. Eğitim, bu derece önem arz ettiği için anne ve babaların çocuklarının tahsiline önem vermesi gerekmektedir. Receb “Tahsîl” adlı manzumesinde bu düşünceleri ifade etmektedir:

“Serâpâ kâinâtın bâ’is-i imrânıdır tahsîl
Mesâ’i ehlinin sermâye-i irfanıdır tahsîl
Fünûnun çarh-ı isti’lâsını tedvir eden kuvvet
Budur her müstahilin mûcib-i imkânıdır tahsîl
Nice ehl-i ma’ârif sâha-pîrâ-yı vücud oldu
Bu asr-ı mes’adet-hasrın uluvv-i şânıdır tahsîl
Eder insân olan evlâdının tahsîline gayret
Sonunda vâlideynin câlib-i şükranıdır tahsîl
Geçirme vaktini beyhude tahsîle çalış Zevkî
İbâda hazret-i Hakkın büyük ihsânıdır tahsîl” (Erbay, 1991: 497).

2.53. Somalı Kasım Şükrü

Somalı Kasım Şükrü, insanları dünyanın gelip geçici nimetleri yerine sonsuz bir hazine olan ilim ve irfana teşvik etmiş ve ilmin insana kazandırmış olduğu meziyetler üstünde durmuştur:

“Cehâlet leşkeriyle şehir-i kalbin pâ-y-mâl etme
Kelâm-ı nâsihi âzâde-i hikmet hâyâl etme

Sakın sîm ü zere mağrûr olup terk-i kemâl etme
Maârif uguruna cânın fedâ et kîl ü kâl etme
(...)

Reh-i irfâna bezl-i cân eden dâ-nâ-yı hikmet-dân
Olub erbâb-ı irfân meclisinde fâik-ül-akrân

Gülistân-ı saâdetde olur mâdâm ki handân
Kelâm-ı âti Şükrî eder bu vechle i'lân

Eğer servetçe vâsıl olsa da eflâke bir nâ-dân
Hüner-mend hamûl olmaz anınla bir zamân ziyân” (Ceylan, 2008: 144).

“Söylerim işbu sözü sizlere kerrât ile
Hikmeti künc-i dile koymalı mir'ât ile
Seb'a-i seyyâreye kadar da fâik olur
Kimse ki meşgûl ola kesb-i kemâlât ile
Zât-ı hüner-perveri merd-i kirâm-küsterin
Rütbesi sıyyân olur seb'a semâvât ile
Kuvve-i ilmiyyeye mâlik olan âdemi
Herkes arar bî-gümân dehrde müşkân ile
Şükrî-i dâniş-verin pendini der-gûş edip
Ülfet edin cümleiniz kesb-i kemâlât ile” (Erbay, 1991: 360).

2.54. Vehbî-zâde Mehmed Rüşdü

Vehbî-zâde Mehmed Rüşdü'nün "İlm ü Hüner" başlıklı manzumesinde genel olarak ilmin insan hayatındaki rolü ve önemi üzerinde durulmaktadır. Şaire göre gerçek servet, mutluluk ve şöhret ilim ile mümkündür. İlim, insanı toplumda saygınlık kazandırıp yücelten, adını ebedileştiren ve onu hayvandan ayıran en önemli farktır. Dünyanın maddî nimetlerinin geçiciliğine karşı ilim ebedi bir hazinedir:

"Cümle evsâf-ı kemâlât-ı beşer ilm ü hüner
Merdüm-i âkile sermâye-i fer ilm ü hüner
Komaz erbâbını pespâye o ma'nâ-yı celîl
Merd kim kadri bile âdem eder ilm ü hüner
Nezd-i erbâb-ı nazarda bir ufak mes'elesi
Öyle kıymetli ki dünyâyı değer ilm ü hüner
Cilve-gerdir sade-i sinede nûr-ı güheri
Böyle bir dürr-i ziyâdar güher-i ilm ü hüner
Öyle bir nakd-i nümûdâr-ı meâlîdir kim
Sarf edilse çoğalır sarfı kadar ilm ü hüner
Sanma zâyî' edilir böyle girânâyî güher
Nüh yere gitsen eğer dilde gider ilm ü hüner
Kesb-i âdâb ü fazâilse emel âlemde
İşte merdâne fazîletli eser ilm ü hüner
Öyle şân-âver-i haysiyyet-i insân ki hemîn
Andırır nâmını tâ haşre kadar ilm ü hüner
Varsa fazl ü hünerin başka saâdet arama
İz ü ikbâl ü saâdetle yeter ilm ü hüner
Nev'-i insânı cihânda ayıran hayvândan
Pek mübâliğ değilim dersem eğer ilm ü hüner" (Erbay, 1991: 447-448).

2.55. Bilim ve XIX. Asır Konulu Şiirlerin Değerlendirilmesi

XIX. asra hâkim olan modernleşme ve ilerlemeci anlayış, edebî gelenekte yeniliklere kapı aralamış; özellikle şiirin içerik ve kavram dünyasında farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar kaleme alınan şiirlerde, bilim ve XIX. asra dair kavram ve temaların oldukça

yoğun bir şekilde işlendiği görülmektedir. Toplumu dönüştürmeyi, bilinçlendirmeyi ve medeniyet yolunda ilerletmeyi amaçlayan Osmanlı aydınları; ilim, akıl, medeniyet, fen, terakki, sa'y, maârif, mektep ve tahsil gibi kavramları şiirlerinde öne çıkarmış, bu kavramları bireysel ve toplumsal kalkınmanın temel unsurları olarak işlemişlerdir. Bu dönemin şiirlerinde yalnızca kavramsal bir modernleşme değil, aynı zamanda bilimsel ve teknik ilerlemelerin somut yansımaları da yer almıştır. Tramvay, gemi, telgraf, buhar, yer çekimi kanunu gibi dönemin teknolojik gelişmelerini simgeleyen terimler, şiire dâhil edilmiştir. Bu durum, Osmanlı aydınınının zihniyet dünyasının şiire doğrudan yansımalarının açık bir göstergesidir.

XIX. asır Türk şiiri, yalnızca hayal ve estetiğin ön planda olduğu bir sanat alanı olmanın ötesinde toplumu bilinçlendirme, modernleşme sürecine katkı sağlama ve ilerlemeci bir dünya görüşünü aktarma işlevi üstlenmiştir. Böylece şiir, duygusal ve bireysel bir ifade aracı niteliğinin yanı sıra sosyal dönüşümün ve düşünsel yeniliğin de aktarıcısı olmuştur. Bu şiirler, hem Osmanlı aydınınının XIX. asır bağlamındaki zihniyet yansımalarını hem de edebiyatın geçirdiği dönüşümü gözler önüne sermesi bakımından önem taşımaktadır.

Bu bağlamda dönemin şiirlerinde öne çıkan temalar çeşitlilik göstermektedir. Şairler, kimi zaman bilimsel ve teknolojik gelişmeleri doğrudan ele alan şiirler kaleme almış kimi zaman ise ilmi ve onun niteliklerini övgüyle anlatarak toplumu bu yolda çalışmaya teşvik etmiştir. Başta astronomi olmak üzere çeşitli bilim dallarından yola çıkarak yaratıcının varlığına ve kudretine deliller sunan şiirler, İslam'ın bilimle olan ilişkisini ele alan şiirler ve Osmanlı Devleti'nin XIX. asırdaki eğitim ve teknik alanındaki gelişmelerini konu alan şiirler, bu dönemin dikkat çeken temalarıdır.

XIX. asırda; akıl, gözlem ve deneye dayalı modern bilim anlayışı, geleneksel bilgi sistemlerinin yerini almaya başlamıştır. Bu dönemde, bilginin doğruluğu deney ve gözlemle sınırlı hâle gelmiştir. Bu değişimi Şinasi, "köhne akaid" ifadesiyle eski ve geçerliliğini yitirmiş bilgilere yönelttiği eleştirisiyle ortaya koymaktadır. Şinasi'nin "köhne akaid" olarak eleştirdiği XIX. asır öncesi bilimin gelişmediği dönemlere ait geleneksel bilgiler yerini "taze maarif" olarak adlandırılan modern bilimlerin ortaya koyduğu akla ve deneye dayanan bilgilere bırakmıştır. Ona göre akıl, insana doğruyu yanlıştan ayırt etme yetisi veren, Allah tarafından bahşedilmiş en değerli ihsandır.

Dönemin zihin dünyasıyla paralel olarak Şinasi'nin şiirlerinde akıl kavramı merkezi bir yer tutmaktadır.

Sadullah Paşa da Şinasi'nin vurgulamış olduğu bu değişime “On Dokuzuncu Asır” manzumesinde değinmektedir. Bu dönemde, mecaz ile hakikatin yer değiştirdiği; hakikatin mecaz, mecazın ise hakikat hâline geldiği bir dönüşüm yaşanmaktadır. Geçmişten miras alınan bilimsel temeli olmayan bilgilerin kökünden sarsıldığı bu süreçte, pek çok bilinmeyen meseleler deney ve gözlemle açıklanabilir hâle gelmiştir. İnsanlık bilimin ışığında eski yapıları yıkarak akıl ve bilime dayanan yeni bir dünya kurma yoluna gitmiştir. Şinasi ve Sadullah Paşa yaşanan bu zihniyet dönüşümünü, eski bilgi anlayışının yıkılması ve modern bilimsel düşüncenin hâkimiyet kazanması olarak değerlendirmektedir.

Namık Kemal de “Değişmez fen mi vardır, müstakır eşyâ mı kalmıştır...” sözleriyle, mevcut bilgilerin sorgulandığını, yeni bilgilerin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ona göre, XIX. asır, bilimin sağladığı imkânlarla sürekli bir hareket ve ilerleme süreci içerisinde. Bu ifadeleriyle Namık Kemal, bilimin durağan değil, sürekli gelişen dinamik yapısına dikkat çekmektedir.

İsmail Safa da XIX. asırdaki bu değişim ve dönüşüme “İlliyyine yahut Zemine Bir Nazar” şiirinde dikkat çekmektedir. Eskiden olması imkânız görülen pek çok şey bilimin ilerlemesiyle mümkün hâle gelmiş, meçhul olan meseleler de açığa kavuşmuştur. Nabizade Nazım ise bu düşünceleri bir adım öteye taşıyarak “Keramat-ı İrfan” adlı manzumesinde bilimin yol açtığı köklü değişimi dile getirmekte ve bilim sayesinde bambaşka bir dünyanın inşa edildiğini belirtmektedir.

Bilimsel ve teknolojik buluşların hız kazandığı XIX. asır, bazı şairlerin eserlerinde doğrudan karşılık bulmuş ve bilim tarihine ışık tutan manzumeler kaleme alınmıştır. Bu tür manzumelerin en önemli örneklerinden birini Sadullah Paşa, “On Dokuzuncu Asır” adlı manzumesiyle vermiştir. Sadullah Paşa, XIX. asrı bilim ve ilerleme çağı olarak nitelendirmekte, bu asırda meydana gelen bilimsel ve teknolojik buluşları ise hayranlıkla dile getirmektedir. Sadullah Paşa bilimi, çok yönlü ele almakta ve meydana gelen tüm gelişmelerin merkezine bilimi yerleştirmektedir. Fizik, kimya ve astronomi gibi temel bilim dallarındaki ilerlemelere; buhar, elektrik ve mıknaş gibi keşiflerin gündelik yaşam üzerindeki etkilerine manzumesinde yer vermektedir. Buharlı gemi, telgraf, fonograf ve fotoğraf gibi dönemin teknik

yeniliklerine değinen şair, bilimsel gelişmelerin yalnızca teknik değil, aynı zamanda kültürel, düşünsel ve toplumsal dönüşümleri de beraberinde getirdiğini vurgulamaktadır.

Bu asrı, bilim çağı olarak ele alan bir diğer şair ise Nabizade Nazım'dır. "Keramat-ı İrfan" adlı manzumesinde o da, Sadullah Paşa gibi bilimin XIX. asırda ulaşmış olduğu seviyeyi hayranlıkla dile getirmektedir. İnsanın bilim sayesinde havada uçabilmesi ve denizde yürüyebilmesi gibi teknik gelişmelere o da atıfta bulunmaktadır.

Mustafa Kemal de "İlm-i Hikmet" başlıklı manzumesinde röntgen ışınları, balon, elektrik, buhar makinesi ve fonograf gibi insan yaşamına önemli yenilikler kazandıran teknik icatları ele alarak açıklamaktadır.

Bilimsel gelişmeleri geniş çapta ele alan manzumelerin yanı sıra, Münif Paşa ve Menemenlizâde Mehmet Tahir "Mektep" adlı manzumelerinde insanlığın XIX. asırda kara, deniz ve havadaki teknolojik ilerlemelerine vurgu yapmaktadır. Ali Emîrî de buhar, şimendifer, telgraf ve vapur gibi benzer gelişmelere şiirlerinde yer vermektedir.

Ulaşımındaki teknik gelişmelere değinen bir diğer şair Eyüp Sabri de "Sa'y u Amel" başlıklı şiirinde bu gelişmeleri benzer bir yaklaşımla dile getirmektedir. Geçmişte doğanın koşullarına tâbi olan insan, bilimsel ve teknik buluşların sağladığı imkânlarla bu koşulları yönlendirme ve doğadan daha etkili bir biçimde yararlanma fırsatı elde etmiştir. Eyüp Sabri "Sa'y u Amel" şiirinde bu hususa değinmektedir. Örneğin, eskiden deniz yolculuklarında belirleyici olan rüzgâr, artık daha kontrol edilebilir bir hâle gelmiş ve bu doğrultuda uygun araçlar icat edilmiştir. Böylece XIX. asırda insanlar, seyahatlerini daha kolay ve güvenli şekilde gerçekleştirebilme imkânı bulmuştur. Benzer temaya İsmail Safa "İlîyyine yahut Zemin Bir Nazar" da değinmiştir. Bilimin ve teknolojinin ilerlemesiyle insanlar, doğal afetlere karşı daha etkili önlemler almaya başlamıştır.

Bu dönemde kaleme alınan şiirlerde astronomi ve uzaya yönelik bilgiler de yer almaktadır. Hoca Tahsin kaleme almış olduğu manzumesinde, astronomi alanındaki gelişmelere değinmiştir. Spektroskopi sayesinde yıldızların yapısının keşfedilmesi ve yeni gezegenlerin tespit edilmesi gibi ilerlemelerden söz etmektedir. Bu gelişmeler XIX. asırda uzaya olan ilgi ve merakı arttırmıştır. Mehmet Rıfat'ın "Semaya Karşı"

şiiirinde uzaydan bahsetmesi dönemin bilimsel atmosferinin şiire yansması bakımından dikkate değerdir. Şair, uzay ve uzaydaki yaşama dair bir merak içerisindedir. Bu merakını dile getirirken dönemin uzay hakkındaki sınırlı bilgisini de yansıtmaktadır. Bu sınırlı bilgiye rağmen şair, bilimin ilerleyişine duyduğu güvenle uzayın bilinmezliklerinin de tıpkı yeryüzündeki çözüme kavuşan pek çok sır gibi çözüleceğine inanmaktadır.

Abdülhak Hamid Tarhan, XIX. asırdaki bu bilimsel ve teknik ilerlemeleri “Bir Vâize Bir Mev’ize” adlı şiirinde, geçmişte hayal dahi edilemeyecek kadar mucizevi nitelikte icatlar olarak değerlendirmektedir.

Recaizade Mahmut Ekrem’in “Fonografa” ve “Bu Da Ona” başlıklı şiirlerinde fonograf ve fotoğraf şiirin merkezinde yer almaktadır. Şair, burada fonografi ve fotoğrafı teknik bir icat olarak tanıtmak yerine, oğlunun ölümden sonra geriye kalan ses kaydı ve fotoğrafı bir hatıra ve özlem sembolü olarak işlemektedir.

Tevfik Fikret “Kutba Doğru” başlıklı manzumesi, gerçek bir bilimsel keşif gezisini doğrudan konu edinmesi, Türk şiirinde geleneksel temalardan farklı olarak bilimin şiire dâhil edilmesi açısından yeni bir muhteva oluşturmaktadır. Bu yönüyle bu şiir, bilimin şekillendirdiği yeni dünyanın konularının şiirde yer bulunduğunu gösteren önemli bir örnektir.

Bilimsel ve teknolojik gelişmeleri konu edinen XIX. asır şiirlerinde, şairlerin bu gelişmeleri hayranlık derecesinde aktardığı görülmektedir. Özellikle, ulaşım ve iletişim alanındaki yenilikler ön plana çıkarılmış ve bu gelişmeler dönemin modernleşme sürecinin bir sembolü olarak işlenmiştir. Ayrıca, bu gelişmeleri aktarırken bilimin dinamik bir yapıya sahip olduğunu, sürekli ilerlediğini de belirtmektedirler. Şairler, XIX. asrı bir bilim çağı olarak değerlendirmişlerdir. Şiirlerinde yeni bir döneme girildiğini ve bu çağın önceki asırlardan farklı olarak bilimsel gelişmelerle şekillendiğini vurgulamışlardır.

Bu dönemdeki şiirlerde öne çıkan önemli kavram ve temalardan biri de “çalışmak”tır. Bu şiirlerde çalışmak, kuru bir çaba olarak değil, ilme ulaşmak, cehaleti ortadan kaldırmak ve toplumu aydınlatmak için atılması gereken adımların bütünü olarak ele alınmıştır. Şairlere göre terakki, ancak ilim yolunda kararlı bir şekilde çalışmakla mümkündür. Bu nedenle tembelliğe kesin bir şekilde karşı çıkılmış, cahillik ilerlemede en büyük engel olarak görülmüştür. Bununla birlikte ilmin insana

kazandırdığı meziyetler, hem ahlaki hem de fikri açıdan insanı yücelten bir unsur olarak ele alınmıştır. Batı medeniyetlerinin ilimde ve teknikte ulaştığı düzey, Osmanlı aydınları için bir ölçüt hâline gelmiş; “Batı medeniyeti hangi yolda ilerlediyse biz de o yolda ilerleyelim” anlayışı benimsenmiştir. Bu bağlamda, çalışmak ve ilim tahsil etmek medeniyet yarışında geri kalmamanın tek yolu olarak sunulmuştur.

Şinasi, cehaleti toplumun ilerlemesindeki en büyük engel olarak görmekte ve bunu zincir benzetmesiyle ifade etmektedir. Ona göre cehalet, toplumu gelişmekten alıkoyan bağlayıcı bir faktördür. Bu anlayış, Muallim Naci’nin şiirlerinde de benzer yaklaşımla ortaya konulmaktadır. Muallim Naci, cehaletle bağlantılı bir kavram olan tembelliği eleştirmektedir. Tembellik cehaleti besleyerek insanı dünyada olup biten gelişmelerden habersiz kılmaktadır. Muallim Naci’nin şiirlerinde bu bağlamda çalışmak, tembellik, cahillik, bilgelik ve ilerlemek gibi kavramlara yer verdiği görülmektedir. Özellikle “görün” redifli gazelinde bu düşünceler açık bir biçimde ifade edilmektedir. Batı medeniyetini “şimendifer” Doğu medeniyetini ise “kervan” kavramıyla nitelemektedir. Batı’nın sürekli ürettiğini ve hızlı bir şekilde geliştiğini belirtirken Doğu’nun ise tembelliğini ve rehabetini eleştirmektedir. “İrşad” şiirinde de Batı medeniyetinin “fıkre” sahip olduğunu vurgularken Osmanlı toplumunun ise rehabet ve geri kalmışlığını yine eleştirmektedir. Muallim Naci, bir köşeye çekilmek yerine medeniyetlerin hangi yolu tuttuğunun görülmesi ve o yoldan ilerlenmesi gerektiğinin mesajını vermektedir. Bu bakımdan birçok şiirinde ilim ve çalışmayı yücelterek bunların insana kazandırdığı meziyetleri övgüyle dile getirmektedir. Ziya Paşa da Muallim Naci’nin “şimendifer” ve “kervan”la ortaya koyduğu medeniyet farkını “kâşâne” ve vîrâne” kelimelerini kullanarak açıklamaktadır. Bilim ve teknoloji alanında ilerlemiş medeniyetlerin şehirleri gelişmiş bir görünüme sahiptir. Buna karşılık, bilimsel ve teknik açıdan ilerleyememiş medeniyetler şehirleşme başta olmak üzere birçok alanda geri kalmıştır Bu bakımdan, “kâşâne” bilim ve teknolojinin yarattığı ilerlemiş medeniyeti, “vîrâne” ise bu gelişmelerden uzak kalan Osmanlı Devleti’ni simgelemektedir.

Namık Kemal ve Ziya Paşa XIX. asrı “fenler devri” olarak nitelendirmektedir. Bu devirde fen ve ilim Avrupa’da büyük bir gelişme göstermiştir. Şairler, bu gelişmelerin dışında kalmamak için Avrupa’daki bilim ve teknik alanlardaki yeniliklerin alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Nabizade Nazım’da

Osmanlı toplumundan, dünyada olup bitenlere karşı kayıtsız kalmamalarını istemektedir. Bu dönemde fen ve sanayi bu denli ilerliyorken yerinde saymak, çağın gerisinde kalmak anlamına gelmektedir.

Beşir Fuat ise Voltaire üzerinden kendisine yöneltilen eleştirilere karşı kaleme almış olduğu naziresinde, dönemin geleneksel anlayışlarına karşı akılcı ve bilim merkezli bir tutum sergilemiştir. Aklın ve bilimin yolunu savunarak karşıt görüşleri cahillikle ilişkilendirmiştir.

Abdülhak Hamid Tarhan, cehaleti sert bir şekilde eleştirmiş ve bilgisiz insanları “beşer çehreli hayvan” olarak nitelendirerek ilmin insanı gerçek anlamda insan yapan bir değer olduğunu ifade etmiştir. Ona göre ilim tahsili, bireyin ailesine, vatanına ve devletine yapabileceği en büyük hizmettir. Mektebe gitmeyi, fen ile meşgul olmayı öğütleyen Hâmid, bu yaklaşımıyla dönemin koşullarına ayak uydurmanın ve çağın gereklerine uygun yaşamının önemine de dikkat çekmektedir. Batı medeniyetinin seviyesine ulaşabilmek için onların izlediği fen yolunun izlenmesinin zorunlu olduğunu belirtmektedir.

İsmail Safa, “Mev’iza” ve “Sa’y” adlı şiirlerinde XIX. asırda medeniyetlerin ilmi açıdan hızla ilerlediğini ve bilgilerini her geçen gün artırdıklarını ifade etmektedir. Osmanlı toplumunun da bu gelişmeleri örnek alarak ilme yönelmesini ve çalışmasını istemektedir. Bu doğrultuda “Müteselsil”, “Fazilet”, “Şakirdlerime”, “Oğlum İlhami’nin Tarih-i Veladeti” şiirlerinde tembelliğin ve cahilliğin zararlarını vurgulayarak ilmi ve çalışmayı yüceltmektedir. Aynı düşünce çizgisinde yer alan Abdülhalim Memduh, “Sa’y” başlıklı şiirlerinde ve “Fazilet” adlı şiirinde tembellik ve cehaleti eleştirerek topluma ilim ve çalışmayı aşılamaktadır. Aynı zamanda, ilmin insan üzerinde yarattığı olumlu etkiler ve kazandırdığı nitelikler üzerinde durmaktadır. Abdülkerim Sabit ise “Sa’y” manzumesinde ilmi, insana kazanabileceği en değerli servet olarak görmekte ve ilmi dünyanın gelip geçici nimetlerine karşılık süreklilik arz eden sonsuz bir deryaya benzetmektedir. Ayrıca, dinin çalışmayı emrettiğini Necm suresinin otuz dokuzuncu ayetiyle de vurgulamaktadır.

Menemenlizâde Mehmet Tahir “Mektep” naziresinde cahilliği eleştirmekte ve çalışmayı ön plana almaktadır. Mehmet İzzet de “Mektep” manzumesinde ilim öğrenmenin gerekliliği üzerinde durmaktadır. Fahrî “Tahsîl” manzumesinde ilmi, insanı cehaletten kurtaran, aydınlatan ve sıkıntılarından arındıran bir ilaç olarak ele

almaktadır. Mehmet İsmet ise “Tahsîl” şiirinde ilmi, Allah’ın insana verdiği en büyük ihsan olarak görmekte ve insanı yücelttiğini belirtmektedir. Aynı zamanda “Mektep Şarkısı” şiirinde ise zamanın kıymetine ve bilginin insan hayatındaki rolüne dikkat çekmektedir.

Vehbî-zâde Mehmed Rüşdü “İlm ü Hüner” başlıklı manzumesinde ilmin insan hayatındaki rolü ve önemi üzerinde durmaktadır. Osman Nuri’nin “Ulûm” manzumesinde ise ilim, insan hayatında yol gösterici bir rehber ve hem dünya hem de ahiret hayatı için kıymetli bir sermaye olarak değerlendirilmektedir.

Hüseyin Hüsnü’nün “Okuyup Yazmaz Bir Çocuğa Pederinin Hitâbı” ve bir “kıt’a”sı; Diyarbakırlı Baki’nin “Teşvik” ve “Sa’y”; Somalı Kasım Şükrü “Mekteb Şâkirdânına Hitâb” ve bir manzumesinde; Faiz ve Neşet’in “Say”; Eyüp Sabri’nin “Say ü Amel”; Maârif’in “Sa’y”; Ferâizcizâde Osman Faiz’in “Sa’y” ve “Bir Manzûmeden”, Mehmed Selahaddin’in “Sa’y”; Mehmet Mahfi’nin “Ma’rifet” ve bir manzumesinde benzer bir yaklaşım söz konusudur. Bu şiirlerde de cehalet açık bir biçimde eleştirilmiş, çalışmanın gerekliliği vurgulanmış ve ilme yönelme teşvik edilmiştir.

İlme yönelme ve çalışmayla bağlantılı olarak eğitim, önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Şairler, ilerlemenin yalnızca bireysel gayretlerle değil, düzenli bir eğitimle mümkün olacağını belirtmişlerdir. Bu doğrultuda mektepler, ilmin öğrenildiği ve yayıldığı kurumlar olarak şiirlerde sıkça vurgulanmıştır. Tahsilin bireyi cehaletten kurtaran, ufkunu genişleten yönü de sıklıkla dile getirilmiştir.

Namık Kemal ve Muallim Naci, şiirlerinde eğitimin önemine dikkat çekmiş; XIX. asırdaki medeniyetlerin başarılarının temelinde eğitimin yer aldığını ifade etmişlerdir. Onlara göre, ilerleme ve kalkınma ancak eğitimle mümkündür. Benzer şekilde, Receb adlı şairin manzumesinde de eğitim, medeniyetleri inşa eden, bilimsel gelişmeyi ve toplumsal kalkınmayı mümkün kılan bir güç olarak ele alınmaktadır. İlham ise “Tahsil” başlıklı manzumesinde, bireysel ve toplumsal kalkınmanın şartı olarak eğitimi göstermektedir.

Münif Paşa, Menemenlizâde Mehmet Tahir, İbnü’t-t-Tevfik, Ali Ekrem Bolayır ve Halil Edib, Hasip Dürri gibi isimler, mektep kurumunu çeşitli yönleriyle övgüye değer bulmuş; mektepleri işlevleri, toplumsal katkıları ve modernleşme sürecindeki rolleri bakımından farklı açılardan yüceltilmiştir. Şairlere göre mektepler,

yalnızca bilgi aktaran kurumlar değil, aynı zamanda medeniyetin ilerlemesini mümkün kılan, toplumsal saadetin ve refahın teminatı olan yapılardır. Bu anlayış çerçevesinde mektepler, ilmin öğretildiği ve yeni fikirlerin filizlendiği kurumlar olarak değerlendirilmiştir.

Hasip Dürri dönemin eğitim sistemine eleştirel bir tavırla yaklaşmaktadır. Özellikle Fransızcanın adeta bir ilmi halmiş (din bilgisi) gibi vazgeçilmez görülmesini eleştirmektedir. “Zarardır ilm-i hikmet her zaman dünyaya hem dine” ifadesiyle, felsefeye karşı mesafeli durmakta ve onu zararlı bulmaktadır. Pozitif bilimleri tek başına yeterli görmemekte ve dini ilimlerle birlikte okutulması gerektiğini düşünmektedir.

XIX. asrın önemli tartışma konularından biri olan din ve bilim ilişkisine dönemin şiiirlerinde de rastlanılmaktadır. Bu tür şiiirlerde, İslamiyet’in geçmişteki bilimsel başarılarına atıfta bulunularak bir dönem ilmin ışığının Müslümanların elinde bulunduğundan söz edilmektedir. İlmin inancı güçlendirdiği, İslamiyet’in ilmi ve çalışmayı emrettiği ve din ile bilimin örtüştüğü düşüncesi şiiirlerde dile getirilmektedir.

Namık Kemal, ilmin ışığının bir zamanlar Müslüman topraklarında bulunduğunu ve oradan tüm dünyaya yayıldığını, XIX. asra geldiğinde ise bu üstünlüğün Batı’ya geçtiğini ifade etmektedir. Ona göre Müslümanların tekrar yükselebilmesi ilme ve çalışmaya verilen önemin artmasına bağlıdır. “Devr-i menhus-ı cehâlet bitdi/ Geldi tahsil-i kemâlin hîni” dizeleriyle cehaletin sona erdiğini ve artık bilgiyle donanma devri olduğunu vurgulamaktadır. Şair, ilim nerede olursa olsun alınması gerektiğini savunmakta ve “İlim Çin’de de olsa alınız” hadisini hatırlatarak İslam’ın ilme verdiği önemi göstermektedir. Muallim Naci de benzer bir bakış açısına sahiptir. Müslümanlar bir zamanlar kendisinde mevcut olan ilmi birikimi artık Batı’dan almak zorunda kalmıştır. Muallim Naci, din ile bilimin örtüştüğünü Kur’an’daki bir ayetten hareketle vurgulamaya çalışmaktadır. Zümer suresinde geçen “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” ayeti, onun düşüncesinin çıkış noktasıdır. Muallim Naci ilmin, hem dini hem de dünyevi hayatı mâmûr eden temel bir unsur olduğunu ifade etmektedir. Ziya Paşa ise İslamiyet’in ilerlemeye mani gösterilmesine kesin bir dille karşı çıkmıştır. O, İslamiyet’in terakkiye engel olmadığını, İslam âlimlerinden örnek göstererek kanıtlama yoluna gitmiştir.

Abdülhak Hâmid Tarhan, İsmail Safa, Ebü'n-Nefî Vâsîf ve Eskişehirli Mehmed Râsîh gibi isimler de İslamiyet'in ilmi teşvik eden yönüne vurgu yapmış; Müslümanların dinin emrettiği şekilde ilim yolunda gayret göstermelerini tavsiye etmişlerdir. Böylece, İslamiyet'in bilimle örtüşen yönünü de ortaya koymuşlardır.

Hoca Tahsin, İslamiyet'in bilimle uyumlu olduğunu astronomi biliminden yola çıkarak açıklamaktadır. Manzumesinde astronomiye dair konuları işlerken bu bilgileri Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerle ilişkilendirmekte ve astronomiye dair bilgilerin Kur'an'da zikredildiğini ifade etmektedir.

XIX. asırda Türk şiirinde dikkat çeken bir yenilik ise tevhit ve münacatlarda yaratıcının varlığı ve kudretinin bilimsel verilerden hareketle açıklanıyor olmasıdır. Bu dönemde astronomi başta olmak üzere fizik, kimya ve biyoloji gibi alanlarda yaşanan gelişmelerle evrenin ve yaratılışın sırlarına dair yeni bulgular ortaya çıkmıştır. Bu sırlar keşfedildikçe insan akıllı, evrenin düzeni karşısında hayret ve hayranlık duymuş, bu durumda yaratıcı fikrini kuvvetlendirmiştir. Artık yaratıcının varlığı ve kudreti açıklanırken bilimden yararlanılmıştır. Akıl ve bilim, yaratıcı inancını reddetmek yerine yaratıcıya ulaşmanın yolunu doğa yasalarını anlamaktan geçtiği sonucuna varmıştır.

Sadullah Paşa "On Dokuzuncu Asır" manzumesinde, dünyanın yaratılışına ait delillerin artık tabiatta araştırıldığını ifade etmektedir. XIX. asırda bilimsel gelişmelerle birlikte dönemin felsefesinin temelini Allah'ın birliği fikri oluşturmuştur. Bu yaklaşım, XIX. asırda birçok şairde ortak bir çizgi hâline gelmiştir. Şinasi'nin "Münacat"ında, Ziya Paşa'nın ise "Terci-i Bend", "Terkib-i Bent" ve "Münacat"ında tabiatta gözlemlenebilen düzen ve kozmik olaylar yaratıcının varlığı ve kudretine delil olarak sunulmuştur. Bu şiirlerde olduğu gibi Muallim Naci, Abdülhak Hâmid Tarhan, Recaizade Mahmut Ekrem, Nabizade Nazım, İsmail Safa, Abdülkerim Sabit, Menemenlizâde Mehmet Tahir, Bahaizade Mehmet Suphi, Cenap Şahabettin, Nâcî Alaybeyizâde, Hafid, Bedri Beyefendi ile Arabistan Islahat Kâtibi Sabık Hikmet Bey gibi şairler de, tabiat ve gökyüzünde gözlemlenebilen düzen ve olayları yaratıcının varlığı ve kudretiyle ilişkilendirmişlerdir.

Yaratıcının varlığını tabiattan hareketle açıklayan şiirlerin yanı sıra dönemin bazı edebiyatçıları dini konulara bilim ve akıl ekseninde farklı yaklaşımlar getirmiştir. Bu bağlamda Şinasi'nin, yaratıcının varlığını açıklarken kutsal kitaplara

başvurmaması ve divanında na'ta yer vermemesi, onun deist düşünceden etkilenmiş olabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Geleneksel anlayışta akıl küçümsenirken ve yaratıcının varlığını ispat çabası hem gereksiz hem günah sayılırken (Kaplan, 2006: 227-228) Şinasi yaratıcının varlığını tabiat aracılığıyla temellendirmekte ve aklın rehberliğinde iman etmektedir.

Tevfik Fikret ise, “Târih-i Kadim’e Zeyl”de dini dogmalara karşı çıkarak hakikatin sırlarına ulaşmak için peygamberlere ve kutsal kitaplara ihtiyaç olmadığını, bu sırların müsbet ilimlerle çözülebileceğini savunmaktadır. “Halûk’un Amentüsü”nde ise Fikret, geleneksel dini inanışlara karşı çıkarak akla, bilime ve insanlığa dayalı yeni bir inanç sistemini savunmaktadır.

XIX. asırda Osmanlı modernleşme sürecinde eğitim ve teknik alanlarda gerçekleştirilen hamleler, dönemin şiirinde de önemli bir yer tutmuştur. Özellikle, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde donanma ve teknik alanlarda yapılan yeniliklerle öne çıkarken II. Abdülhamid dönemi eğitim alanındaki reformlarla dikkat çekmektedir. Bu tür şiirler şairlerin, Osmanlı Devleti’nin Batılılaşma sürecini ve reform hareketlerini yakından takip ettiklerini ve bu süreci desteklediklerini göstermektedir.

Sultan Abdülmecid döneminde inşa edilen “Peyk-i Ticaret” adlı gemiye Şinasi tarih düşmüş, Ziya Paşa ise Abdülaziz döneminde donanmanın güçlendirilmesi, modern gemilerin inşası, tersanelerin açılması, ordunun modernleştirilmesi ve teknik donanımın geliştirilmesi gibi pek çok yeniliğe değinmiştir. Osmanlı Devleti’nin ilk zırhlı gemi başarısı olan “Mukaddeme-i Hayr” adlı zırhlı gemiyi müjdelemek adına tarih düşmüştür. Bu zırhlı gemiye Mahmud Celâleddin Paşa’da tarih düşmüştür. O da Abdülaziz döneminde donanmada yaşanan gelişmelerden övgüyle söz etmiştir.

Abdülaziz dönemi yalnızca askeri ve teknik alanlardaki gelişmelerle değil, eğitim faaliyetleriyle de övgü almıştır. Ziya Paşa ve Ali Emîrî, bu dönemde birçok mektebin açıldığını ifade etmiş böylece ilmin memlekette yayılmaya başladığını vurgulamışlardır.

II. Abdülhamid, Batı bilim ve teknolojisinin benimsenip yaygınlaştırılmasında eğitimin kilit bir unsur olduğunu bilerek bu alanda çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Dönemin şairleri de, padişahın eğitime verdiği önemi şiirlerinde desteklemiş ve övgüyle yansıtmışlardır. Bu dönemde, açılan okullar sayesinde memlekette ilmin

yayıldığı, ilmin ışığıyla memleketin aydınlandığı, cehaletin ortadan kalktığı yönündeki düşünceler şiirlerde sıkça dile getirilmiştir. Münif Paşa, Ali Emîrî, Mehmet Celal, Mehmet Rifat, Feraizcizâde Osman Faiz, Ahmet Reşit, İsmail Hakkı, Diyarbakırlı Baki, Mehmet İzzet, Mahmud Celâleddin Paşa, Muallim Feyzi, Halil Edib gibi isimler şiirlerinde bu dönemdeki eğitim faaliyetlerine değinmiş ve II. Abdülhamid'in ilmi yönünü ön plana çıkarmışlardır.

II. Abdülhamid'in açmış olduğu okullar kadar, inşa ettirdiği kütüphanelerde ilme verdiği önemi belgeleyen örneklerdir. Hoca-zâde Ahmet Cevdet, II. Abdülhamid döneminde açılan Bâb-ı Alî Kütüphanesi'nin tesisine tarih düşerek kütüphanenin açılışını desteklemekte hem de II. Abdülhamid'in kültürel ve ilmi faaliyetlere gösterdiği hassasiyeti ortaya koymaktadır. Ali Ferruh da Beyazıt'ta halkın yararlanabileceği bir kütüphane açıldığını belirtirken II. Abdülhamid dönemindeki eğitim alanındaki gelişmelere de dikkat çekmektedir.

Tevfik Rıza'nın "Filozof" adlı şiiri, dönemin bilimsel zihniyetini yansıtmaması bakımından dikkate değerdir. Tevfik Rıza, fen bilimlerindeki ilerlemelere paralel olarak şiirin de fenni bir zemine oturtulması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda Tevfik Rıza, XIX. asrın bilimsel ilerlemelerle öne çıkan bir dönem olduğunu vurgulamış ve Neptün gezegenin keşfine değinmiştir. Geleneksel şiirin hayalci yapısına karşı çıkarak çağın şiirinin gerçekçi ve adeta bilimsel bir anlayışla işlenmesi gerektiğini önermektedir. La Verrier'in Neptün gezegenini "uçmadan" bulduğunu örnek göstererek dönemin şairlerinin hayal âleminde dolaşmalarını eleştirmektedir. Bu ironik yaklaşımıyla Tevfik Rıza, şairleri daha gerçekçi, faydalı ve çağın bilimsel ruhuna uygun şiir anlayışına davet etmektedir.

3. SONUÇ

XIX. asır, bilimsel düşüncenin toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin derinleştiği bir dönem olmuştur. Bu asırda, bilim hızla ilerlemiş ve teknoloji ise hayatın her alanına nüfuz etmiştir. Bilimsel bilgi üretimi sistemli bir hâle gelmiş ve birçok yeni bilim dalları ortaya çıkmıştır. Matematikte yeni teoriler geliştirilmiş, astronomi alanında ise teleskop aracılığıyla gökyüzü detaylı bir şekilde incelenmiş ve yeni gökcisimleri keşfedilmiştir. Fizikte elektromanyetizma kuramı, kimyada ise atom teorisi geliştirilmiş ve elementleri sınıflandıran periyodik tablo oluşturulmuştur. Biyoloji alanında hücre kuramı geliştirilmiş, mikrobiyoloji bir bilim dalı olarak ortaya çıkmış ve hastalıklara neden olan birçok mikrop belirlenmiştir. Tıpta ise teşhis ve tedavi yöntemlerinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler, modern bilimlerin temellerini atmış ve sonraki asırlarda yaşanacak bilimsel devrimlerin önünü açmıştır. Bilimsel ilerlemelere paralel olarak teknoloji alanında da büyük adımlar atılmıştır. Makineler ve fabrikalar yaygınlık kazanmış ve üretim hızlanmıştır. Ulaşımında demiryolları, tramvaylar ve buharlı gemiler seyahati kolaylaştırırken telgraf, telefon ve radyonun günlük hayata girmesi iletişimi daha verimli hâle getirmiştir. Fotoğraf makinesi, fonograf, elektrik motorları gibi icatlar ise teknoloji alanında önemli yenilikler sunmuştur.

XIX. asırda yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler, Avrupa devletlerinin siyasi, ekonomik ve sosyal yapılarında önemli değişimlere yol açmıştır. Gelişmiş demiryolları ve buharlı gemiler sayesinde ulaşım hızlanmış ve ticaret daha kolay bir hâle gelmiştir. Makinelerle yapılan seri üretim ve fabrikalaşma, hem maliyetleri düşürmüş hem de üretim kapasitesini artırmıştır. Askeri alanda ise teknolojik ilerlemeler sayesinde yeni silahlar ve tekniklerle donatılmış modern ordular kurulmuştur. Avrupa bu sayede siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda belirleyici bir güç olmuştur. Bilimsel ve teknik ilerlemeler aynı zamanda eğitim, sağlık, şehir düzeni ve sosyal yaşamda refah seviyesini yükseltmiştir. Tüm bu gelişmeler, Batı dünyasını “medeniyet” kavramıyla özdeşleştirmiş ve onu örnek alınan bir uygarlık modeli hâline getirmiştir.

Osmanlı Devleti, askeri sahada yaşadığı yenilgilerle birlikte Batı’nın bilim ve teknolojiadaki üstünlüğünü fark etmiş ve bu durum onu, Batı’ya yönelmeye zorlamıştır.

Bu bağlamda, Batı bilim ve tekniğine yönelme hareketleri ilk olarak askeri alanda yoğunlaşmıştır. Bu amaçla, Mühendishane-i Bahr-ı Hümayûn ve ardından Mühendishane-i Berr-i Hümayûn kurulmuştur. Bu kurumları, II. Mahmud döneminde açılan Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye gibi modern eğitim kurumları izlemiştir. Böylece Osmanlı Devleti, Batı bilimiyle temaslarını bu eğitim kurumları vasıtasıyla sağlamıştır. Tanzimat'la başlayan ve II. Meşrutiyet'e kadar devam eden reform sürecinde, Batı bilimine olan ilgi daha da belirginleşmiş, eğitim alanında kapsamlı ve sistemli reformlara gidilmiştir. Bu dönemde birçok okul açılarak eğitimin merkezden taşraya yayılması hedeflenmiştir. Sanayi mektepleri gibi mesleki ve teknik eğitim veren kurumlar kurulmuş, kız çocuklarının eğitimi önem kazanmıştır. Batı bilimiyle kurulan temas, yalnızca açılan yeni eğitim kurumlarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda devlet tarafından Avrupa'ya tahsil için gönderilen öğrenciler aracılığıyla, Batı eğitim sistemi ve bilimsel gelişmeleri doğrudan takip edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra, Batı dillerinden yapılan tercüme faaliyetleri, Batılı bilim ve zihniyetin Osmanlılara ulaşmasında etkili olmuştur.

Batı bilimi ve tekniğine yönelişte, Avrupa'ya gönderilen devlet adamlarının gözlemleri de önemli rol oynamıştır. Bu kişiler, Batı'daki bilimsel ve teknik gelişmeleri yerinde inceleyerek edindikleri bilgileri Osmanlılara aktarmışlardır. Özellikle Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi* ile Sadık Rıfat Paşa'nın *Avrupa Ahvaline Dair Risalesi*'nde Batı'nın bilim ve tekniğinin ulaştığı medeniyet seviyesi övgüyle anlatılırken Osmanlıların da bu alanlarda geri kalmaması gerektiği vurgulanmıştır.

Batı biliminin toplum arasında yayılabilmesi için gazete ve dergiler büyük bir işlev görmüştür. Bu yayın organlarında, bilimsel ve teknik konulara yer verilmiş, özellikle sağlık, eğitim, fen ve teknik alanlardaki gelişmeler Osmanlı okuyucusuna aktarılmıştır. Gazete ve dergiler, bilimsel düşüncenin topluma yayılmasında önemli araçlar olmuştur.

Tüm bu çabaların sonucunda, XIX. asırda Batı'nın bilim ve tekniği Osmanlı toplumunda daha görünür ve etkili bir hâle gelmiştir. Özellikle bu dönemin aydınları bilimi, yalnızca bir bilgi alanı olarak değil, aynı zamanda ilerlemenin ve medeniyetin temel taşı olarak da görmüşlerdir.

XIX. asırda Osmanlı toplumunda bilim ve tekniğe duyulan ilginin izleri, dönemin edebiyatçılarının fikri ve edebî faaliyetlerinde açıkça görülmektedir. Özellikle gazete ve dergilerin toplumu aydınlatma işlevinden faydalanan edebiyatçılar, Batı'daki bilimsel ve teknik gelişmeleri halka tanıtmaya ve bu gelişmelere yönelik farkındalık oluşturma çabası içinde olmuşlardır.

Şinasi, Münif Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Beşir Fuat gibi dönemin önde gelen aydınları kaleme aldıkları makalelerde, kalkınmanın temelini bilim ve teknik olduğunu savunmuşlardır. Batı'nın ulaştığı bilimsel ve teknolojik seviyeyi çeşitli yönleriyle aktarırken Osmanlı toplumunun neden geri kaldığına dair sorgulamalara da yer vermişlerdir. Ayrıca, ilerleme için atılması gereken adımlar üzerine de çözüm yolları sunmuşlardır. Batı'nın bilim ve teknikte ulaştığı seviyeyi göstererek Osmanlı toplumunu bu alanlarda ilerlemeye teşvik etmişlerdir.

Bu makalelerin yanı sıra bazı edebiyatçılar ise yalnızca bilimsel ilerleme ve düşüncüyü yüceltmekle kalmamış, doğrudan fenni konulara eğilerek bu alanlardaki bilgi birikimlerini de ortaya koymuşlardır. Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Nabizade Nazım, Ahmet Rasim ve Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi isimler, edebî kimliklerinin yanı sıra bilimsel konulara hâkimiyetleriyle de ön plana çıkmışlardır.

Ahmet Mithat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevlan* ile Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa* ve *Avrupa Layihası* gibi eserleri, Avrupa'nın çeşitli yönlerini, bilimsel ve teknolojik gelişmelerini ve medeniyet açısından ulaştığı gelişmişlik seviyesini gözler önüne sermektedir. Bu eserler, Osmanlı aydınlarının Batı'ya bakış açılarını anlamak açısından önemli bir kaynaktır.

Aydınların bu dönemde üzerinde durdukları bir diğer önemli konu ise İslam ve bilim ilişkisidir. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Fatma Aliye, Ali Ferruh gibi birçok isim, İslam'ın bilimle ilişkisinde olumlu bir tutum sergilemişlerdir. Bu doğrultuda Kur'an'dan, hadislerden ve İslam'ın geçmiş ilmi birikiminden hareketle, İslam'ın bilimle çelişmediğini ortaya koymaya çalışmışlardır.

XIX. asır Osmanlı aydınları ve edebiyatçıları, İslam medeniyetinin tarih boyunca bilimsel ilerlemenin öncülerinden olduğunu sıkça vurgulamışlardır. Bu doğrultuda, İslam medeniyetlerinin bilim tarihine yaptığı katkılar ve yetiştirdiği büyük âlimler üzerinde durulmuştur. Bu vurgular, iki temel amaca hizmet etmektedir. Birincisi, Batı'da yaygınlaşan “din-bilime engeldir” ya da “İslam-bilime engeldir”

şeklindeki oryantalist iddialara karşılık İslam'ın bilimle çelişmediğini, aksine onu teşvik ettiğini göstermek ve bu söylemlere karşı bir savunma mekanizması oluşturmaktır. İkincisi ise toplumu bilimsel gelişmelere karşı teşvik etmek ve cesaretlendirmektir. Geçmişte bilimde öncü bir medeniyet olan İslamiyet'in bugünkü temsilcilerinin yine benzer başarıları elde edebilecekleri düşüncesini aşılmasıdır.

XIX. asırda bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yarattığı dönüşüm edebî anlayışta ve muhtevada önemli yeniliklere yol açmıştır. Pozitivist düşüncenin etkisiyle, duygulara ve hayallere dayanan geleneksel anlayış yerini; gözlem, deney ve gerçekliğe dayanan realist ve natüralist yaklaşımlara bırakmıştır. Nabizade Nazım, Samipaşazade Sezai ve Hüseyin Rahmi Gürpınar bu anlayış doğrultusunda eserler vücuda getirmiştir.

XIX. asırda Osmanlı toplumunun değişen zihniyetini ve Batı bilimine yönelik artan ilgiyi yansıtan edebî metinlerde, bilime, eğitime ve toplumsal dönüşüme dair pek çok tema ön plana çıkmaktadır. Bu dönemin metinlerinde, bilimin ilerlemenin anahtarı olarak görüldüğü dikkat çekmektedir. Muallim Naci'nin *Mehmed Muzaffer Mecmuası*'nda Batı biliminin özellikle “fen” yoluyla alınması gerektiği vurgulanırken İslam'ın akla ve hikmete uygunluğu ifade edilerek bilim ile çelişmediği fikri savunulmuştur. Fatma Aliye'nin *Refet* romanında da İslam'ın ilmi teşvik eden yönü üzerinde durulmuştur. Mizancı Mehmed Murad'ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* adlı eserinde ise eğitimin, sanayileşmenin ve ekonomik kalkınmanın altı çizilmekte ve dönemin sorunlarına çözüm önerileri sunulmaktadır. Samipaşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* ve Şemsettin Sami'nin *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat* adlı romanlarında ise Osmanlı toplumunun bilime ve gelişmeye bakış açısı ve toplumun geçirmekte olduğu zihniyet dönüşümü yansıtılmaktadır.

Dönemin üretken yazarı olan Ahmet Mithat Efendi, bilimsel ve teknolojik unsurları eserlerinde geniş bir yer vererek hem okuyucuyu bilgilendirmeyi hem de bilimsel düşünceyi yaygınlaştırmayı amaçlamıştır. *Vah* ve *Dürdane Hanım* romanlarında olay örgüsü, fotoğraf ve telefon gibi dönemin yeni teknik icatları etrafında kurgulanmıştır. *Hayret* ve *Paris'te Bir Türk* gibi romanlarında ise telefon, fonograf, fotoğraf makinesi, dürbün ve teleskop gibi teknik icatlara değinilmiştir. *Ahmet Metin* ve *Şirzad* romanında bilim ve tekniğin önemine değinilmiştir. *Acâib-i Âlem* ve *Fennî Bir Roman Yahut Amerika Doktorları* adlı eserleri ise Jules Verne

tesiriyle kaleme alınmış fenni romanlarıdır. *Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi* romanında ise medeniyetin ilim, eğitim, çalışma ve gayretle elde edilen bir merteye olduğunu vurgulamıştır.

Hüseyin Rahmi Gürpınar, Türk edebiyatında natüralizm akımının önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Onun *Mürebbiye* ve *İffet* romanlarında, dönemin edebî münakaşalarına göndermeler bulunmaktadır. Bilimsel konulara ilgili ve bilgili bir edebiyatçı olan Hüseyin Rahmi'nin bu yönü, edebî eserlerine de yansımıştır. Onun edebî eserleri bilimsel unsurlar bakımından zengin bir kaynak niteliğindedir ancak bu çalışmada odaklanılan dönem dışında kalan romanlarına yer verilmemiştir. Bu çalışmanın kapsadığı dönem içinde yer alan *Şık* ve *Mürebbiye* romanlarında bilimsel gelişmelere değinildiği görülmektedir.

İncelenen romanların ortak noktalarından biri, bilimin olumlu bir bakış açısıyla ele alınmasıdır. Söz konusu bu romanlarda, bilimin ilerlediği ve ilerlemekte olduğu fikri ön plandadır. Ancak bu genel eğilim içerisinde dikkat çeken istisnai örnek, Halit Ziya Uşaklıgil'in *Nemide* adlı romanıdır. *Nemide*'de, tıp biliminin henüz insanı anlama ve tedavi etme konusunda gelişmemiş olduğuna değinilmektedir. Bu eseriyle Halit Ziya, döneme hâkim olan bilim övgüsünün dışında kalarak daha eleştirel ve sorgulayıcı bir tutum sergilemiştir.

Bu çalışmanın ana konusunu oluşturan Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar olan süreçte kaleme alınan şiirler incelendiğinde bilim ve XIX. asra dair kavram ve temaların yoğun bir biçimde işlendiği görülmektedir. Osmanlı aydınları, toplumu bilinçlendirme ve ilerletme düşüncesi doğrultusunda; ilim, akıl, medeniyet, fen, terakki, sa'y, maârif, mektep ve tahsil gibi kavramlara şiirlerinde yer vermişlerdir. Bu kavramlar, şiirlerde bireysel ve toplumsal kalkınmanın temel taşları olarak öne çıkmıştır. Bunların yanı sıra XIX. asrın bilimsel ve teknik gelişmelerini yansıtan tramvay, gemi, telgraf, buhar, elektrik ve yer çekimi kanunu gibi terimler de şiirlerde yerini almıştır. Bilimsel ve teknolojik unsurların şiirlere yansımaları, dönemin zihniyet değişimini, aydınların bilime verdiği önemi ve şiir formunda gerçekleşen dönüşümü ortaya koyması bakımından oldukça dikkate değerdir.

Çalışma kapsamında incelenen şiirler, bilim ve XIX. asra dair çeşitli temalar etrafında şekillenmiştir. Bu şiirlerin bir kısmı, dönemin bilimsel ve teknolojik buluşlarını doğrudan konu edinirken bazıları ise ilmin değerini vurgulayan, onu

yücelten ve toplumu bu yolda çalışmaya, ilerlemeye teşvik eden niteliktedir. Bu şiirlerden farklı olarak özellikle başta astronomi olmak üzere çeşitli bilim dallarından yola çıkılarak Allah'ın varlığına ve kudretine dair deliller sunan şiirler de dikkat çekmektedir. Ayrıca, İslam'ın ilimle olan ilişkisini işleyen şiirler, Osmanlı Devleti'nin eğitim ve teknik alandaki gelişmelerine değinen şiirlerde bu çerçevede öne çıkmaktadır.

Bu dönemin şiirlerinde bilimin öncülüğünde başlayan yeni dönemin yansımalarını görmek mümkündür. XIX. asır, şairlerin gözünde yalnızca siyasi ve toplumsal dönüşümlerin değil, aynı zamanda bilimin öncülüğünde yeni bir çağın başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. Şairler, bu çağın geçmişten farklı bir nitelik taşıdığını ve artık bilimin yol göstericiliğinde ilerleyen bir sürecin yaşandığını dile getirmişlerdir. Onlara göre XIX. asır, bilinmezliklerin yerini bilginin aldığı, eski düşüncelerin terk edildiği ve sürekli bir ilerlemenin mümkün hâle geldiği bir çağdır.

Bu dönemde yalnızca bilimsel terimlerin şiirde kullanılmasıyla kalınmamış doğrudan bilim tarihi niteliği taşıyan manzum eserler kaleme alınmıştır. Sadullah Paşa, Nabizade Nazım, Eyüp Sabri ve Mustafa Kemal gibi isimler XIX. asırda meydana gelen bilimsel ve teknik gelişmeleri manzumelerinde ifade etmiştir. Bu şiirler bir bakıma halkı bilgilendirme amacı taşıırken bir yandan da edebiyatçıların bilime olan hayranlığını göstermektedir.

XIX. asırdaki bilimsel ve teknolojik gelişmelerin şiirlere yansımada özellikle ulaşım ve iletişim alanındaki yenilikler ön plana çıkmaktadır. Fonograf, fotoğraf, telgraf, vapur ve şimendifer gibi dönemin dikkat çekici icatları, şiirlerde sıkça kullanılan unsurlar arasına girmiştir. Bu örnekler, bilimsel ilerlemenin sembolleri olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu bu icatlar sayesinde gündelik yaşamın kolaylaşmasına ve ilerleme sürecine vurgu yapılmış, böylece bilimin gündelik hayattaki dönüştürücü gücü aktarılmıştır. Şairler bu gelişmeleri, hem bilimsel ve teknik ilerlemelere duyulan hayranlıkla hem de medeniyetin gelişimine duyulan takdirle yansıtmışlardır.

“Çalışmak” teması, bu dönemdeki şiirlerin en dikkat çekici kavramlarından biridir. “Çalışmak” bir terakki vasıtası olarak ele alınmıştır. Şairler, bilimsel üretimin programlı ve disiplinli bir çalışmayı gerektirdiğini vurgulayarak dolaylı biçimde bu kavramı bilim ve ilerlemeyle ilişkilendirmişlerdir. Çalışma kavramının karşıt unsurları

olarak tembellik ve cehalet, şiirlerde eleştirel bir tutumla işlenmiştir. Şairler, tembelliği ve cehaleti, bireysel ve toplumsal ilerlemenin önünde bir engel olarak değerlendirmiştir. İlerleme ancak çalışma, gayret ve ilim aracılığıyla mümkün kılınabilir. Bu bakımdan şiirlerde, ilim kavramı da ön plana çıkmıştır. İlim kavramı yüceltilmiş, ilmin özellikleri, insana kazandırdığı meziyetler ve ilim tahsilinin gerekliliği gibi temalara da sıklıkla yer verilmiştir. Batı'nın bilim ve teknoloji alanındaki ilerlemesi, Osmanlı aydınları nezdinde bir referans noktası hâline gelmiş; bu ilerlemenin temelinde yatan bilgi üretimi ve eğitim anlayışı, Osmanlı aydınları tarafından ilerlemenin zorunlu bir parçası olarak görülmüştür. Bu çerçevede ilim öğrenmek ve sürekli çalışmak, çağın gereklerine ayak uydurmanın ve medeniyetler yarışında geri kalmamanın şartları arasında değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, ilerlemenin yalnızca bireysel çabalarla değil, sistemli ve yaygın bir eğitimle sağlanabileceği fikri de şiirlerde belirginleşmiştir. Şairler, eğitimi cehaletin karşısında konumlandırmakta ve mektepleri, bilginin aktarıldığı ve üretildiği kurumlar olarak yüceltmektedirler. Bu şiir örnekleri, bilimsel ilerleme anlayışıyla doğrudan ilişkilidir. Hem bilimsel ilerlemeleri hem de bu gelişmeleri uygun bireysel ve toplumsal davranış modellerini ele alarak toplumu bilimsel bir medeniyet yolunda harekete geçirme ve bilinçlendirme işlevi üstlenmiştir.

İslam'ın ilmi teşvik eden yönü, bilime, çalışmaya ve ilerlemeye verdiği önemi aktaran şiirlerle de karşılaşılmaktadır. Şairler, İslam'ın geçmişteki bilimsel başarılarına atıfta bulunarak toplumu bilgi edinmeye, çalışmaya ve ilerlemeye yönlendirme amacı gütmüşlerdir. Bu bağlamda, İslamiyet'in çalışmayı ve ilerlemeyi emrettiği vurgulanmış; dini sorumluk bilinciyle bireylerin harekete geçirilmesi hedeflenmiştir. Aynı zamanda, şiirlerde İslam'ın bilimle örtüşen yönünü de böylece vurgulamışlardır. İlim sahibi olmanın inancı güçlendirdiği fikri de işlenmiştir.

XIX. asırda astronomi biliminin gelişmesi, insanın evrene dair bilgisini ve merakını önemli ölçüde arttırmıştır. Bu bağlamda, geleneksel tevhit ve münacat anlayışında XIX. asırla birlikte değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemdeki tevhit ve münacatlarda, Allah'ın varlığı artık gökyüzündeki yıldızlar, gezegenler ve evrenin işleyişi üzerinden yani daha çok astronomi verileri üzerinden açıklanmaktadır. Bu yaklaşımın başlıca örnekleri arasında Şinasi'nin "Münacat"ı ve Ziya Paşa'nın "Terc-i Bend"i verilebilir.

XIX. asırda Osmanlı modernleşme süreci çerçevesinde, devletin eğitim ve teknik alanlardaki ilerlemeleri şiirlerde karşılık bulmuştur. Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde donanmadaki yenilikler dile getirilmiştir. Abdülmecid döneminde bir korvet vapurundan söz edilirken Abdülaziz döneminde zırhlı gemiler ve tersane inşasına dair bilgilere yer verilmiş, Abdülaziz'in donanmayı güçlendirme yönündeki çabaları öne çıkarılmıştır. Bunun yanı sıra Abdülaziz döneminde açılan eğitim kurumlarından da bahsedilmiştir. II. Abdülhamid dönemi ise eğitim ve kültürel alanlardaki ilerlemelerle ön plana çıkmıştır. Bu şiirlerde, padişahın memleketin dört bir yanına açtığı mektepler aracılığıyla ilmin yaygınlaşmasına verdiği önem vurgulanmış ve bu bağlamda ilme değer veren bir hükümdar olarak yüceltilmiştir. Şairler, gerek donanmadaki gerekse eğitim sahasındaki yenilikleri, ilerlemenin birer somut göstergeleri olarak takdirle karşılamışlardır. Söz konusu bu şiirler, Osmanlı modernleşme sürecinin izlerini, teknik ilerlemeleri ve şairlerin bu gelişmelere bakış açılarını gösteren önemli birer kaynak olarak değerlendirilebilir.

Çalışma kapsamında incelenen şiirlerde, şairlerin dönemin bilimsel ve teknolojik gelişmelerini yakından takip ettikleri ve bunları topluma aktarmaya, benimsetmeye çalıştıkları görülmektedir. Toplumu yeniliklere teşvik ederek bilinçlendirmeyi amaçlayan bu şiirler, aynı zamanda şairlerin aydın kimliğinin bir yansıması olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdülhalim Memduh. (1884). *Tasvir-i Vicdan*. İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası.
- Abdülhalim Memduh. (1887). *Tasvir-i Hissiyat*. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası.
- Abdülkerim Sabit. (1884). *Sabâh-ı İnşirâh*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Adıvar, A. A. (1982). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1991). *Tezâkir 40-Tetimme* (Haz. C. Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ahmet Mithat Efendi. (1893). *İstibşar*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Ahmet Mithat Efendi. (1896a). *Nizâ-ı İlm ü Din I*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Ahmet Mithat Efendi. (1896b). *Nizâ-ı İlm ü Din II*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Ahmet Mithat Efendi. (2000a). *Dürdane Hanım* (Haz. M. F. Andı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi. (2000b). *Hayret* (Haz. N. Sağlam). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi. (2000c). *Paris'te Bir Türk* (Haz. E. Ülgen). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi. (2002). *Fennî Bir Roman Yahut Amerika Doktorları* (Haz. M. F. Andı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi. (2003a). *Mesâil-i Muğlâka* (Haz. A. Ş. Çoruk, M. F. Andı, K. Yetiş). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi. (2003b). *Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi* (Haz. E. Ülgen, M. F. Andı, K. Yetiş). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi. (2013). *Ahmet Metin ve Şirzat* (Haz. F. Gökçek, Ö. Nemutlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi. (2020a). *Avrupa'da Bir Cevlan* (Haz. N. A. Pala). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi. (2020b). *Acâib-i Âlem* (Haz. N. Şenol). İstanbul: Karbon Kitaplar.

- Ahmet Mithat Efendi. (2021a). *Beşir Fuat* (Haz. M. Şahin). İstanbul: Karbon Kitaplar.
- Ahmet Mithat Efendi. (2021b). *Müdafaa I* (Haz. B. Kabasoy). Kahramanmaraş: Samer Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi. (2021c). *Müdafaa II* (Haz. B. Kabasoy). Kahramanmaraş: Samer Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi. (2021ç). *Müdafaa III* (Haz. B. Kabasoy). Kahramanmaraş: Samer Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi. (2024). *Menfa Sürgün Hatıraları* (Haz. S. Doğan). Ankara: Sapiens Yayınları.
- Akay, H. (1998). *Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Yeni Fikirler*. İstanbul: Kitabevi.
- Akşahin, İ. E. (2022). Sultan Abdülaziz Devrinde Tersâne-i Âmire’de Zırhlı Gemi İnşa Projeleri. *Kadim*(4), 55-76.
- Akün, Ö. F. (1979). Şinasi. *İslâm Ansiklopedisi Cilt 11*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Akün, Ö. F. (1998). Hoca Tahsin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Cilt 18*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akün, Ö. F. (2006). Namık Kemal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Cilt 32*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyıldız, A. (2011). *Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akyüz, K. (1979). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgilileri (1860-1923)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.
- Akyüz, Y. (2012). *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000- M.S. 2012*. Ankara: Pegem Akademi.
- Algül, M. (2018). Hoca Tahsin Efendi’nin Hey’et İlmi Üzerine Bir Manzumesi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(4), 110- 120.
- Ali Emîrî. (2020). *Ali Emîrî Divânı*. (Haz. S. Yazar, M. U. Arslan). Günay Kut (ed.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Ali Ferruh. (1886). *Devlet*. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası.
- Ali Ferruh. (1890). *Teşhîr-i Ebâtıl*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Andı, M. F. (1993). Fennî Roman. *Dergâh*(37), 11-18.
- Arslan, M. (2015). *Mehmed Celâl’in Manzum Tarihleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- Asimov, I. (2006). *Bilim ve Buluşlar Tarihi* (Çev. E. Topçugil). İstanbul: İmge Kitapevi.
- Aslan, A. (2019). *Mizancı Murad'ın Siyasî ve Dini Görüşleri*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Ayar, M. (2013). Osmanlı'da İlk Elektrikli Tramvay ve Şehir Elektrikliği İşletme: Şam'da Elektrikli Tramvay ve Şehir Aydınlatması. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*(29), 107-144.
- Ayas, N. (1948). *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Aydın, A. (2000). Batılılaşma Döneminde Şinasi ve Fransız Etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 105-131.
- Aydın, C. (1995). *Mecmua-i Fünun ve Mecmua-i Ulum Dergilerinin Medeniyet ve Bilim Anlayışı*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Aydın, M. (2013). Namık Kemal'de “Terakki” ve “Maarif” Düşüncesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* , 53(2), 451-477.
- Ayhan, H. (1992). Eğitim ve Öğretimde Batılılaşma. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 5*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bahadır, O. (1996). *Osmanlılarda Bilim*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Ballı, M. M. (2014). *Ziya Paşa'nın 'Devlet' ve 'Hürriyet' Görüşü*. (Yüksek Lisans Tezi) <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Banarlı, N. S. (2016). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi II*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bengi, S. H. (1998). *Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın*. (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Berkes, N. (1997). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Beşir Fuad. (1999). *Şiir ve Hakikat* (Haz. H. İnci). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beşirli, M. (2004). Sultan Abdülaziz'den Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Donanması. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11(25), 243-274.
- Birinci Kabataş, F. (1998). “*Hazîne-i Evrâk*” Dergisi (İnceleme, Analitik Fihrist ve Seçilmiş Yazılar). (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Bolay, S. H. (1987). *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Budak, A. (2011). *Mecmûa-i Fünûn Osmanlı'nın İlk Bilim Dergisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Budak, A. (2012). *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Budak, A. (2018). *Batılılaşma ve Türk Edebiyatı Lale Devri'nden Tanzimat'a Yenileşme*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bursalı Mehmet Tahir. (2016). *Osmanlı Müellifleri 1.Cilt*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Can, M. Ş. (2014). *Tanzimat Sonrası Türk Düşüncesinde Terakki Algısı*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Cevizci, A. (2002). *Aydınlanma Felsefesi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Cevizci, A. (2005). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Ceylan, H. (2008). *Malumat Mecmuası (25-50. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Cündioğlu, D. (1996). Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı. *Dîvân İlmi Araştırmalar*(2), 1-94.
- Çağan, K. (2012). Namık Kemal'de Devletin Niteliği ve Temel Dayanakları. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(1), 255-280.
- Çalık, E. (1996). *Şemseddin Sami ve Medeniyet-i İslâmiyye*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Çapar, O. & Düzcü, L. (2022). Buharlı Gemi Çağında Osmanlı Gemi İsimleri Üzerinden Gelenekten Moderniteye Geçiş Okumak. *Karadeniz Araştırmaları*, 19(76), 1057-1073.
- Çaylı, Z. (2013). *Ahmet Mithat Efendi'nin Din- Bilim İlişkisine Dair Görüşleri*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Çetin, N. (2018). Ziya Paşa. *Tanzimat Edebiyatı içinde* (s. 127-199). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çetinkaya, F. (2023). *Arşiv Belgeleri Işığında Eyüp Sabri ve Nevzâd (İnceleme-Metin)*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Çoban, N. (2023). *Ara Nesil Şairi Mehmed Mahfî'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiirleri*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.

- Demir, R. (1999). *Türk Aydınlanması ve Voltaire: Geleneksel Düşünce'den Kopuş*. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Diyarbakırlı Baki. (1894). *Nâle*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Doğan, İ. (1991). *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Dölen, E. (1999). XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Bilimsel Literatürü. G. Eren (ed.), *Osmanlı-8-Bilim içinde* (s. 62-68). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ebü'n-Nefi Vâsıf. (1302). İlim. *Kevkebül-İlm*, 1(7), 196-197.
- Emil, B. (1979). *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Emil, B. (1997). *Türk Kültür ve Edebiyatından 1 Meseleler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Enginün, İ. & Kerman, Z. (2011). *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 3 Nesir (1860-1923)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Enginün, İ. (2021). *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erbay, E. (1991). *Maârif Mecmuası Tafsilli Fihrist ve Bütün Şiirler*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Ercilasun, B. (2004). *Servet-i Fünûn'da Edebî Tenkit*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eskişehirli Mehmed Râsih. (1313, Cemâziyelevvel 27). Fen. *Mâlûmat II*(21), 453.
- Fatma Aliye Hanım. (2012a). *Nisvan-ı İslam* (Haz. H. Argunşah). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Fatma Aliye Hanım. (2012b). *İstila-yı İslam* (Haz. Y. E. Uçan). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Fatma Aliye Hanım. (2022). *Refet* (Haz. S. Timuroğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gariper, C. (2021). Yenileşmenin Başlangıcı ve Öncüleri. *Yeni Türk Edebiyatı 1839-2000 El Kitabı* içinde (s. 43-84). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Göçgün, Ö. (1987). *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Göçgün, Ö. (1999). *Namık Kemal'in Şairliği ve Bütün Şiirleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Göçgün, Ö. (2006). Batılılaşma Yolunda: Tanzimat Sonrası Arayışlar Devrinde Hikâye ve Roman Sâmî Paşa-zâde Sezâî (1859-1936). *Türk Dünyası Ortak*

Edebiyatı: Türk Dünyası Edebiyat Tarihi Cilt VII içinde (s. 238-241). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Bakanlığı Yayınları.

Göçgün, Ö. (2006). Batılılaşma Yolunda: Tanzimat Sonrası Arayışlar Devrinde Hikâye ve Roman, Ahmet Mithat Efendi (1844-1912). *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı: Türk Dünyası Edebiyat Tarihi Cilt VII içinde (s. 233-236). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Bakanlığı Yayınları.*

Göçgün, Ö. (2006). Batılılaşma Yolunda: Tanzimat Sonrası Arayışlar Devrinde Şiir İbrahim Şinasi Efendi (1826-1871). *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı: Türk Dünyası Edebiyat Tarihi Cilt VII içinde (s. 119-129). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Bakanlığı Yayınları.*

Gözübüyük, A. Ş. & Kili, S. (1982). *Türk Anayasa Metinleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Gürpınar, H. R. (2021a). *Şık* (Haz. H. Işıklar). İstanbul: Kapra Yayıncılık.

Gürpınar, H. R. (2021b). *Mürebbiye* (Haz. I. Toper). İstanbul: Kapra Yayıncılık.

Gürpınar, H. R. (2022). *İffet* (Haz. E. Hızır). İstanbul: Kapra Yayıncılık.

Güzel, E. (2023). Tefik Fikret Şiirinde Aydınlanmanın Vokabüleri. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 9(1), 103-121.

Halil Edib. (1303). Sa'y. *Terakkî*, 1(2), 9-10.

Halil Edib. (1313). Mekteb. *Tercüman-ı Hakikat ve Musavver Servet-i Fünûn nüsha-i fevka'l-âde*, 33.

Hanioğlu, M. Ş. (1984, Güz). Osmanlı Aydınındaki Değişme ve 'Bilim'. *Toplum ve Bilim*(27), 183-192.

Hanioğlu, M. Ş. (1992). Batılılaşma. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 5*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hardal, M. (2013). *Mehmet Rif'at Efendi'nin Şiirleri ve Edebî Kişiliği*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.

Hasip Dürri (1959). *Hasip Dürri Hayatı- Eserleri* (Haz. Ö. A. Yener vd.). Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği.

Hoca Tahsin. (2011). *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* (Haz. B. Y. Remzi Demir). Konya: Çizgi Kitabevi.

Hüseyin Hüsnü. (1893). *Mecmûa-i Edebiyye*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

İhsanoğlu, E. (1992a). Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı. *150. Yılında Tanzimat içinde (s. 335-395).Türk Tarih Kurumu Yayınları.*

- İhsanoğlu, E. (1992b). Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri. *150. Yılında Tanzimat* içinde (s. 397-440). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (1998). Osmanlı İmparatorluğu'nun Bilim Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*(2), 1-22.
- İhsanoğlu, E. (2022). *Osmanlı Modernleşmesinde İlk Adımlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İnalcık, H. (1992). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İsmail Hakkı. (1891). *Tahassür*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası.
- İsmail Safa. (1899, 6 Ekim). Mektep. *İrtika*(28), 112.
- İsmâil Safâ (2019). *Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri* (Haz. B. Selçuk vd.). İstanbul: Hiper Yayın.
- Işıl, Y. (1986). *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünûn*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Kâhya, E. (1987). 18. ve 19. Yüzyılda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim. *Erdem*, 3(8), 491-418.
- Kalkan, F. (2014). *Nâbîzâde Nâzım'ın Şiirleri Üzerine Bir İnceleme*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Kanter, M. (2001). Şinasi'nin Şiirinde Yeni İnsan Tipi. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Aylık Dergi*, 462, 616-623.
- Kanter, M. (2007). Tanzimat Şiirinde İdeal Aydın Tipi. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*(16), 167-190.
- Kaplan, H. (2020). Son Asır Türk Şairlerinden Diyarbakırlı Baki'nin Nale Adlı Eseri İle Dicle ve Peyman Gazetelerinde Yer Alan Şiirleri. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 12(3), 860-884.
- Kaplan, M. (1948). *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kaplan, M. (2006). Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi. H. İnalcık , & M. Seyitdanlıoğlu (ed.), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (s. 317-324). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Kaplan, M. (2006). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Kaplan, M. (2016). *Şiir Tahlilleri 1 Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaplan, M. (2017). *Tevfik Fikret Devir- Şahsiyet- Eser*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karal, E. Z. (1999). Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri. *Tanzimat 1* içinde (s. 13-30). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Karataşer, B. (2017). Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme. *The Journal of Academic Social Science Studies*(57), 423-434.
- Kazancıgil, A. (2020). *Osmanlı'da Bilim ve Teknoloji*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Kılıç, A. (2023). *Osmanlı'da Teknolojinin Özendirilmesi Bağlamında Resimli Gazete'de Teknoloji ile İlgili Seçilmiş Makaleler Üzerine Bir İnceleme*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Koçver, A. (2008). *Mahmud Celaleddin Paşa Divanı İnceleme- Metin*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Korkmaz, R. (2021). Yeni Türk Edebiyatına Giriş, Modernliğin Öncüleri. R. Korkmaz (ed.), *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı 1839- 2000* içinde (s. 13-42). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Korlaelçi, M. (1986). *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Köseoğlu, H. (2014). *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (3001-3500. sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Kurt, F. (2020). *Hafta Mecmuası, İnceleme, Fihrist, Çeviri Yazı*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Kurtaran, U. (2013). Sultan Birinci Mahmud Dönemi (1730-1754) Islahat Hareketleri. *Turkish Studies*, 8(2), 167-179.
- Mardin, Ş. (2003). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2018). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmed Rauf. (2022). *Genç Tanzimat Paşazadesi Avrupa'da Seyahatname-i Avrupa ve Avrupa Layihası* (Haz. F. Turan). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Mehmed Selahaddin. (1894). *Gonca-i Hayatım*. İstanbul: Kasbar Matbaası .
- Mehmet İzzet. (1301, Şubat 13). Mektep. *Gülşen*(3), 10.
- Menemenlizâde Mehmet Tahir. (1311, Şubat). Mektep. *Mekteb*, 4(21), 322-323.
- Mermutlu, B. (2003). *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

- Mizancı Mehmed Murad. (2013). *Turfanda mı yoksa Turfa mı?* (Haz. M. E. Düzdağ). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Muallim Feyzi. (1311, Zilhicce 24). Medrese. *Mâlûmât I*(19), 146.
- Muallim Feyzi. (1312, Rebîülevvel 13). Ma'ârif. *Mâlûmât I*(29), 225.
- Muallim Naci. (1886). *Mektuplarım*. İstanbul: Matbaa-i Ebüziyya.
- Muallim Naci. (1910). *Heder*. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Muallim Naci. (1998). *Mektuplarım* (Haz. R. Kaplan). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Muallim Naci. (2017). *Mehmed Muzaffer Mecmuası* (Haz. Ş. Şahin). İstanbul: Everest Yayınları.
- Mustafa Kemal. (1318, Şubat 17). İlm-i Hikmet. *Mecmua-i Edebiyye*, 1(7), 51-52.
- Mustafa Sâmî Efendi. (1996). *Avrupa Risalesi* (Haz. R. Demir). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Nabizade Nazım. (2016). *Mini Mini Mektebli/ Hanım Kızlara*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Nâcî Alaybeyizâde. (2022). *Neşîde*. (Haz. Ç. Arslan). Ankara: Kırmızı Çatı.
- Namık Kemal. (1962). *Renan Müdâfaanâmesi* (Haz. M. F. Köprülü). Ankara: Milli Kültür Yayınları.
- Namık Kemal. (2005). *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleler*. (Haz. N. Yılmaz Aydoğdu, & İ. Kara). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Nerkiz, U. (2021). *Ahmet Rasim'in Hayatı, Hikâye ve Romanları*. (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Okay, M. O. (1992). Beşir Fuat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Cilt 6*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Okay, M. O. (2014). *Edebiyat ve Edebî Eser Üzerine*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Okay, M. O. (2017). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Okay, M. O. (2019). *Beşir Fuad İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Okay, M. O. (2022). *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Olgunsu, A. (1999). Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış. *Tanzimat 1* içinde (s. 1-12). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- Özgül, M. K. (2016). *Şiirin Hazanında Gazel Dökenler V Muallim Naci Efendi*. İstanbul: Kitabevi.
- Özkan, K. (2014). Türk Modernleşmesinde Pozitivizmin Bilim Algısı. *Belgi Dergisi*(7), 923-951.
- Öztürk, D. (2021). *Beşir Fuad'ın Güneş Mecmuası*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1300). *Zemzeme II (Birinci Tab)*. İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1301). *Zemzeme III (Birinci Tab)*. İstanbul: Matbaa-ı A. K. Tozluyan.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1306). *Zemzeme I (İkinci Tab)*. İstanbul: Karabet Matbaası.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (2014). *Recaizade Mahmut Ekrem Bütün Eserleri I Nijad Ekrem ve Tefekkür*. (Haz. H. Sazyek vd.). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Sadık Rıfat Paşa. (2006). Avrupa Ahvaline Dair Risale. *Marife*, 6(3), 461-468.
- Samipaşazâde Sezai . (2017a). *Küçük Şeyler* (Haz. O. Sevim). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Samipaşazâde Sezai. (2017b). *Sergüzeşt* (Haz. G. B. Çevik). Ankara: Fark Yayınları.
- Saraç, B. (2024). *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Yazılarının Açıklamalı Bibliyografyası*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Sazyek, E. & Sever, E. (2024). Nabizade Nazım'ın Sevda Adlı Hikâyesinde Beşir Fuad Etkisi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*(38), 390-398.
- Siyavuşgil, S. E. (1978). Ahmet Mithat Efendi. *İslâm Ansiklopedisi I.Cilt*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Sönmez, H. (2019). *Ferâizcizâde Osman Fâiz: Sanatı ve Eserleri*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Şahabettin, C. (2023). *Cenap Şahabettin Bütün Şiirleri*. (Haz. S. Özbek). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şeker, Ş. (2015). Hoca Tahsin'in Efendi'nin Satirik Bir Manzumesi: Meşhur Said Ağa Merhumun Tercüme-i Hâl ve Târih-i Vefâtı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(37), 234- 246.
- Şemsettin Sami. (2018). *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- Şen, A. (Güz 2013). Osmanlı'dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları. *Ekev Akademi Dergisi*, 17(57), 477-492.
- Şinasi. (2004). *Müntahabât-ı Eş'âr* (Haz. Y. Akbaş). İstanbul: Eflatun Yayıncılık.
- Şirin, Z. (2007). *Mizan Gazetesi İnceleme, Tahlili Fihrist, Seçme Yazılar (Birinci İstanbul Dönemi I-159.Sayılar)*. Yüksek Lisans Tezi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Tanpınar, A. H. (2019). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tarhan, A. H. (2013). *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları* (Haz. İ. Enginün). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tarhan, A. H. (2015). *Sahra* (Haz. İ. Safi). İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Tarhan, A. H. (2019). *Abdülhak Hâmid Tarhan Bütün Şiirleri* (Haz. İ. Enginün). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taşdelen, V. (2018). Ahmet Mithat'ın Nizâ-ı İlmi ü Dîn Adlı Eserinde Din ve Bilim Çatışması Sorunu. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 75-89.
- Tekeli, S. vd. (1997). *Bilim Tarihi*. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Tevfik Fikret. (2021). *Tevfik Fikret Bütün Eserleri Eleştirel Basım* (Haz. N. H. Polat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Theodorides, J. (1993). *Biyoloji Tarihi* (Çev. T. Tunçdoğan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Topdemir, H., & Unat, Y. (2011). *Bilim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Totonji, H. (2019). II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikalarında Odak ve Aşiret Mektebi. *Avrasya Sosyal Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(9), 63-72.
- Uç, H. (2007). *Şair ve Romancı Nabizade Nazım*. İstanbul: Kitabevi.
- Ulu, G. (Nisan 2022). Tanzimat Dönemi Hukukta Modernleşme. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 26(1), 235-264.
- Unat, Y. (2010). Astronominin Esasları Hoca Tahsin Efendi. Y. Unat (ed.), *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji -Makaleler-* içinde (s. 533-583). Ankara: Nobel Yayın.
- Unat, Y. (2010). Çağdaş Astronominin Türkiye'ye Girişinde Hoca Tahsin'in Rolü. Y. Unat (ed.), *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji -Makaleler-* içinde (s. 509-532). Ankara: Nobel Yayın.
- Ural, Ş. (2000). *Bilim Tarihi*. İstanbul: Çantay Kitabevi.

- Uşaklıgil, H. Z. (2021). *Nemide* (Haz. A. Çevirci). İstanbul: Kapra Yayıncılık.
- Uyanık, S. (2011). *Osmanlı-Türk Anlatılarında Bilime Yönelişin Mantığı ve Gelecek Tasarıları (19.Yüzyıl Sonu ve Erken 20.Yüzyıl)*. (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Ülken, H. Z. (1994). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1999). Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri. *Tanzimat 1* içinde (s. 757-775). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Voltaire. (1947). *Feylosofça Konuşmalar ve Fıkralar Cilt 1*. (Çev. F. Baldaş). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Voltaire. (1995). *Felsefe Sözlüğü Cilt 1*. (Çev. L. Ay). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Yalçın, H. C. (2020). *Kavgalarım*. (Haz. İ. A. Kumsar). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yalçın, O. (2008). *Türk Hava Harp Sanayi Tarihi*. (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Yaşar, N. (2005). *Gazeteci Şinasi'nin Tasvir-i Efkar Gazetesinden Dönemin Olaylarına Bakışı: 1862-1864*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı.
- Yıldırım, C. (2016). *Bilim Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yıldız, İ. (2019). Ahmet Mithat Efendi'nin "Fenni Bir Roman Yahut Amerika Doktorları" ve "Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Alemi" Romanlarının Eğitim- Medeniyet İlişkisi Bağlamında Değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(64), 137-142.

EKLER

Ek-1. Birinci Bölümde Yer Alan Makalelerin Listesi

Yazarın adı	Makalenin adı
Şinasi	Tercüman-ı Ahvâl Mukkadimesi
Şinasi	Tasvir-i Efkâr Mukkadimesi
Şinasi	Dârulfünûn'daki Tabiat Bilgisi Dersleri
Şinasi	Ekonomi Politik
Şinasi	Osmanlı Sanayi Sergisi'nin Açılması Hakkında
Şinasi	Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Hakkında
Şinasi	Sokakların Aydınlatılması ve Temizlenmesi Lüzumu
Münif Paşa	İlm ü Ma'rifetin Lezzet ve Menfaati Beyânındandır
Münif Paşa	Mahiyet-i Aksâm-ı Ulûm
Münif Paşa	Ehemmiyet-i Terbiye'yi Sıbyan
Münif Paşa	Dürbün ve Pertavsızların Suret-i İmaline ve Bunların Vasıtasıyla
Münif Paşa	Keşf ve Rü'yet olunan Ecsâm ve Hayvanat'a Dair
Münif Paşa	İlm-i Hey'et'e Dair Bazı Ma'lumat
Münif Paşa	Tarih-i Telgraf
Münif Paşa	Vesait-i Tenviriye
Ziya Paşa	Türkistan'ın Esbab-ı Tedennisi
Ziya Paşa	Evan-ı Tufuliyeti Hakkında Bir Makalesi
Beşir Fuat	Numune-i Terakki
Namık Kemal	İfade-i Mahsusa (Terakkiyât-ı Asriye Nedir?)
Namık Kemal	İbret
Namık Kemal	Terakki
Namık Kemal	Vatan
Namık Kemal	Medeniyet
Namık Kemal	Maarife Dair Bir Makale
Namık Kemal	Maarif
Namık Kemal	Biz Hiç Mi Okumayacağız?
Şemsettin Sami	Semerât-ı İlm
Şemsettin Sami	Medeniyet-i Cedidenin Umem-i İslamiyeye Nakli

Ek-1 (Devam). Birinci Bölümde Yer Alan Makalelerin Listesi

Şemsettin Sami	Büyük-Küçük
Şemsettin Sami	Ecsamın Tertib ve Envaı
Şemsettin Sami	Elektrik
Şemsettin Sami	Havanın Mahiyet ve Terkibi
Şemsettin Sami	Hikmet-i Tabiiye ve Kimyanın Mahiyet ve Ehemmiyeti
Şemsettin Sami	Kuvvet
Şemsettin Sami	Mıknatıs
Şemsettin Sami	Su
Şemsettin Sami	Ziya-Elvan
Mizancı Mehmed	Ne Var, Ne Yok?
Murad Ahmet	Bir Eser-i Kudret Daha
Mithat Efendi	Fotoğrafın Telefonla İştiraki
Ahmet Mithat Efendi	Hallü'l- Ukt
Ahmet Mithat Efendi	Hayvan Hastalığının Men-i Sireyeti
Ahmet Mithat Efendi	İnsanın Mahiyet-i Maddiyesi
Ahmet Mithat Efendi	Usret-i Hazım
Ahmet Mithat Efendi	Mikrobiyoloji

Ek-1 (Devam). Birinci Bölümde Yer Alan Makalelerin Listesi

Ahmet	
Mithat	Morfin Tiryakılığı
Efendi	
Ahmet	
Mithat	Mülâhaza
Efendi	
Ahmet	
Mithat	Raif Bey'in Elektrik Şimendiferi
Efendi	
Nabizade	Elektriğin Sevdaya Tatbiki
Nazım	
Nabizade	Mevtin Elektirikiyete Tatbiki
Nazım	
Nabizade	Koleraya Karşı Elektirikiyet
Nazım	
Nabizade	Galvanoplasti
Nazım	
Nabizade	Kimya
Nazım	
Nabizade	Kimyadan
Nazım	
Nabizade	Hazımat
Nazım	
Nabizade	Küremizin Tarihini Okuyalım
Nazım	
Nabizade	Sema
Nazım	
Nabizade	Hareket
Nazım	
Hüseyin	Tufeylat
Rahmi	
Gürpınar	
Hüseyin	Et Yiyen Nebat
Rahmi	
Gürpınar	
Hüseyin	Kamerde Hayat
Rahmi	
Gürpınar	
Hüseyin	Feza Derûnuna Bir Nazar
Rahmi	
Gürpınar	
Hüseyin	
Rahmi	Hareket-i Kürre-i Arzın Nazarî ve Amelî İspatı
Gürpınar	

Ek-1 (Devam). Birinci Bölümde Yer Alan Makalelerin Listesi

Hüseyin	Telkih-i Cederî
Rahmi	
Gürpınar	

Ek-2. İkinci Bölümde Yer Alan Şiirlerin Listesi

Şair	Şiir adı	Bilimsel gelişmeleri ve XIX. asır zihniyetini yansıtan şiirler	İlim, çalışmak, maârif, tahsil, mektep temalı şiirler	Yaratıcının varlığını bilimden hareketle açıklayan şiirler	İslamın bilimle ilişkisini ele alan şiirler	Osmanlı Devleti'nin XIX. asırdaki eğitim ve teknik alanındaki gelişmelerini konu alan şiirler
Hoca Tahsin	Hey'et-i Kâ'inâta Dair Manzume	✓		✓	✓	
Hoca Tahsin	Meşhur Said Ağa Merhumun Tercüme-i Hâl ve Târih-i Vefâtı	✓				
Ziya Paşa	Terci-i Bend	✓		✓	✓	
Ziya Paşa	Terkib-i Bend			✓	✓	
Ziya Paşa	Münacat			✓		
Ziya Paşa	Döndürür redifli Gazel			✓		
Ziya Paşa	Ahval-i şu'arâyı İran				✓	
Ziya Paşa	Meşrûtu Ahvâl-i Şâ'iri		✓			
Ziya Paşa	Gazel		✓		✓	
Ziya Paşa	Yıldız Kar-ı Hümâyûnu'na Târih					✓
Ziya Paşa	Mukaddime-i Hayr' Nâm Zırlı Kurûtu'n İndiğine Târihdir					✓
Ziya Paşa	Kıbrıs Mutasarrıfı iken Sâliha Sultan'ın Vilâdetine Söylenen Târihdir					✓
Ziya Paşa	Çerâğân sâhil serây-ı Hümâyûnu'na Kasîde					✓
Ziya Paşa	Merzifon Kasabasında Yapılan Rüşdiye Mektebine Kıt'a Amasya'da Vâki' Köprü					✓
Ziya Paşa	Kasabasında Müceddeden İnşâ Olunan Mekteb-i Rüşdiye Târihi					✓

Ek-2 (Devam). İkinci Bölümde Yer Alan Şiirlerin Listesi

Ziya Paşa	Fihrist-i Şâhân-ı Âl-i Osmân				✓
Şinasi	Münacat	✓		✓	
Şinasi	Kaside 1	✓			
Şinasi	Kaside 2	✓			
Şinasi	Kaside 3	✓			
Şinasi	Kaside 4	✓			
Şinasi	Tahmid	✓			
Şinasi	Hezel	✓			
Şinasi	Beyt-i Murassa	✓			
	Korvet				
Şinasi	Vapurunun				✓
	Tamamlanması				
	İçin				
Münif Paşa	Mektep	✓	✓		✓
Münif Paşa	Destân-ı Âl-i Osmân				✓
Sadullah Paşa	On Dokuzuncu Asır Manzumesi	✓			
Mahmud Celâleddin Paşa	Târih-i Nüzül-i Sefine				✓
Mahmud Celâleddin Paşa	Tersâne Havzının Tevsi'ine				✓
Mahmud Celâleddin Paşa	Târihdir				
Mahmud Celâleddin Paşa	Târih-i İnşâ-yı Medrese				✓
Mahmud Celâleddin Paşa	Bursa'da İnşâ Olunan Mekteb-i Dâdi-i Mülkiyeye				✓
	Târihdir				
Namık Kemal	Deli Hikmet'le Müşterek Vatan Mersiyesi			✓	
Namık Kemal	Murabba II	✓			
Namık Kemal	Kıt'a		✓	✓	
Namık Kemal	Kıt'a		✓		
Namık Kemal	Kıt'a		✓		
Muallim Feyzi	Ma'ârif		✓		✓
Muallim Feyzi	Medrese				✓

Ek-2 (Devam). İkinci Bölümde Yer Alan Şiirlerin Listesi

Recaizade Mahmut Ekrem	Tevhid	✓			
Recaizade Mahmut Ekrem	Tasvir	✓			
Recaizade Mahmut Ekrem	Bahar	✓			
Recaizade Mahmut Ekrem	Hilâl-i Seher	✓			
Recaizade Mahmut Ekrem	Fonografa	✓			
Recaizade Mahmut Ekrem	Bu Da Ona	✓			
Hasip Dürri	Remzi Nihan der Ahval-i Cihan	✓			
Hasip Dürri	Gazel	✓			
Hasip Dürri	Şıhab-ı Sakıp	✓			
Hasip Dürri	“Mecmua-yi Muallim” İçin	✓			
Hasip Dürri	Kıt’a	✓			
Hasip Dürri	Mübahat-ı Şairane	✓			
Hasip Dürri	Kıt’a	✓			
Hasip Dürri	Mektep	✓	✓		✓
Muallim Naci	Târih-i Selâtîn-i Âl-i Osmân		✓		
Muallim Naci	Musa b. Ebü'l-Gazan yahut Hamîyyet			✓	
Muallim Naci	Görün	✓	✓		

Ek-2 (Devam). İkinci Bölümde Yer Alan Şiirlerin Listesi

Muallim Naci	İrşad	✓			
Muallim Naci	İrcâ’-ı Nazar	✓			
Muallim Naci	Gutenberg	✓			
Muallim Naci	Galile	✓			
Muallim Naci	Kıt’a		✓		
Muallim Naci	Kıt’a		✓		
Muallim Naci	Kristof Kolomb	✓			
Muallim Naci	Tevhid			✓	
Muallim Naci	Hüsn-i İbtidâ		✓	✓	✓
Hafid	Tevhid			✓	
Beşir Fuat	Voltaire Naziresi	✓			
Abdülhak Hâmid Tarhan	Bir Vâize Bir Mev’ize	✓	✓		✓
Abdülhak Hâmid Tarhan	Mazi Yolcusuna Âti Yolu		✓		✓
Abdülhak Hâmid Tarhan	İbtida			✓	✓
Abdülhak Hâmid Tarhan	Hoş-Nişînân			✓	
Abdülhak Hâmid Tarhan	Münacat			✓	
Fahrî Nâci	Tahsil		✓		
Alaybeyizade Nâci	Tevhid			✓	
Alaybeyizade	Mevlayı			✓	
Ali Emîrî	Der-Sitâyîş-i Hazret-i Abdülazîz Hân		✓		✓
Ali Emîrî	Vapur konulu şiiri	✓			
Ali Emîrî	Münacat	✓			

Ek-2 (Devam). İkinci Bölümde Yer Alan Şiirlerin Listesi

Ali Emîrî	Bilecik’de Binâ Olunan İnâs Mektebi İçin Târîh					✓
Ali Emîrî	Kırşehir’deki İdadi Mektebi İçin Tarih					✓
Halil Edib	Sa’y		✓			✓
Halil Edib	Mektep					✓
Nabizade Nazım	Keramat-ı İrfan	✓	✓			
Nabizade Nazım	Valide Ninnisi		✓			
Nabizade Nazım	Bir ‘Hendese-i Resmiyye’ Kitâbına Mukaddime			✓		
Nabizade Nazım	Nur			✓		
Nabizade Nazım	Tahmîd			✓		
Menemenliz âde Mehmet Tahir	Tevhid			✓		
Menemenliz âde Mehmet Tahir	Mektep	✓	✓			✓
Abdülkerim Sabit	Sa’y		✓		✓	
Abdülkerim Sabit	Mehtap			✓		
Mehmet İzzet	Mektep		✓			✓
Eyüp Sabri	Say u Amel	✓	✓			
Diyarbakırlı Baki	Teşvik		✓			
Diyarbakırlı Baki	Sa’y		✓			✓
Ali Ferruh	Devlet					✓
Hocazâde	Bâb-ı Alî					
Ahmet Cevdet	Kütüphanesinin Te’sîsine Tarih					✓
Abdülhalim Memduh	Sa’y		✓			
Abdülhalim Memduh	Sa’y		✓			
Abdülhalim Memduh	Fazilet		✓			
Abdülhalim Memduh	Tefekkür			✓		
İsmail Safa	İlliyyine yahut Zemine Bir Nazar	✓		✓		
İsmail Safa	İstiğrâk			✓		
İsmail Safa	Kâinat			✓		

Ek-2 (Devam). İkinci Bölümde Yer Alan Şiirlerin Listesi

İsmail Safa	Mev'iza		✓	✓
İsmail Safa	Şakirdlerime		✓	
	Oğlum			
İsmail Safa	İlhami'nin		✓	
	Tarih-i Veladeti			
İsmail Safa	Talebe		✓	
	Lisanından			
İsmail Safa	Mektep		✓	
İsmail Safa	Müteselsil		✓	
İsmail Safa	Fazilet		✓	
Tevfik	Târih-i Kadim'e	✓		
Fikret	Zey'l			
Tevfik	Halûk'un	✓		
Fikret	Amentüsü			
Tevfik	Promete	✓		
Fikret				
Tevfik	Halûk'un	✓		
Fikret	Vedâ'ı			
Tevfik	Kutba Doğru	✓		
Fikret				
	Şevketlü			
	Pâdişâhımız			
Mehmet	Gâzî Büyük			
Celal	Abdülhamîd			✓
	Hân-ı Sâni			
	Efendimiz			
	Hazretleri			
Ali Ekrem				
Bolayır	Mektep	✓	✓	
Bedri				
Beyefendi				
İle				
Arabistan	Münacat			✓
Islahat				
Kâtibi Sabık				
Hikmet Bey				
Mehmet				
İsmet	Tahsil		✓	
Mehmet				
İsmet	Mektep Şarkısı		✓	
Tevfik Rıza	Filozof	✓		
Cenap	Meçhuller	✓		
Şahabettin				
Cenap	Tevhid			✓
Şahabettin				
Cenap	Tahassür			✓
Şahabettin				
	Rûz-ı Firûz			
	münasebetiyle			
Ahmet Reşit	Padişah'a			✓
	yazılmış bir			
	kaside			
İsmail	Abdülhamid'i			
Hakkı	öven bir			✓
	manzume			

Ek-2 (Devam). İkinci Bölümde Yer Alan Şiirlerin Listesi

Ferâizcizâde Osman Faiz	Bir Manzumeden	✓	✓	
Ferâizcizâde Osman Faiz	Şuarâ-yı zaman tarafından irsâl olunan manzûmelerdir			✓
Ferâizcizâde Osman Faiz	Sa'y	✓	✓	✓
Ferâizcizâde Osman Faiz	Sa'y (müşterek)	✓	✓	
Bahaizade Mehmet Suphi	Tevhid		✓	
Ebü'n- Nefî Vâsıf	İlim	✓	✓	
Eskişehirli Mehmed Râsih Hafid	Fen		✓	
Hüseyin Hüsnü	Tevhid Okuyup Yazmaz Bir Çocuğa Pederinin Hitâbı	✓		
İbnü't-t- Tevfik	Mektep	✓		
İlham	Tahsil	✓		
Maârif	Sa'y	✓		
Mehmet Mahfi	Manzume	✓		
Mehmet Mahfi	Ma'rifet	✓		
Mehmet Rıfat	Cülûsiye			✓
Mehmet Rıfat	Doktor sa'detli Celal Paşa Hazretlerinin necl-i necibleri Mehmed Rıf'at Bey Efendi biraderimizindir			✓
Mehmet Rıfat	Semaya Karşı	✓		
Mehmet Selahaddin	Sa'y	✓		
Mustafa Kemal	İlm-i Hikmet	✓		
Osman Nuri	Ulûm	✓		
Receb	Tahsil	✓		
Somalı Kasım	Manzume	✓		
Şükrü Somalı Kasım Şükrü	Mektep Şâkirdânına Hitâb	✓		

Ek-2 (Devam). İkinci Bölümde Yer Alan Şiirlerin Listesi

Vehbî-zâde		
Mehmed	İlm ü Hüner	✓
Rüşdü		